

М. РОСТОВЦЕВ
ИСТОРИЯ НА СТАРИЯ СВЯТ
ИЗТОКЪТ И ГЪРЦИЯ

Превод от руски: И. Раев, 1932

chitanka.info

I

ПРЕДГОВОР

Авторът на тази история, чието ново издание на български език е в ръцете на читателите, е добре познат както на специалистите по антична история, така и на по-възрастното поколение на българската интелигенция. Проф. М. И. Ростовцев е един от най-добрите познавачи на Древността, но бе държан по конюнктурни политически съображения далеч от вниманието на последните две поколения любознателни българи.

Роден на 28 октомври 1870 г. в Киев, той се оформя като специалист по класическа филология и стара история в родния си град и в Петербург. Следва продължителна академична кариера в Русия, прекъсната от преврата през 1917 г. Принуден да емигрира, М. Ростовцев е поканен през 1920 г. да оглави катедрата по Стара история на Уискънсинския университет в Медисън, САЩ. През 1925 г. се премества в престижния Йейлски университет. През дългия си и плодотворен жизнен и творчески път (той почива през 1952 г.), проф. Ростовцев развива активна академична, проучвателска и научна дейност. Ръководи археологически разкопки, чете лекции и води семинари в различни области на науката за Древността, обявен е за почетен член на редица престижни академии на науките: Британската, Българската, Норвежката, Полската, Понтификалната, Пруската, Руската, Френската. Научните му занимания не е възможно да бъдат дори бегло проследени в един такъв предговор и са обект на специални проучвания и публикации, залегнали в основата на всички световни специализирани справочни издания.

„Историята на Стария свят“ на М. Ростовцев излиза през 1924 г. и оттогава претърпява множество издания и преводи на много езици. Първото издание на български се появява през 1932 (Историята на Изтока и Гърция) и 1937 г. (Историята на Рим) в превод от руски на И. Раев, под редакцията на едни от най-големите български специалисти в тази област — проф. Г. Кацаров и проф. Я. Тодоров, При тези имена аз

не бих дръзнал да давам свои оценки за предлагания труд на проф. Ростовцев и предлагам на читателите откъси от предговорите на самия автор, както и част от мненията за неговата книга, изказани от многоуважаваните от мен български учени.

Ето какво пише проф. Ростовцев в предговора към своите читатели:

„Аз написах тая «История на Стария свят» не само като ръководство за студенти. Главната ми цел бе да събера в едно ония основни положения, идеи и гледища за общите проблеми на старата история, до които съм достигнал в течение на дългогодишното ми изучаване на тая област... Аз издавам моята книга без научен апарат, като се опитах само да направя изложението колкото може по-ясно и просто. Така издадена, книгата ми може да служи като ръководство на студенти, за да ги въведе в предмета, а също така може да бъде четена от всички, които желаят да се запознаят с главния ход на развитието на Стария свят.“

Завършвайки своето въведение към първия том на българското издание, проф. Г. Кацаров пише:

„... Едва ли има друго общо съчинение по целокупна история на древността, което да служи тъй добре като увод в изучаването на тоя дял от общата история, В своя увод Ростовцев е изтъкнал отлично какво е значението на древната история за днешното време. Като подчертавам казаното от него ще добавя само, че неговото съчинение трябва да бъде настолна книга на всеки образован човек; то спада към тия книги, които трябва да се четат не само веднъж, защото ни дава поука и подбуда за сравнение е настоящето и доказва, че днешната европейска култура се корени дълбоко в културата на древността,“

В своя предговор към българското издание на втория том на книгата на М. Ростовцев, обхващащ историята на Древния Рим, проф. Я. Тодоров пише:

„... Настоящата Римска история — сама по себе си отлично помагало за студенти и учащи се изобщо, трябва да стане настолна книга на всеки образован човек, каквато е станал излезлият преди няколко години (1937 г. — бел. И. И.) първи том; толкова повече че разглежданото тук историческо развитие е по-близко до нас и в главните си моменти е легнало в основите на съвременната европейска култура. Независимо от дълбоките и проникателни твърдения на

автора, които се съдържат в последната глава на книгата във връзка с причините, които доведоха до залез и до смърт блестящата и ненадмината по своето духовно извисяване антична цивилизация, всеки читател след като прочете и препрочете внимателно настоящата Римска история, ще може и сам по своему да даде за себе си най-различен, но лично най-задоволителен отговор на споменатия огромен по своето значение проблем.

И най-ценното в книгата на Ростовцев, това, което я прави дълбоко поучителна е, че тя не се ограничава да задоволи само едно просто любопитство на случайния читател с изреждане на известен брой, макар и важни и научно проверени факти, но живо буди и просто натрапва — със своя вещ синтез — един основен проблем, който се загатва в началото и с които завършва книгата: защо и по какъв начин е загинала античната цивилизация? Как загиват цивилизациите? Какво очаква нашата европейска цивилизация? Какво да се прави или поточно какво да не се прави, за да не се достигне до гибел, до катастрофа? Не че в книгата е даден някакъв догматичен отговор, някаква рецепта. Но с майсторското изложение на един цялостен исторически процес, в неговата стихийност и в неговия трагизъм, книгата подтиква читателя към дълбок размисъл.

А тъкмо това е нужно за нашето време, изпълнено с толкова тревога и с толкова съдбоносна раздвоеност и разпътица. Защото там, където има размисъл, където има търсене, осветено от светлината на разума, има и надежда да бъде налучкан правият път.“

Какво може да се добави към тези редове, към тези поразителни прилики между тревожната напрегнатост на 30 — те години и нашето време? Нека не се стъписваме пред тези факти и да послушаме мъдрите думи на професора „да прочетем и препрочетем тази книга“ и да си направим съответните и — дай Боже! — полезните за днешния ни ден изводи...

София, 14 юли 1994 г.

ст.н. с. Илия Илиев

ПОСЛЕПИС

В края на първия том от „История на Стария свят“ читателят ще намери една сравнително подробна хронологическа таблица,

обхващаща най-важните събития от историята на Древния Изток, взета от българския превод на „История Древнего Востока“ на В. И. Авдеев, С. 1970. Тази добавка се налага поради огромните трудности, които и днес стоят пред учените при преодоляване на хронологическите проблеми на древноизточната история. Пред тези проблеми е стоял на времето и М. Ростовцев и е възприел в своето съчинение един от принципите на датиране на събитията, който днес се смята за остарял и преодолян в науката. Поради това даваме възможност на читателя да прави справки с една от общоприетите днес хронологии на историята на Древния Изток, която при това е придобила през последните десетилетия широко разпространение у нас. Запазваме правописа на оригинала.

И. И.

УВОД

I. ИСТОРИЯТА. ЦЕЛИТЕ И МЕТОДИТЕ ѝ

Много и разнообразни са теориите за задачите на историята като наука. Но всички теории са съгласни с едно основно положение: задачата на историята е да обясни миналото на човечеството, да възстанови живота на човеците с всичкото му разнообразие и то тъй, както се е развивал той от най-стари времена, та до наши дни.

Историята е възникнала пак благодарение на същите ония свойства на човека, които са създали и другите клонове на човешкото познание. Имам предвид вродения у човека стремеж към знание. Обект на това знание е преди всичко светът в неговата цялост и предимно самият човек. В стремежа ни да опознаем света и човека, да опознаем силите, които действат в природата и в човешкия живот, немалка роля играе и вроденият в човека стремеж да знае миналото си и миналото на света. Всеки човек още в най-старите времена се е стараел да запомни по-главните събития в личния си живот, в живота на своето семейство, на племето си, на държавата си, а по-късно и в живота на човечеството изобщо — като нещо цяло.

Наред с тоя вроден у човека стремеж вървят, както и в другите области на знанието, и практическите задачи. Човек се учи главно чрез опита, а опитът сам по себе си е в миналото. Много права и претенции на човека произтичат от събития, станали в миналото. Ето оттук води началото си и стремежът да се запомнят тия събития и да се увековечат така, че никога да не се забравят.

Но паметта на хората е къса, а фантазията им е богата. Фактите в същинската им форма лесно се забравят и бързо се покриват с надстройки — плод на човешката фантазия. В живота на човека религията и действителността се преплитат. Ето защо историческите събития лесно могат да получат форма на приказки и легенди и да се смесят с представата на човека за висшите сили, които ръководят човешкия живот. Поради това много исторически факти, когато се предават устно, та дори и писмено, получават форма на митове, т.е. на разкази за намеса в човешкия живот на божествени сили, намиращи се над човека.

От момента, в който човек е изнамерил средство да увековечава събитията в своя живот чрез писмо, вече за първи път става възможно точно да се запише всичко, което се е случило, и за пръв път вече се появява писаното историческо предание. С развоя на цивилизацията интересът към миналото става по-силен и по-голям в съзнанието на човека, количеството на известните му от неговото минало факти се увеличава и се изработват методите, как да се съпоставят тези факти и как да се превърнат те в един цялостен и свързан разказ за миналото на една или на друга група и на цялото човечество изобщо. Както в другите области на знанието, така и в историята, след хаотичното натрупване на отделни наблюдения следва период, през който тия наблюдения се подреждат и систематизират, по-късно пък идва и периодът, през които те почват да се използват посредством цял ред методи, помагачи да обясним какви закони действат в човешкия живот и го ръководят, не е ли възможно да опознаем тия закони въз основа на фактите и, като ги опознаем, не само да разберем миналото, но и да можем да предсказваме бъдещето.

Методите, които човек е създал, за да може с тяхна помощ да се запознае с миналото си, са разнообразни. Първа задача на историята е да събере фактите от това минало. Събитията, които интересуват човека, понякога са били записвани веднага, още в момента, в който са ставали, а понякога, в не тъй точна форма, по-късно, по памет. Много, обаче, е останало съвсем незаписано, а само се е отразило върху едни или други форми, които е приел материалният и духовният живот на човека. Ето защо историкът си поставя задача да събере не само писмените документи за миналото на човека, но и материалните паметници за неговото съществуване от различните периоди на развоя му. За първата цел всички писмени паметници от миналото се събират в архиви, библиотеки и музеи, прочитат се, по-важните се издават, и по такъв начин се създава скелет на историята — цял ред факти, писмено потвърдени от самия човек. Но за да може да се справи с тази си работа, историкът трябва да бъде и езиковед, т.е. да познава езиците, на които са написани историческите документи и при това да познава тези езици в историческото им развитие, да знае каква форма са имали те през различните периоди от съществуването на една и съща нация. От друга страна, тъй като знаците, с които са си служили и си служат хората за отбелязване на звуковете, на частите от думите и на самите

думи в своя език са различни и поради това има безкрайно множество системи за писане, то историкът е длъжен да знае развоя на тия системи и особеностите им, т.е. трябва да е и палеограф (познавач на старите системи за писане).

Неписаните исторически паметници, свидетелстващи за постепенния развой на човешката култура, са предмет за проучване от страна на специалисти — археолози.

Един историк трябва добре да познава резултатите от работата на тези специалисти, а също и методите, по които те работят, защото от много епохи в живота на човека не са останали въобще никакви писмени паметници. Не бива да се забравя, че първите писмени знаци са съставени от човека не по-рано от четвъртото хилядолетие пр.Хр., т.е. съществуват не повече от 6000 години; а пък човешкият живот на земята се изчислява с десетки хиляди години. Не бива да се забравя и това, че повечето от европейските народи са възприели употребата на писмените знаци много по-късно от източните народи, с няколко хиляди години по-късно, и че най-ранните писмени паметници на най-старата по цивилизация европейска нация — гърците, са не по-стари от VIII век пр.Хр. За да можем да се запознаем с материалния, а отчасти и с духовния живот на човека през времето до началото на писмеността, остава ни почти едно единствено средство: събиране и проучване на паметниците, останали в развалините на неговите жилища и в гробниците му. Прието е този период от живота на човечеството въобще и от живота на отделните народи да се нарича предисторически.

След като историкът е събрал вече историческите факти, отнасящи се до живота на този или онзи народ, с цел да ги използва за възстановяване на миналото, сега му предстои вече да установи последователността на тия събития, да определи, кое е станало по-рано, кое по-късно, т.е. да определи относителната им хронология. Следващата пък задача е да се определи още по-точно кога именно са станали тези или онези събития, т.е. колко време преди съвременната на историка епоха; това ние наричаме установяване на абсолютната хронология. За тази цел историкът се вижда принуден да проучи и да разбере различните начини за определяне на времето, които човеците са си изнамерили и установили в различните места и в различните периоди. Тези начини са много разнообразни и често твърде сложни;

всички те, лък дори и тези, с които си служим и ние сега, са много несъвършени. Да не забравяме, че нашата година е по-кратка от астрономическата, да не забравяме и това, че нашето летоброене от Рождество Христово почива на условна дата, тъй като не знаем точно в коя година се е родил Христос. Ето защо една от основните задачи на историка е той да умее да изчисли една дата на събитие или на епоха в живота на даден народ точно или приблизително въз основа на редица съображения и съпоставяния.

За да разберем и правилно да преценим историческите събития, не стига да знаем, какво е станало и кога е станало, а трябва още да знаем и къде е станало, т.е. да умеем да свържем дадено събитие с определено място и точно да знаем особеностите на това място. Трябва да познаваме не само човека и как той е живял, но и обстановката, при която е действал — да познаваме Земята, разните ѝ части, геоложките и климатичните ѝ особености, флората (растенията) им и фауната (животните) им. Трябва да знаем, с една дума, в какви условия е живял човек в различните места и в различните периоди от своя живот. Изучаването на Земята е задача на географите. Историкът обаче се нуждае от нещо повече: потребно му е да знае не само какво представлява от себе си Земята сега, но и как Земята се е променяла, каква е нейната история. Трябва му да знае също тъй и как се е променяло разпределението на човечеството по Земята, къде са живели тези или онези племена и къде са били главните центрове на живота на отделните народи, на различните държави и империи. Физическата география ни запознава с историята на Земята, а историческата география ни запознава с историята на отношенията на хората към Земята.

Огромно значение в историята на човека има това, дали той принадлежи към едно или друго племе, към една или друга раса. Племената и расите се отличават едни от други с физическите си особености, с особеностите на бита и на езика си. С обяснението на тези особености се занимава антропологията (наука за историческия развой на хората, като част от животинското царство) и тясно свързаната с нея етнография (наука за особеностите на отделните племена), а също тъй и сравнителното езикознание (лингвистиката). Всеки историк е длъжен да познава методите и да знае резултатите, до които са стигнали тия науки. Събраните от един историк факти,

наредени в хронологичен ред, разпределени по места и по народи, са само скелета на историята. Всички тези факти, особено пък фактите, предадени писмено или устно, трябва да бъдат проверени. Аз и по-горе споменах, че във всеки човек е силно развит стремежът му да знае истината, но не по-малко е развита в него и наклонността му да я изопачава, все едно дали съзнателно или несъзнателно. Стремежът към поетично творчество и богатата фантазия на човека често го карат да изменя фактите до неузнаваемост, като сам допълва непознатото и променя познатото или пък като почне да свързва областта на религиозните и приказните представи с областта на истинските събития. Митът и легендата са тясно свързани с историята. Митове и легенди възникват дори и в наше време около по-значителни исторически личности. Наред с това фактите често се изопачават дори и напълно съзнателно под влияние на разни подбуди: материална облага, стремеж у някого да защити репутацията си или репутацията на близък нему човек, да защити това или онова гледище и една или друга политическа теория, Много се върши и по патриотични подбуди: да се докаже, че нацията, към която принадлежи дадено лице, е най-добрата нация в света и че тя винаги е права, а противниците ѝ са неправни. Да не забравяме, че историческите събития са записвани не от машини, а от хора, от отделни личности с определена индивидуалност. Рядко някой от тях при записване на исторически събития, които тъй или иначе го засягат, е бивал безпристрастен. Ето защо, когато един историк събира факти, наред с това той трябва да ги проверява и да се убеди, че те наистина съответстват на действителността. Тази задача е сложна и мъчна, налага голяма предпазливост и изисква познаване на различни методи, с помощта на които фактите да могат да се проверят. Цялата тази работа на историка се нарича историческа критика.

И едва сега, след като фактите са вече събрани и проверени, историкът пристъпва към изложението им. Едновременно с развитието и усъвършенстването на методите за събиране, разбиране, датиране и критична преценка на фактите се мени и възгледът върху задачите на историка, т.е. върху най-непосредствените пели на работата му. Количеството на историческите факти е грамадно, те засягат различни страни на човешкия живот, който е безкрайно разнообразен. Кое е това, което в тази грамадна маса факти трябва да се вземе като по-

ценно и по-важно, кои страни на живота трябва да бъдат предпочетени при научното изследване? Дълго време историята е била предимно политическа история и историческият разказ се е ограничавал главно с разказ за най-важните моменти от политическия живот, с разказ за войни и за видни военни вождове. Но още гърците дошли до убеждението, че макар всички тези факти, т.е. събитията от политическата и военната история на човека, да са важни сами по себе си, все пак още по-важно е да се изяснят причините за тия събития, да се установи връзката помежду им и връзката им с другите прояви в обществения живот. Станало ясно, че войните са само една (и при това не най-важната, макар и да е правела най-силно впечатление на хората) проява на човешкия живот, и че възникването им и ходът им са тясно свързани с развитието на стопанския, социалния, религиозния и културния живот на човека. Политическата и военната история на отделните групи от човечеството, след като било усвоено последното гледище, не изгубили ни най-малко от интереса си и от важността си, но човечеството разбрало колко е важно да се изучат и условията на мирния човешки развой в мирните, неразтърсвани от войни периоди от неговия живот. От друга страна, по-критичното отношение към историческите събития изтъкнало и огромното значение на личността в развоя на човечеството и довело до опити да се схване психологията на отделните най-видни личности в историята, да се обясни техният характер и условията, при които се е оформил той. Постепенно става ясно и това, че докато от една страна психологията на личността влияе върху хода на историческото развитие, от друга страна, в не по-малка, а дори може би и в по-голяма степен влияе върху историята и психологията на отделните групи хора, психологията на масите, проявяваща се както в организацията на малките групи хора (например в семейството), тъй също и в характера на устройството на поголемите единици — племето, държавата и нацията. Ясно станало още и това, каква огромна роля играе тая психология на масите при порезки кризи в обществения живот, каквито са войните или революциите.

В стремежа си да обхване и да си изясни сложното устройство на социалния живот на човечеството историята работи ръка за ръка с постепенно отделилите се от нея и от философията клонове на научното изследване: с икономическите науки, със социологията, с

политическите науки, с юридическите науки, с психологията и с науките, които се занимават с проучване на духовния живот и на отделните прояви на културния живот на човека (например литературата, изкуството) и т.н.

В тясна връзка с другите области на човешкото знание историята все повече и повече става наука, чиято крайна цел е да определи законите на развитието, на човешкия живот и закономерността при смяната на едни типове обществен живот с други. Вън от всичко това историята не престава да е и един от клоновете на литературата, защото разказът за събитията, живият и образен разказ за тях, точната и цветиста характеристика на историческите дейци завинаги ще си останат като една от главните задачи на всеки историк — задача с чисто литературен, художествен характер. Ставайки все повече и повече един от клоновете на положителните науки, историята не може и не бива да губи художествения си, а следователно и индивидуалния си характер.

II. ИСТОРИЯТА НА СТАРИЯ СВЯТ. ЗАДАЧИТЕ И ЗНАЧЕНИЕТО Й.

Историята на Стария свят е история на развоя на човечеството в най-ранния период от неговото съществуване и история на създадената и развитата от него в същия период цивилизация, която става основа на културния живот на всички съвременни народи. Под цивилизация аз разбирам създаването на ония форми на политическия, общественя, икономическия и културния ни живот, които ни отличават от дивака, живеещ все още в примитивните условия, доближаващи живота му до живота на животното и отличаващи го от живота на съвременния човек.

Тази стара цивилизация, която постепенно станала световна, най-напред се е развила в Близкия изток, главно в Египет, Месопотамия и Средна Азия, по островите на Егейско море и на Балканския полуостров. От Близкия изток тя преминала на Запад, първоначално в Италия, откъдето пък заляла цяла Западна и част от Централна Европа. Тая цивилизация е имала редица епохи на високо развитие, редица творчески периоди, през които са създадени най-важните ценности, както в областта на материалната, така и в областта на духовната култура, но е имала и своите периоди на временен застои и упадък, временно отслабване на творческите сили в една или в друга част от Стария свят. До най-високо културно развитие са стигнали Египет и Вавилон през III-то хилядолетие пр.Хр.; Египет повторно през II-то хилядолетие, а едновременно с него и Мала Азия и част от Гърция; Асирия, Вавилон и Персия през VIII, VII и VI век пр.Хр.; след това Гърция от VI до II в. пр.Хр. и Италия през I в. пр.Хр. и I в. сл.Хр. От II-ия в. сл.Хр. се наблюдава един общ застои в областта на културното творчество в целия Стар свят, а от III в. — почти пълно изчерпване на творческите сили и бавно връщане към все по-примитивни условия за живот. Обаче основите на културния живот останали и се запазили: на запад в Италия и в западноевропейските провинции на Римската империя, на изток — във Византийската империя, т.е. на Балканския полуостров и в Мала Азия. Тези основи

били възприети на запад от новите държавни формации, възникнали в резултат на завоеванията от страна на германските племена на части от Западната Римска империя, а на изток — от славянските държави на Балканския полуостров, в Русия и от великите мохамедански държави — отначало на арабите, а след това на турците. Веднъж възприети, те изиграли ролята на онази културна основа, която е дала възможност на европейските народи да започнат културното си творчество не от низините на доисторическия си живот, а от онова сравнително високо ниво, което Старият свят завещал на съвременността.

Ето защо не може да се говори за някакво пълно изчезване когато и да било на античната цивилизация: тя и досега още живее като основа на всички главни прояви в нашия културен живот; творческият ѝ период обаче продължава приблизително от началото на III-то хилядолетие пр.Хр. до II в. сл.Хр., т.е., повече от 3000 години, период, двойно по-продължителен в сравнение с еволюционния период на съвременната европейска култура.

Античната цивилизация от географско гледище е цивилизация на една сравнително малка част от света: на една малка част от Западна и Средна Азия и на крайбрежието на Средиземно море. Най-високото си развитие тя е достигнала на бреговете на Средиземно море и поради това може да се нарече още Средиземноморска цивилизация. Тая цивилизация не е била цивилизация само на един народ или на една раса. Цял ред народи са взели дейно участие в нейното изграждане: в най-ранния период шумерите във Вавилон и най-старото население на Египет, вероятно от африкански произход; след това семитите в Западна Азия; иранците в Персия и в Средна Азия; най-после гърците в Мала Азия и на Балканите, италийците и келтите в Италия. Измежду всички тези народи с особена сила на творческия си дух се отличавали гърците; главно на тях дължим ние основите на културния си живот.

Но не бива да се забравя, че високото творчество на гърците се е развивало въз основа на културните постижения на Древния изток, че гръцката цивилизация е добила световния си характер само след едно ново и продължително сближаване с източните култури, след като Александър Велики превзе Изтока, и че тя е станала и култура на Запада, т.е. на съвременна Европа, само благодарение на това, че Италия изцяло я бе възприела. Не бива да се забравя и това, че само Италия я направи достъпна, в латинската ѝ форма, за всички онези

части от античния свят, които Италия бе събудила за културен живот. Това, че източно-гръцката цивилизация не остана като нещо изключително само за източната част от античния свят, а стана основа на културата на Запада и на съвременна Европа, това тя дължи на Италия и на Рим. Ето защо, ако поискаме да дадем някакво етнографско определение на античната цивилизация, ще трябва да я наречем гръцко-римска цивилизация.

Изучаването на тази антична, гръцко-римска цивилизация има огромно значение за всеки мислещ съвременен културен човек и трябва да бъде една от основите на научното му образование.

Тъкмо сега ние преживяваме процеса на създаване на една обща световна цивилизация и на еднообразни социални и икономически условия за живот по целия културен свят. Този процес е сложен и често мъчно можем да се ориентираме в него. Ето защо не бива да се забравя, че явлението, което преживяваме, не е ново, не бива да се забравя, че още античният свят векове наред е живял с един общ културен, политически, обществен и икономически живот. Като погледнем, значи, на този процес исторически, ще трябва да приемем, че развитието на съвременния свят се различава от това на стария свят само количествено, а не качествено. Античният свят е преживял и създаването на световна търговия, и пълен разцвет на едрата промишленост, и епохата на научното земеделие, и развитието на социални вражди между разните слоеве от населението, между капитала и труда. Преживял е време, през което всяко едно откритие веднага е ставало общо за цялото културно човечество, преживял е и време, през което нации и народи, разпръснати по огромното пространство в границите на Римската империя, всеки ден и постоянно са общували един с друг, време, през което хората вече дошли до съзнанието, че над местното и над националното има нещо друго, по-високо — общочовешкото.

Старият свят, с други думи, е изминал, само че в по-малки размери, същия оня път на развитие, по който вървим и ние сега. Изучаването на последователния напредък в развитието на античния свят ще ни покаже колко близко и колко тясно сме свързани ние с тоя свят. Старият свят е създал, например, трите основни форми за политическо съществуване, които и досега още са главните типове на политическия ни живот. Имам предвид формата на монархичната

държава, която се управлява бюрократично от един център, с обединение на всички нишки на управлението в ръцете на едно лице (монархът); формата на самоуправляваща се свободна държава, в която всички са равни политически, в която властта е в ръцете на суверенния народ и на избраните от него представители; най-сетне — формата на федеративната държава, обединяваща в един политически съюз цял ред свободни и самоуправляващи се политически единици. И до днес още не сме излезли вън от рамките на тия три основни форми, и днес още се борим с основната трудност при политическото устройство: как да се свърже практически идеята за свободата на личността и самоуправлението на отделните части на държавата с една силна, обединена и разумно действаща държавна власт.

Не е по-малка зависимостта ни от Античността и в областта на умствения ни и художествения живот. Положителните съвременни науки са изградени изцяло върху емпиричния метод, приложен за пръв път в областта на естествените науки от гръцките мислители през IV и III век пр.Хр. В основата на нашата философия и на нашия морал лежат все още научните методи за отвлечено мислене, за пръв път изработени от античната философия, главно от Платон и Аристотел. В литературата и в изобразителните изкуства ние и до днес още строим все още върху основи, поставени и установени от творчеството на античните писатели и художници, разработваме все още същите литературни видове и същите художествени мотиви, които те на времето си първи са създали. Най-после и в областта на религията една голяма част от съвременното човечество, ако ли не и цялото съвременно човечество, живее все още със същите идеи, които за пръв път бяха усвоени от човечеството и на Изток, и на Запад през епохата на класическата античност. Да не забравяме, че Христос е живял в епохата на Август и на Тиберий; че еврейската религия е една от религиите на арабите — семити, намиращи се под твърде силното влияние на гръцката култура. Стигат дори и само тези няколко указания, за да видим ясно, колко е важно и за съвременния човек да се запознае отблизо с античния свят. Само онзи, който има ясна представа как са се развивали държавата и културата в античния свят, може да разбере добре съвременността.

ЧАСТ I ИЗТОКЪТ

III. НАЙ-СТАРАТА ИСТОРИЯ НА МЕСОПОТАМИЯ И ЕГИПЕТ

Десетки хиляди години наред човечеството е живяло по цялото земно кълбо в условия, близки до живота на животните. Също както и животните, човекът се хранел с месото на убити от него диви зверове, с диви треви и плодове; като тях се е скривал от горещини, студ и лошо време в естествени пещери; като тях е живял или на отделни семейства или на малки групи. Но от момента, когато се научил да си служи с огъня и когато почнал да си приготвя първото оръдие от камък с очукани ръбове, нивото на неговия живот бързо се издига в сравнение с нивото на живота на дивите зверове. От камък, дърво и кости, освен все по-сложните и по-сложните си оръдия, човекът почнал да си изработва и разни съответни на нуждите му предмети за покъщнина: от глина почнал да си прави съдове; от клони, земя и камък — да строи наполовина подземни колиби (землянки), да съединява отделни пещери и да строи дори жилища. Появяват се първите наченки на изкуство: по предметите за покъщнина и по стените на жилищата си хората почнали да чертаят и да екипират с бои рисунки на познати животни и хора; от дърво и от кост почнали да изрязват първите релефни образи на окръжаващите ги живи същества. Най-после, една от най-големите победи на човека е това, че тъкмо към края на този период от живота си успял да накара някои животни да му служат и се научил не само да събира диви плодове и треви, но и да ги развъжда около жилището си. Тези дълги хилядолетия на неговия бавно усъвършенстващ се живот обикновено наричаме старокаменен или палеолитен век, тъй като хората са си приготвявали през него оръжия, сечива и покъщнина главно от камък (освен дърво и кост), и при това от камък с най-примитивна изработка, само очукан, но не изгладен. Голяма крачка напред била направена тогава, когато хората се научили не само да очукват камъка, а със силно натискане върху него и с триене да го изглаждат и на изработените от него предмети да придават вече каквато си искат, според потребностите на човека, форма. Векът на изгладените или полираните каменни оръдия се

нарича новокаменен или неолитен. Животът на човека и мирогледът му претърпели коренна промяна през тази епоха. Възможно е тая промяна да е свързана с появата на нова раса в Европа, в Предна Азия и Северна Африка — раса, която се е пригодила към новите климатични условия, към новата растителност и новите животни на следледниковата епоха, а също към затвърденото през тъй наречената четвъртична ера разпределяне на горите, реките, езерата, степите и пустините по земната повърхност.

Животът на човека, както казах, станал съвсем друг. Въвеждането на оръдия от изгладен камък било само едно нововъведение и не от най-важните. Фактът, че човек в новите климатични условия престанал да бъде просто един ловец, има много по-голямо значение. По-едрите животни, които били употребявани за храна, постепенно изчезнали от горите и степите, така че ловът ставал все по-трудна работа. Трябвало да се изнамерят нови източници. Земеделието, или изкуственото отглеждане на някои растения, и скотовъдството, или отглеждането на домашни животни, станало главното занятие на човечеството. Тия животни били кози, овце, крави, магарета, камили и коне; те набавяли мляко, масло, сирене и месо за храна и кожи и вълна за облекло; дивите животни вече станали ненужни.

Огромна крачка напред през тази епоха направил човекът тогава, когато се научил за първи път да изработва глинени съдове и да ги изпича, та глинени съдове изместили различните кратуни, кожи, всевъзможни кошници и изкорубени части от дърво, с които по-рано си служел да удовлетворява своите нужди. Това нововъведение в неговата покъщнина принесло голяма полза не само на самия него, но и на нас, защото ни дава възможност да проследим напредъка на неговата цивилизация. Глинени съдове са евтини и удобни, но много чупливи. Затова са намирани парчета от такива съдове навред, дето са живели хората макар и за късо време; а в продължително обитавани места те са оставили зад себе си един върху друг ред слоеве от такива парчета. Тия глинени останки са безсмъртни. Дървото, кожата и платното изгниват в земята, металът се разяжда от ръжда, но печената глина, понеже е неуязвима за влагата и дори за огъня, трае завинаги. По тоя начин е сравнително лесно, като се изучат намерените в едно населено място глинени късове (чирепи) и останките в гробове глинени съдове,

да се проследи постепенното развитие на културата по изменената форма на съдовете или според нововъведени орнаменти, или най-сетне по подобрената техника, която например се е дължала на изнамирането на гърнчарското колело. С такъв метод ние можем да проследим особеностите в живота на отделни групи хора и влиянието на една група върху друга.

Промените в жизнената обстановка на човека, които настъпили през новокаменната епоха, създали съответни промени и в навиците му. В най-ранния период на неговото съществуване той е бил номад или полуномад. Той живеел на обширни, обрасли с трева пасища или полета и се е местил постоянно от място на място, за да търси диви птици или животни из степите. Но когато сполучил да опитоми някои животни, макар да е продължавал да бъде скитник, неговият начин на живеене добил друг вид. Неговите преселвания не се налагали вече от движението на дивеча, който му служел за лов. Сега той подкарвал своите стада и ята от опитомени животни от едно място на друго, дето е имало повече трева или се е намирал извор с прясна вода, езеро или река. Подир стадата вървял стопанинът им, яхнал на магаре или камила, които били научени да носят и него, и семейството му, заедно с палатката му или подвижното му жилище, направено от кожи или плъст и заедно със собствеността му и целия му движим имот. Вероятно тая подвижна къща, тая полукаруца и лолупалатка, е била изнамерена най-напред от тия номади.

Скитнически живот е водел човекът и в планинските и горски местности. През зимата той заедно с добитъка си се е стараел да живее в топлите, защитени от снега долини; а през лятото, когато долините се изпълвали с комари, разпространяващи смъртоносна малария, отивал в планините, като се стараел да се изкачи колкото се може по-високо. В горите избирал открити поляни, които да дават кърма за добитъка му и които да му дадат възможност по-лесно да защити себе си, семейството си и добитъка си от нападенията на дивите зверове.

Но щом като човек попаднел в по-благоприятни условия за живот, щом като намерел постоянни пасбища и места, удобни за посев и за събиране на житни растения, той, естествено, с години прекарвал в едни и същи места, като превръщал колата си и палатката си в къща и пазел вече тая своя къща, стадата си и нивите си от други също такива номади, какъвто бил и той, търсеци като него по-удобни

постоянни места за заселване. В такива места и особено при устията на големи реки, където ежегодните наводнения създавали отлични пасбища и природно наторени полета за земеделие, а също и по бреговете на големи езера, по течението на големи реки, или наблизно някъде до изобилни извори човек, разбира се, се е стремил да заседне по-здраво и дори, ако е възможно, завинаги, да запази за себе си, и само за себе си, тези пасбища и ниви и да ги защити от други претенденти върху тия благословени земи. Тъй постепенно от номадския, скитнишкия си бит, от бита си на първоначален ловец и овчар човек идва до желанието да води уседнал живот — живота на земеделец, владеещ ниви и пасбища.

При такива именно условия се изработили първобитните форми и на обществения живот. Още като номади хората вече почнали да се чувстват по-силни, защото се събирали на групи. Когато хората са повече, по-лесно им е да повалят някой едър див звяр или да се защитят от нападенията на хищниците. Още по-остро почнала да се чувства нуждата от обединение на групи когато човек преминал към скитнишко-скотовъдски живот. Сам човек или едно семейство са били безсилни и в борбата със стихииите, и в борбата с глутници вълци, хиени, лъвовете, и в борбата със съседите, които искат да се възползват от същото пасбище. Но най-силно се наложил груповият живот тогава, когато хората почнали да водят уседнал живот. Постоянният живот в един определен къс земя засилвал опасността както от страна на диви животни, така и от страна на неуседнали още съседите. Съседите — било зверове, било хора — знаели къде биха могли да намерят богата и прелъстителна плячка. Поради това много естествено е, че тъкмо този уседнал живот е накарал хората да се обединяват, да се заселват на групи — семейства и племена — говорещи на един и същ език и почитащи едни и същи богове. Първата грижа на такава група е, според силите си, да направи недостъпни за нападения селищата си, като ги защити и укрепи. Почват вече да строят селата си в езера и блата, а жилищата си и оборите за добитъка строят върху равен под, поддържан отдолу с колове (наколни жилища) и заграден наоколо с вода и мочури. В хълмисти местности предпочитат да живеят на височини със стръмни склонове, заграждайки селищата си със земен или каменен насип и препречвайки всеки достъп с насечени повалени дървета. Понякога такива крепости служат не за жилища, а само за

прибежище в случай на опасност за членовете на някоя група, чиито къщи са разпръснати по околностите близо до принадлежащите на всяко едно отделно семейство ниви. Като живеели на групи, хората се и учили едни други и, естествено, възниквала между тях и известна организация, почнали да се подчиняват на известна дисциплина, а заедно с всичко това все повече и повече усъвършенствали условията си за живот, дрехите си, оръжието си, покъщнината си, и то както в практическо, така и в художествено отношение. В такива именно или пък приблизително в такива условия хората са живели с хиляди години в Европа, Азия, Африка, Америка и Австралия, в различните места различно, в зависимост от климата, характера на страната и особеностите на производителните ѝ сили. В също такива условия някои хора живеят тук-там и досега.

Силен тласък за по-нататъшно усъвършенстване и усложняване на битовите условия, който тласък завел хората далеч напред по пътя на прогреса, бил даден от две открития, направени вероятно едновременно в два различни центъра на неолитното човечество — в Месопотамия (в Средна Азия) и в Египет. Имам предвид откриването на металите и изнамирането на писмото. Първото откритие дало широка възможност безкрайно да се подобряват материалните условия за живот; второто силно тласнало напред умственото развитие на човечеството и спомогнало да се усложни и задълбочи религиозният, общественият, а отсега нататък и държавният му живот.

Нека разгледаме по-отблизо условията за живот на хората, които първи открили и практически използвали в живота металите (отначало само медта) и писмото.

Месопотамия или Междуречие наричаме страната, която е разположена между двете големи реки на Предна Азия — Тигър и Ефрат. И двете реки, извирайки в Арменските планини, текат на юг и се вливат много близо една до друга в Персийския залив. Наносната земя в устието на реките, вдавайки се все повече и повече навътре в морето, постепенно е създала една плоска равнина, прорязана от ръкавите на едната от споменатите реки — Ефрат, равнина, която отначало — по-близо до морето — е била блатиста, обрасла с тръстика и с ниски гори, богата с дивеч и риба, а по-нататък, колкото отиваме по-далеч от морето, е все по-суха и все по-благоприятна не само за лов и риболов, но и за земеделие и скотовъдство. С тия си качества тая

равнина през всички времена е привличала живеещите в съседство с нея хора: и ония, които са живеели по планините на север и на изток, и ония, които са живеели в пустинята на запад.

Ежегодното стопяване на снеговете в планините е давало огромен приток на водата в реките, чиито води, разливайки се над бреговете, заливали широки пространства от наносната равнина. Наводненията изпълвали с влага тая наносна и дори сама по себе си богата почва и оставяли след себе си един слой от влажна тиня, извънредно плодородна: всяко хвърлено в нея зърно под влияние на горещото слънце се развивало много бързо и давало баснословни жътви.

Наводненията и свойствата на наносната земя били, разбира се, веднага забелязани още от първите хора, които успели най-напред да се заселят в равнината, и веднага били използвани за интензивно земеделско и скотовъдско стопанство и за развъждане на някои специални родове дървета, като палмата и др. Климатът обаче на Южна Месопотамия е та къв, че жътвата може да се осигури само ако се задържи водата от наводнението за време по-дълго, отколкото трае самото наводнение; а още по-изобилна става тя, ако полетата и след самото наводнение редовно — от време па време — се напояват, т.е. ако по такъв начин не се даде възможност на земята да се спече под лъчите на горещото южно слънце. И така, за да се използват безкрайно производителните сили на долината, трябвало, значи, да се създаде една мрежа от басейни с помощта на насипи и бентове, трябвало да се урегулира притокът на водата и изтичането ѝ, с една дума трябвало да се създадат условия за изкуствено напояване с помощта на канали. Ето така в устията на Тигър и Ефрат е възникнал живот, който в никой случай не може да се нарече лек и безгрижен и който с течение на времето все повече и повече се усложнявал. Наистина нивите давали богати жътви, но затова пък е трябвало непрекъснато, с план и организирано да се работи над насипите и каналите. Стадата постоянно се увеличавали на брой, но биха могли и да измрат изведнъж, ако се занемарят пасбищата. Хората се разплодявали и размножавали, но ако не се оставят да ги покосят треска, епидемии, наводнения и гладни години. Ала много по-опасно за човека тук било нещо друго: от планините и степите съседите номади много грижливо и жадно следели това, което става в равнината и били готови всяка

минута да нападнат стадата, нивите, градините и къщите на по-богатите си съседи. Мъчно било да се живее в мир дори и със собствените едноплеменници — обитателите на селата оттагък канала или ръкава на реката, с владетелите на най-близките градини и ниви.

Животът, значи, сам настойчиво налагал да се създаде организация, да се уреди целесъобразно ръководство и да се издигнат разумни, силни и опитни водачи. Само такива водачи биха могли да осигурят победата на една група хора в борбата им със съседите, само те биха могли да знаят къде ще трябва да се прокопае канал и как да се запази той от замърсяване и от заприщване, само те биха могли да лекуват и предотвратяват болестите; пак те са научили хората да си служат с металите и с писмото, те са усъвършенствали оръжието и оръдията им, те са ги научили да смятат, да измерват и да наблюдават небесните светила. Още при първите крачки на културния си живот хората вярвали, че богове и богини, с една дума — висши сили ръководят живота им, че само тия богове и богини притежават висшето знание и че без тяхна помощ човек е безсилен. Ето защо и много естествено е, че най-разумните и най-силните членове на всяка община, които са учили хората как да живеят и как да работят, които са ги ръководели в битките, са се считали по-висши същества, същества особени, изключителни, стоящи близко до бога и получаващи от него неговото откровение. Такива именно хора по един естествен път се издигнали като водачи на населението, станали негови ръководители в борбата му с природата и с враговете, станали посредници между боговете и хората, издигнали се като носители на опит и знание, станали царе, жреци и съдии. Само тия хора знаели, как да се говори с боговете, как да ги умилостивят, как да им се угоди, как да се извършат известни обреди и жертвоприношения и как чрез това да се постигне наводненията не да разрушават, а да оплодотворяват, как хора и животни да се отърват от болести или дори и съвсем да не боледуват, как да се отблъскват неприятели и как да им се превземат нивите и стадата.

Тъй е възникнал и тъй се е развивал общественият живот в устията на Тигър и Ефрат. Отделни групи хора си избирали ръководители — царе-жреци, обединявали се около тях, заселвали се близко около храма на своя бог и около жилището на неговия заместник на земята — царя, заграждали се със здрави стени и ровове,

с една дума за пръв път възникнала повече или по-малко уредена държава, имаща за център някой укрепен град и ръководена от един човек — най-силният и най-разумният, около когото се групирани членовете на неговото семейство и най-близките му помощници.

Ние не знаем точно кои са били ония поселници в устията на Тигър и Ефрат, които за пръв път са създали там уреден държавен живот. Самите те са се наричали шумери. Имаме сериозни основания да мислим, че и те не са били коренното население на страната, и че те са се появили там, като са слезли от планинските северни и източни местности. В устията на Тигър и Ефрат те покорили живеещите още от по-рано тук групи хора, които са дошли може би от Арабските пустини. Както и да е, няма съмнение обаче, че шумерите не са били от същото племе, от което са жителите на пустинята, които обикновено наричаме семити и които и досега още съставят по-голямата част от населението на Близкия изток. Но няма съмнение също тъй и в това, че още от първите времена па своя живот в долината на Тигър и Ефрат шумерите са се смесили със семитите, и че през цялото време те били заобиколени почти от всички страни със съседни от семитски произход, които постепенно минали от номадски към уседнал живот. Възможно е дори те да са познавали металите, писмото и основните елементи на държавния живот и на земеделието още преди да се поселят в Месопотамия. Както и да е, всичко това е още в областта на предположенията и гаданията.

Горе-долу в същото онова време и също такъв живот се е развивал и на бреговете на р. Нил в Египет. И тук имаме също такава мощна река, която извира от планините и блатата на Централна Африка и която мъкне водите си пак към морето; и тук имаме същата наносна, създадена от ежегодните наводнения, богата и плодородна почва. Тая наносна област в Египет се простира като една тясна лента от юг към север между двете каменисти стръмнини на пустинята, заграждаща Нил от изток и запад. Към север тя става все по-широка и по-широка, в устието на реката има вече формата на триъгълник (като гръцката буква делта — Д), прорязан във всички посоки, но предимно от юг на север, от ветрилото, което образуват ръкавите на реката. Най-после и тук имаме същите ежегодни наводнения, които налагат същото внимание и същата системна работа, както и в устието на Тигър и Ефрат.

И все пак не всички условия за живот са били еднакви както за Египет, тъй и за Месопотамия. Месопотамия е широко отворена от всички страни, заобикаляли са я сравнително гъсто населени и планински, и равни местности. Съседната равнина не е взимала изведнъж характера на пустиня. Пролетните дъждове правят обширните ѝ части, които достигат до планините на север, до устието на Тигър и Ефрат на изток и до Средиземно море на запад, годни и за земеделие, и за скотовъдство, създават оня „плодороден полумесеца“, който е играл немалка роля в историческите съдбини на Предна Азия. Друго е в Египет. Оттатък долината на Нил, зад тясната лента плодородна земя изведнъж и на изток и на запад започва безкрайна, гореща, неплодна пустиня с много малък брой оазиси. Население тук почти не е имало, или поне население, което да е било многобройно и да е живяло на големи групи. Египет е отворен само откъм юг и откъм север. На юг с него граничат сравнително гъсто населените места по горното течение на Нил (Нубия), към които спада и богатото крайбрежие на Червено море — страната Пунт (Сомалия). Но Нил в горното си течение е слабо плавателен; течението му тук се прерязва на няколко места от каменисти прагове. Затова и задачата за защитата на Египет откъм юг е била сравнително лека. По-сложно е било положението на север. Разширяващата се тук долина на Нил граничи и от изток и от запад с каменистата пустиня, която на запад отива далеч в дълбините на Африка, а на изток свързва Египет с Предна Азия. Местностите, с които граничи долният Египет откъм запад, така нареченото Либийско крайбрежие на Средиземно море, колкото се отива по на юг, са все по-малко сурови и неплодни; но при все това и тук климатичните условия и строежът на страната не са били благоприятни за съсредоточаване на по-големи маси население и гъстото население на изрязаната с канали и с ръкавите на Нил Делта е могло лесно да се защитава от евентуални нападения от страна на западните съседи. Главната опасност за Египет е била от изток. Допирацията се до Делтата откъм изток Синайски полуостров е суров, пустинен и безводен. Но пътят през него от Арабия за Палестина е къс. Ето защо за свикналите с пустинята жители на Предна Азия не е било мъчно от време на време да предприемат нахлувания в Египет и дори на гъсти маси. Най-последно постоянна опасност е заплашвала Египет и от север — от морето. Откъм морето Египет е незащитен и една силна

морска държава лесно би могла по ръкавите на Нил да проникне с кораби дълбоко в богатата Делта.

И все пак географското положение на Египет е допринасяло твърде много животът в него да не е толкова изложен на нападения от съседите от една страна и да не е тъй достъпен за една голяма и оживена международна търговия, както Месопотамия от друга. Египет бил по-затворен в себе си, по-изолиран в сравнение с Месопотамия; при една целесъобразна организация той по-лесно би могъл да се ограда от завоевателски опити. Ето защо и животът в Египет е с по-мирен и не тъй военен характер. Но и Египет е трябвало, разбира се, да бъде постоянно готов, ето защо и в Египет царската власт има същия военнорелигиозен характер, както и в Месопотамия, само може би с едно по-голямо преобладаване на икономическия елемент. Но извън тия сравнително незначителни разлики животът и в двете люлки на човешката цивилизация, общо взето, е бил почти еднакъв. Както в Месопотамия, тъй и тук животът е създаден от реката. Както там, тъй и тук животът налагал строга организация, обединение и системно ръководство, карал е хората да работят и да мислят, принуждавал ги е съзнателно да се подчиняват на ръководители и на организатори. И в Египет, и в Месопотамия природата е създала необикновено благоприятни условия за развитие на един уреден, напрегнат живот, живот, който единствен само е способен да създаде същинска култура.

IV. ПОЛИТИЧЕСКА ИСТОРИЯ НА МЕСОПОТАМИЯ И ЕГИПЕТ В IV И III ХИЛЯДОЛЕТИЕ ПР.ХР.

Бляскавото развитие на културния живот в Месопотамия и в Египет след откриването на металите и изнамирането на писмото, за което развитие ще говорим в тази глава, подемът в икономическия им живот и все по-оживените търговски връзки със съседите имали важни политически последици за историята и на двете страни. Вавилония и Египет постепенно се превръщат в гъсто населени страни, изцяло обработени, състоящи се от ниви, градини и богати пасбища; тук-там на високи изкуствени хълмове се издигат храмове и дворци, заградени със стени — първите градове на новия културен свят. Много естествено е, че съседите — планинските номади и същинските скитници по пустинята — със завист са гледали на богатствата и на културния живот на Вавилон и Египет. Те на драго сърце разменяли с тях продуктите си: добитък, слонова кост, редки видове дървета и камъни, ароматични вещества, скъпоценни камъни, вероятно злато и сребро, а получавали срещу тях храни, плодове и зеленчуци, вълнени и ленени материи, но главно разни метални произведения от мед и бронз, чиято обработка във Вавилония и в Египет все повече се усъвършенствала (руди и полуочистени метални късове Вавилон е получавал по Ефрат, от Кавказките планини и от Черноморското крайбрежие, а Египет — от Синайския полуостров). В резултат на продължителното общуване и съседите се запознали с придобивките на вавилонската и египетската техника: съседите почнали не само да купуват метални оръдия и оръжия, но се научили и сами да ги изработват. Колкото по-близо живеели до центровете на цивилизацията, толкова повече те подобрявали преди всичко военната си техника и организация и с това вече ставали все по-опасни за жителите на богатите долини на Ефрат и Нил. Нападенията на съседите, които били естествена последица от културното влияние върху тях от страна на Вавилон и Египет, накарали и Вавилон, и Египет да се стремят към сплотяване, към обединение в едно цяло на по-малките държавици с нищожни територии. Освен явната полза във

военно отношение от такова едно сплотяване, то имало огромно значение за по-нататъшното развитие и на икономическия им живот. Мрежата от насипи и канали се развивала още по-системно, размяната между отделните части на страната се извършвала все по-лесно и по удобно, а благодарение на същите тия насипи и канали връзките със съседите значително се облекчавали и подобрявали. Обединението не е могло да се постигне по мирен път, защото всеки град смятал, че неговият бог е най-добрият бог и следователно нему трябва да се подчинят всички съседи. Крайграничните спорове за земи, пасбища, напояване довеждали до сблъсквания, сблъскванията довеждали до войни, а след войните идвали завоевания и временно владичество ту на един, ту на друг град над съседите и над цялата плодородна равнина. Щом почнела да отслабва силата на града-владетел, веднага всеки един от съседите заявявал претенциите си да заеме неговото положение, чувал се ясно гласът на съседните царе-жреци, а това довеждало до нови войни и до ново взаимно изстребване. Отслабналите от вътрешните борби жители на долината стават плячка в ръцете на съседните племена. Тези пък племена превземат отделни градове и образуват нов слой върху старото население, предизвиквайки по такъв начин реакция от страна на това население и опити, понякога сполучливи, да се премахне чуждата власт и чуждото иго.

Процесът по-ясно личи във Вавилония, отколкото в Египет, където, както вече казахме, опасността от външни завоевания е била по-малка и поради това обединението на страната се е извършвало по-спокойно, без постоянни сътресения и без смяна на едни външни завоеватели с други. И все пак сведенията ни за постепенния ход на описания по-горе процес във Вавилония са още много непълни, защото имаме на разположение само случайни документи, намерени при разкопките на няколко досега изследвани вавилонски градове. В по-голямата си част това са разкази на отделни царе-жреци (патеси) за победите им над неприятелите и тия документи са запазени в храмовите им архиви; други пък са опити от по-късно време, т.е. несъвременни на събитията опити да се даде една цялостна история на ранния период от живота на Вавилония.

Тия вавилонски свидетелства са от сравнително по-късно време — най-ранните от тях принадлежат към 2300 година пр.Хр. — и не могат да се считат за исторически. В тях легенда и история са смесени.

И хронологията на първите династии, които могат да се отнесат към средата на IV-то хилядолетие пр.Хр., е произволна и явно измислена. Но разкопките във Вавилония продължават и всяка нова експедиция ни открива нови документи. И ние можем да се надяваме, че в близко бъдеще ще знаем за ранната история на Месопотамия много повече, отколкото е възможно това в настоящия момент. От цяла редица стари градове в Шумер твърде малко са тия, които са били проучени обстойно; това са Киш, Ур и Ериду с техните блестящи, неотдавна открити паметници, а също така Лагаш и Нипур, които за първи път ни откриха тайната на шумерския език и култура.

От данните, с които разполагаме в днешно време, ние достигаме до заключението, че в Южна Месопотамия е продължавал споменатият по-горе процес, който се състои в това, че териториите на отделни шумерски и семитски градове били съединявани в по-големи царства начело с тоя или оня шумерски или семитски град. Първите управители на юга и на севера — на Шумер и Акад — образуват династиите на Киш, Урук, Ур и на цяла редица други градове и тия династии са се изреждали една след друга или пък са били до известна степен съвременни една на друга. Третата династия на Киш към края на IV хилядолетие пр.Хр. е напълно автентична и един от най-видните ѝ царе е Месилим. Около 3000 г. пр.Хр. важна роля в историята на Вавилония е играла шумерската династия в Лагаш. Макар градът Лагаш никога да не е смогвал да обедини целия Шумер и Акад, той все пак е бил най-силният измежду градовете, които се домогвали до върховна власт в двете области. Най-прочути царе на Лагаш са били Урнанше и най-вече неговият внук Еанатум (около 3000 г. пр.Хр.), а също така непосредствените приемници на последния. Властта на Лагаш е била унищожена от първия велик шумерски завоевател, за който ние имаме достатъчно сведения. Това е Лугалзагеси, цар на Ума и Урук, който успял не само да покори градовете на Шумер, но бил в състояние да предприеме към 2900 г. пр.Хр. завоевателни походи в областите между Персийския залив и бреговете на Средиземно море.

Съперник му е бил царят на семитския град Акад, в северната част на долното течение на Ефрат — Саргон I. Около 2800 г. той победил Лугалзагеси и поставил основите на едно сравнително здраво и трайно обединение под властта на акадските царе на всички земи по долното течение на Тигър и Ефрат, населени в северната част на тая

област от семити, а в южната — от шумери. Той се явява и като завоевател на една разноплеменна държава. Вместо политиката на пасивна отбрана, Саргон и неговите наследници, между които особено се отличил цар Нарамсин, възприемат за защита на царството си политиката на активната отбрана, т.е. чрез повторни походи в земите на съседите, предимно планинци на изток (Елам) и на запад, да унищожават военните им сили, да изстребват и пленяват войските им, да отмъкват в плен и в робство жените и децата им. Саргоновата политика от негово време нататък става политика на всички по-силни източни държави.

И все пак в резултат от завоеванията не могла да се създаде една голяма разноплеменна държава, управлявана от един център, защото Шумер и Акад нямали още достатъчно сили за това. Царете-завоеватели се задоволявали само с факта, че съседите се признават за победени, налагали им като знак за това ежегоден данък и вземали от тях обещание да не пречат на свободното движение на търговските кервани на победителите през страните на победените. Въз всичко останало победените продължавали да си живеят и да се управляват тъй, както и по-рано, Саргон и наследниците му не създали една централизирана държава дори и в самия Шумер и Акад. Отделните градове си запазили своите пате си или царе-жреци и царството Шумер и Акад представлявало повече едно обединение на малки държави под ръководството на царете на господстващото племе, отколкото една централизирана държава, управлявана от един цар и чиновниците му.

Енергичната външна политика на Саргон и Нарамсин завела тях и войските им далеч във от границите на Тигър и Ефрат, чак до бреговете на Средиземно море и може би дори до остров Кипър. Тя има огромно значение за бъдещето, защото благодарение на нея културните успехи на Шумер сега за пръв път стават достъпни и за цял ред други племена и народи в Предна Азия и влизат в основата на по-нататъшното самостоятелно културно развитие на Мала Азия, Сирия и Южен Кавказ на запад и северозапад, на Елам и Персия на изток. Заслужава да се отбележи още и това, колко благотворно се е отразила властта на Шумер и Акад върху по-нататъшното културно развитие на шумерските градове. Съвременник на приемниците на Саргоновата династия — царете на Урук — бил прочутият патеси на Лагаш Гудеа (около 2600 г.), при когото лагашката култура, както свидетелстват

споменатите френски разкопки, достигнала до апогея на своето развитие.

Царството на Саргон просъществувало около два века (приблизително до 2625 г.). Малко по малко центробежните сили в него взели връх над центростремителните и държавата почнала да се разлага и да отслабва. Същинска катастрофа настъпила за него тогава, когато дивите планински племена от Кутий, може би сродни на хетите, които създали, както ще видим, обширна държава в Мала Азия, почнали част по част да завладяват страната.

Царуването на кутийската династия траяло близо един век. Цивилизованите обитатели на Шумер и Акад — шумери и семити — постепенно признали необходимостта от обединение. И техните обединени сили начело с Утухенгал, цар на Урук, разбили и изгонили кутийските завоеватели. Освобождението било последвано от национално и културно възраждане. Шумерите пак се явили на историческата сцена. Подир 2465 г. пр.Хр. царете Ур-Наму и Шулги обединили трайно целия Шумер и Акад под властта на Ур и дори възсъздали почти изцяло империята на Саргон и Нарамсин: Северна Месопотамия, включително Асирия и дори Кападокия, Елам и планинските области на изток от средното течение на Тигър представлявали все провинции на тая империя. Царуването на Шулги се отличава също така с бележит напредък в изкуството, религията и културата на шумерите. С неговото име се свързва първият опит да се кодифицира гражданското и углавно право; също така той за първи път дал организирана форма на царския култ, или поклонението на царя-бог приживе и след смъртта на последния. Мощната династия на Ур траяла повече от един век, когато била съборена от въстаналите еламити и на нейно място се явили семитските династии на Ларса, Исин, а след 2129 г. пр.Хр. и тая на Вавилон.

Ръководната роля в страната вече изцяло минава в ръцете на семитски елементи и шумерите като нация постепенно изчезват от историческия хоризонт. Името на най-бележития вавилонски цар Хамурапи е тясно свързано с първия в историята на човечеството опит да се издаде сборник от углавните и гражданските закони, който да определя отношенията между живеещите в една държава хора. Това е най-старият сборник в историята на човечеството и той е запазен почти изцяло. Друго също тъй важно и ново дело на Хамурапи е това,

че той успял, макар и временно, да създаде едно централистично държавно управление, начело на което стоял вавилонският цар, като унищожил наред с това почти напълно всяка самостоятелност на градовете, влизащи в състава на царството.

Обединението на страната под властта на Вавилон траяло малко време. Още при приемника на Хамурапи почнали и вътрешни смутове, и нападения на съседите, които смутове продължили почти непрекъснато чак до падането на династията Хамурапи. От Вавилон се отделили южните крайморски области. Постоянните нападения от север, изток и запад подкопали благосъстоянието на страната. Особено опасни станали за Вавилон северните му съседи. В началото на второто хилядолетие народът хети, когото по-късно ще видим като господар на цяла Мала Азия, временно завладял Вавилония. В същото време и източните съседи на Вавилон — племената касити, предприемат цял ред нападения. Най-последно, около 1746 г. каситите успяват здраво да се закрепят във Вавилония. Каситската династия, с център във Вавилония, управлява страната оттук нататък непрекъснато цели 576 години, но била вече по-слаба и се видяла принудена да се върне към феодалния строй (самостоятелни градове и едри земевладелци под върховното управление на вавилонския цар).

Политическото развитие на Египет през най-стария период от историческия му живот, общо взето, е много сходно с това на Вавилония. И тук също тъй имаме рязко разделение на страната на две части: северна, съответстваща на месопотамския Акад, и южна, съответстваща на Шумер. И двете части, както изглежда, били населени от племена с различен произход. Южните племена етнически били във връзка, вероятно, с нубийците по горното течение на Нил, а северните — с първоначалното население на северното африканско крайбрежие. Възможно е обаче — и това се вижда от проучването на много предисторически гробове в южен и среден Египет — населението на Египет да е било все от една кръв и наблюдаваните различия да се дължат на появата на външни завоеватели както от север, така и от юг.

Историческият период на Египет, когато имената на царете още приживе са били засвидетелствани от съвременните им паметници, започва в V-то хилядолетие пр.Хр. Той датира вероятно от въвеждането на правилен календар в 4241 г. или 4238 г. пр.Хр. и от

времето, когато било усъвършенствано писмото. По-късно (първият списък на царете, който е достигнал до нас, принадлежи на времето на третата династия) били правени опити да се разработят в едно цяло всички съществуващи данни и да се приготвят непрекъснати списъци на всички царе, наречени фараони, които управлявали Египет, преди да бъде съединен в едно царство, когато двете части на страната съдържали цяла редица царства, управлявани от царе. Тия списъци станали основа на египетската история и хронология. Те били продължени и допълнени от по-късните царе. Списъците били издадени наново във времето на XIX династия, когато царете на тая династия открили гробовете на първите фараони в Абидос и използвали новите данни, за да допълнят и поправят списъците, които те вече притежавали. Че те си служели с точни и правилни методи, е доказано от модерните изследвачи, които неотдавна успяха да открият някои от гробовете при Абидос, в които са били погребвани най-старите царе на Египет.

Нашите знания за най-старата история на Египет са, не ще съмнение, несъвършени и неточни. Но основните факти са установени с безспорна сигурност.

Първите решителни крачки по пътя на държавното и културно строителство и в Египет били направени на юг. Тук възникнали най-напред градове, тук се създали първите държави, оформени около тия градове (по-сетнешните номи), тук пак най-напред се проявява стремежът към обединение на тия градове в една държава под ръководството на царете на някой от градовете. Във втората половина на V-то хилядолетие пр.Хр., в тъй наречения преддинастически период, ръководна роля в Южен Египет играе династията, която владеела „града на ястребите“ — Хиераконпол (в гръцки превод), в който господарували царе потомци на бога-ястреб Хор. Неговият култ е бил съсредоточен в град Едфу. Обединителните и завоевателните тенденции на тия царе ги довели до стълкновение със северната част от долината на Египет, с „долното“ царство, чиито главни центрове, може би временно, били градовете Буто и Санс, покровителствани от богинята-змия, но също така и със северните и южни съседи на Египет, които изиграли там същата роля, като тая на Лугалзагеси и Саргон във Вавилония. По-късни предания споменават царя-обединител с името Менес. Но макар това име да не е засвидетелствано в паметниците на

най-стария Египет, в делата на тоя цар, както ги разказва нашето предание, се отразили, вероятно, основните събития от епохата на обединението на Египет, от създаването на едно единно царство от горния и долния Египет. Царете-обединители (фараоните) живеели, вероятно, не вече в Хиераконпол, а по-нататък на север — в Тинис. Близко до този град били и гробниците (некрополи) на царете, разкопани от една американска археологическа експедиция. Друг некропол, съседен на Тинис, около Абду (Абидос), намиращ се под защитата на бога-чакал Анубис, постепенно станал град главно на мъртвите, в който всички египетски фараони искали да имат свой гроб и свой надгробен храм дори и ако в действителност ги погребат на друго място. Борбата за обединение траяла, вероятно, през цялото време, през което управлявали царете от първата династия. Важно събитие през този период е това, че един от царете от първата династия, Мерпеба, основал прочутия по-късно град Мемфис и го издигнал като политически център на долния Египет. Главният му бог бил Пта, бог „откривател“; в съседство — в Хелиопол (по-сетнешно гръцко име) се намирало и най-старото светилище на великия бог на слънцето Ра.

Епохата на втората династия, както изглежда, е време, през което Северът е господарувал над Юга. Центърът на царството може би тъкмо през това време бил пренесен в Мемфис. Новият успех на Юга е свързан с началото на една нова династия от енергични войнствени царе, тъй наречената трета династия, която затвърдила политическите успехи на първата. Макар и победата на Юга да била пълна, при все това още при първия цар от третата династия център на обединеното царство си останал Мемфис, който от сега нататък играе в историята на Египет същата роля, която е играл Вавилон в историята на Месопотамия. Към същото това време на борби за обединение ще трябва, вероятно, да се отнесат и първите извънегипетски експедиции на фараоните, предимно на Синайския полуостров, а може би и по-нататък по бреговете на Палестина, на Финикия и на Сирия, с цел да си осигурят достатъчно количество метали и дървен строителен материал. Най-новите разкопки на френски археолози във Финикия говорят, че още царете от първата династия здраво се закрепили във Финикия и строили дори храмове в чест на боговете си.

Като период на най-голям разцвет на най-стария Египет съвпадащ горе-долу с времената на Саргон и Нарамсин, трябва да се счита времето, през което са управлявали царете от IV, V и VI династия (около 3100 до 2700 г. пр.Хр.), времето на тъй наречените строители на пирамиди. За тая бележита епоха в египетската история и досега още свидетелстват величествените царски гробници, съсредоточени около Мемфис, т.е. грандиозните им пирамиди, свързани с все по-усложнени в своя строеж погребални храмове. Запазените по стените на тия храмове и по заобикалящите всяка пирамида гробници на най-близките царски роднини надписи, често твърде дълги, ни говорят ясно, какви са били титлите на царете и на техните велможи и какви са били религиозните вярвания и представи на оная далечна епоха. Пирамидите, особено най-колосалните от тях, са действали много внушително и произвеждали силно впечатление още на съвременниците и следващите поколения. Имената на техните строители, на великите фараони от IV династия Хуфу (по гръцки Хеопс), Хафра (Хефрен) и Менкаура (Микерин), останали завинаги свързани с гробниците им. Сега ние познаваме дори и чертите на лицето на някои от царете от тая династия, защото са увековечени в статуите им (напр. прочутата статуя на Хафра в Кайро и ред статуи на Менкаура в Бостън, САЩ). Разцветът на Египет при царете от IV династия продължил и при царете от V — също такива почитатели и жреци на великия бог на слънцето Ра, който постепенно се слял с мощния покровител на фараоните от първите четири династии — Хор. В чест на бога Ра фараоните от V династия почнали за пръв път да издигат храмове, в центъра на които поставяли стройни каменни колони във форма на конус — хубавите обелиски, които заедно с пирамидите стават, тъй да се каже, символи на Египет. Но вече след смъртта на първия цар от VI династия — Пепи I, чиито черти на лицето са увековечени в първата дошла до нас бронзова портретна статуя, обединеното царство на горния и долния Египет почва да се разлага и властта на фараоните все повече и повече става само номинална.

Великото време, през което просъществувал обединеният Египет (от I до VI династия), съвпада с втората половина на IV хилядолетие и началото на III. Дейността на царете през този период за нас сега е повече дейност мирна, епохата им е време на строителство, на

създаване на велики паметници и заздравяване на основите на административния и икономически живот на Египет. Наред с това, както личи по всичко, то е и време на мощно външно разширение, време, през което египетските граници се разпростират на юг в Нубия, а на изток към Синай и към крайбрежието на Палестина, Финикия и Сирия. Още при царете от първите династии Египет, без съмнение, престава вече да е една само континентална държава; още тогава е поставил основите и на своята морска сила.

За разложението на обединеното царство станали причина сепартистичните стремежи на управителите на отделните части на Египет — номите, някога си, по-рано, независими държави, които все още не могли да забравят самостоятелното си минало. Царските управители на номите (номарсите), управляващи от името на царя, постепенно, осланяйки се на населението и на натрупаните си богатства, почнали да затвърждават властта си, да набират своя войска и да настояват властта им да се счита само като номинално васална от царете — носителите на централната власт. Успехите им в борбата с централната власт довели до разпокъсването на Египет на ред почти самостоятелни малки царства и до онези условия за живот, които ние, в сравнение с живота на Европа през Средните векове, наричаме феодални. Тая феодална епоха в живота на Египет, която съвпада с времето на слабите VII до XI династия, е време смутно и пълно с мъки в египетската история, време на постоянни вътрешни войни и на дълбок упадък на културното творчество. Това положение е оплакано с патетическо красноречие и дълбок песимизъм от Ипувер в неговите „Напомнялия“; от пророка Неферти в оная мрачна картина на бъдещето, която той разкрива пред фараона Снофру, който е предшественик на Хуфу; а също така в прочутия „Диалог между уморения от живота човек и неговата душа“. Първите двама от тия писатели предвиждат светло бъдеще и появата на Месия, но третият не намира никаква утеха освен в смъртта.

Центростремителните тенденции, обаче, и през това време не замират. Отделни фараони правят опити, повечето безуспешни, пак да обединят царството, но опитите довеждат до нови и нови войни, до нови и нови вътрешни сътресения. Централната власт пак почва да се мести: от Мемфис се премества в Хераклеопол (гръцко име), а по-късно се съсредоточава в ръцете на местните управители на Южен

Египет, чийто главен град е Тива, който от сега за цели векове вече става религиозен и политически център на Египет.

Тиванската династия сполучва към края на III–то хилядолетие отново повече или по-малко да обедини феодалния Египет под своя скиптър и да възроди културния и политически живот на Египет. Царете от тая династия (XI и XII по ред) с постоянно повтарящите се имена Аменемхет и Сенусерт (в гръцката транскрипция Сезострис), особено Сенусерт III (2099–2061) и Аменемхет III (2061–2013) били талантиливи и предприемчиви управници. Те успели да принудят васалите си, управителите на отделните номи (номарсите), да им се подчинят и да обединят усилията им в цял ред важни начинания, както вътре в Египет, така и извън него. Велико и важно тяхно дело вътре в Египет било това, че те чрез широко замислени и системно изпълнени напоителни и осушителни подобрения създали една нова плодородна и богата провинция на бреговете на Меридското езеро, сегашното Фаюм, от чийто главен град те направили втора своя столица, а главния бог на града — бога-крокодил те въздигнали до степен съуправител на тиванския бог Амон, който се слял с хелиополския Ра. Във външната си политика развили и осъществили идеи, завещани им от предшествениците още от IV и V династия. При тях Египет все повече изоставя предишната си изолираност. Сега вече се завързват оживени търговски връзки с бреговете на Африка, с Южна Палестина, със Сирия и с богатите острови Кипър и Крит. Египетски търговски флоти стават постоянни гости на пристанищата на Червено море и на част от средиземноморските брегове. Фараоните от XI и XII династия свързват търговските си предприятия с редица военни експедиции в Нубия, в Палестина, а, може би, и във Финикия, Сирия, Кипър и Крит. Името на Сенусерт се покрива със същата слава, с каквато и името на Саргон. То става синоним на цар-завоевател.

Но въпреки всичко това и тиванските фараони не успели да надделеят центробежните сили: тяхната държава малко по малко, главно в епохата на XIII и XIV династия, почнала пак да отслабва и да се разлага. Както в Месопотамия, тъй и тук, този процес довежда до катастрофа. Разните номадски племена от Южна Палестина и от Арабия, които научили много нещо през време на оживените търговски връзки на Египет с Азия от него, към края на III–то и началото на II–то хилядолетие от отбрана минават в настъпление и в

края на краищата, както каситите във Вавилония, проникнали в Египет и затвърдили властта си там за дълги векове (около 1800 г.). Нашето предание нарича тях номади с името хиксози.

V. ДЪРЖАВЕН И КУЛТУРЕН ЖИВОТ НА ЕГИПЕТ И НА ВАВИЛОНИЯ В III ХИЛЯДОЛЕТИЕ ПР.ХР.

Третото хилядолетие пр.Хр. е велика творческа епоха в областта и на материалната, и на духовната култура, и то както на бреговете на Нил, така и на бреговете на Тигър и Ефрат. Тъкмо през този период и двете страни си създали всяка за себе си един своеобразен, подробно разработен държавен и социален строй, строй, които по-късно легнал в основата на развоя на целия Изток дори до наше време и влиянието на който ясно личи в държавния и социален живот на цяла Източна и Западна Европа. В основите си формите на този строй са еднакви и в Египет и във Вавилония, но все пак с известни характерни различия.

Египетският държавен строй се основава на тесния съюз между религия и държава. Начело на държавата стои царят, който се смята за син на бога и сам бил бог в очите на народа. Властта му е неограничена. Управява страната от името на бога като пълен неин стопанин и господар: командва въоръжените си поданици във време на война, ръководи стопанския им живот, грижи се за правилното напояване на страната и се разпорежда с държавните средства, както намери за добре.

Негови помощници в религиозните дела били жреците, които живеят в храмовете и помагат на царя да омилоствивява боговете с жертви, с тържествени обреди, с химни и с песнопения. Само те могли да осигурят на вярващите задгробен живот, защото те балсамирали труповете и давали наставления, какво да се направи, та да се осигури за умрелите благоприятен край при последния съд над душите им.

В държавните пък работи помощници на царя били чиновниците — изпълнители на царските заповеди и ръководители на населението в стопанския, правовия и военния му живот. Едни от тях командвали войската и флотата; други събирали от населението ония продукти на неговия труд, които царят намирал за нужно да се употребят за нуждите на храмовете, на държавата и за неговите лични нужди; трети ръководели обществените работи и ги разпределяли между населението; едни завеждали съда и поддържали реда между

населението, а други служели лично на царя и на семейството му. Някои от чиновниците обединявали в едно и също лице многобройни и разнообразни длъжности. Чиновниците нямат своя воля и своя лична инициатива: те са слуги и агенти лично на царя и на бога, както и жреците. Наред с висшите чиновници и жреци има още стотици и хиляди писари, надзиратели, техници и полицаи. Всички получавали заплата от царя; всички те, и висшите, и низшите, на теория били назначавани от царя (обаче на практика, разбира се, низшите били назначавани от по-висшите, а само висшите е назначавал сам царят); всички те, най-сетне, били отговорни за всичко пред царя, а той се разпореждал напълно неограничено и произволно и с живота им, и с имотите им.

Населението на страната било длъжно безропотно да се подчинява на царя и на чиновниците му. То не взимало никакво участие в държавния живот на страната. Право на частна собственост, особено върху земя, то нямало. Животът, имотът и трудът на населението били в ръцете на царя, който се разпореждал с тях напълно неограничено. Той определял кои земи и с какво да бъдат засети от дадено лице през дадена година, той определял каква част от жътвата земеделецът е длъжен да отдели за държавата. Той назначавал хора за изпълнение на разните обществени работи: прокарване на канали, устройство на насипи, постройки на храмове, гробници, дворци, кораби, разбиване на канари за камък, лов на диви зверове, добиване на сол, на метали и т.н. По негово назначение определен брой от населението служело във войската и в полицията, служело като гребци и войници в корабите. Пак от царя зависело каква част от продуктите си занаятчиите да отделят за държавата и кои от тях да работят само за царя и за храмовете. Търговците, без съмнение, също тъй давали на държавата част от печалбите си по предписание на царя. Строят на Египет бил напълно самодържавен и неограничен. Понятията политическа свобода и самоуправление били чужди на Египет и си останали чужди за целия Изток чак до неотдавна.

Работите в Египет не се променили дори и тогава, когато Египет от централизирана държава станал феодална, т.е. когато се разложил на няколко части, начело на всяка една от които стоял вече отделен владетел, признаващ само номинално върховната власт на единия цар. По такъв начин Египет се разделил на няколко отделни, почти

независими, държави; но взаимните отношения между цар и население в тези държави останали същите, каквито и по-рано в обединения Египет.

Също такъв държавен, икономически и социален строй се развивал и в шумеро-семитските държави в долината на Тигър и Ефрат. И тук държава и религия били неделими понятия. И тук царската власт е божествена, макар и тази идея да била изразена във Вавилония малко по-иначе. Някои царе и във Вавилония, в това число Саргон, Шулги и приемниците на Шулги, се изтъкваха като синове на боговете, но повечето от тях се считали само върховни жреци и божи служители, получили властта си непосредствено от тях, т.е. техни помазаници. И във Вавилония царят е и самодържец, защото управлявал държавата безконтролно, както намери за добре, посредством цяла мрежа назначени от него и напълно зависещи от него чиновници. Най-после и във Вавилония царят държи в ръцете си всички нишки на религиозния, стопанския и военния живот на страната, разпореждайки се, в случай на нужда, както намери за добре също тъй и с живота, труда и имота на своите поданици. В някои отношения царете на Вавилония, а по-късно и на Асирия отишли дори по-нататък. Голямото развитие на търговията в Предна Азия и ролята, която дребната търговия играла в живота на населението, накарали царете да се намесят и в тая област. Обнародвани били от време на време митнически тарифи, които определяли максималната цена на стоките. Ние знаем за такива тарифи във Вавилония и Асирия от началото на второто хилядолетие пр.Хр.

Но в Шумер и във Вавилония главно поради особеностите на политическото им развитие, на постоянното напрежение на всички военни сили на страната, а също тъй и поради бързото и ранно засилване на външната търговия, стопанският живот на страната, а във връзка с него и отношението на държавата към личността, получили по-други форми, отколкото в Египет. Царят тук не е вече единственият собственик на цялото народно богатство и на цялата земя. Наред с него и с храмовете на боговете собственици на земята, на добитъка и на движимия имот са и поданиците му и то главно висшата класа от населението — жреците и постоянната царска дружина, жителите на шумерските и на семитските укрепени градове. Правата на тези лица върху земята и върху имота в същата степен, както и правото на царя

да се разпорежда с живота на поданиците си и с държавното имущество, са осветени от религията и се намират под закрилата на бога и на неговия заместник на земята — царя. Оттук е и този бърз и силен развой на правото и специално на писаното право. За пръв път тук възникват разни договорни форми, за пръв път тук се създават и общи закони, които да регулират договорните отношения, пак тук за пръв път имаме царски заявления и разпоредби, как и до колко той ще закриля светостта на тия договори. Царят почва да издава закони, които, докато той не ги измени, обвързват и него, и приемниците му и стават ръководни норми за поведението му към поданиците. Вече споменахме как отделните закони постепенно се събират, свързват се един с друг, съставят се цели сборници от закони и постепенно се издават за всеобщо сведение и ръководство. Шумер и Вавилония, благодарение на това си развитие, са люлката на гражданското право.

Същият този факт, че съществува частна собственост и че тя се закриля, влияе и върху създаването на отделни класи сред населението, които се ползват с различни права. В Египет всички са равни пред лицето на царя и бога — всички са еднакви техни слуги. И там, разбира се, има неравенство в икономическо и в социално отношение: особена група съставляват жреците, особена царските чиновници — висшите и низшите, и особена — селяните и занаятчиите; обаче рязка граница между тия групи няма; преходът от една група в друга е свободен, а, главно, всички тях ги обединява това, че никой от членовете на коя да е от тия групи не е пълен собственик на своя имот и предимно на земята си. За собственици се смятат само богът и царят, които дават кому по-голяма, кому по-малка част от собствеността си, и то само за ползване, на членовете от своя род, на приятелите си, на чиновниците и слугите си.

Иначе е във Вавилония. Имущественото неравенство и тук, както в Египет, възниква, разбира се, в същите размери и по същите причини. Но тук то още много отрано било признато като нормално явление и било потвърдено и осветено и от религията, и от държавата. Тъкмо то е главната основа, върху която се развиват и оформят различните класи на населението, каквито са: класата на богатите земевладелци и на търговците, класата на жреците, класата на дребните собственици на земя, класата на войниците, на които парят дава за ползване принадлежащата му земя, класата на закрепостените

към земята наематели земя (изполичари), и най-после обширната класа от хора, заети в селското стопанство, в промишлеността и в търговията. Постепенно се създават специални наследствени права за някои от тия класи, а държавата се явява като тяхна защитница. Престъпление по отношение на живота и имота на лица от по-висшите класи се наказва с по-строги наказания, отколкото същото престъпление по отношение на лица от по-низшите класи и т.н. И веднъж създадено това правово неравенство, то вече расте, довежда до големи и очебийни злоупотреби, а понякога принуждава висшата власт — царя да излезе като защитник на угнетените. Такъв цар-закрилник на подтиснатите бил например последният цар от най-старата царска династия на Лагаш — Урукагина, Обща почти за всички царе, но често чисто формална, е фразата в устата на царете, че те са закрилници на интересите на бедните срещу богатите, на по-низшите срещу по-висшите, фраза, която впрочем не е чужда и на египетските царе и велможи.

Във връзка с това развитие на класите се намира и друго едно, чуждо на Египет, явление: висшата класа наред с имуществените си привилегии получила и известна част политически права предимно в областта на градското самоуправление. Обаче тия наченки на самоуправление не могли да се развият до по-чувствителни размери. Във връзка със същото явление е и засилването на влиянието на жреците върху държавните работи, свойствено и на Египет, но особено силно чувстващо се в политическия живот на Вавилония.

Държавният, икономическият и социалният строй на монархиите в Египет и Вавилония повлиял върху развитието и на материалната и духовна култура на тия страни. И в тази област намираме много еднакви явления в двете държави; но не по-малко значителни и характерни са и разликите. Да почнем с Египет. По-горе вече говорихме как под влиянието на регулирания държавен живот и на централизираното ръководство на икономическия живот в страната расте и се засилва материалното ѝ благосъстояние. Мрежата от канали и насипи, под влияние на опита и наблюденията, все повече се разширява и подобрява, а също тъй изобщо и техниката на хидравлическите работи. Наред с това разширение и подобрене на напояването расте и повърхнината на обработваната земя, подобрява се и селскостопанската техника въобще. Земеделските оръдия все

повече се усъвършенстват, въвеждат се нови култури, създава се по-правилно редуване на културите, появяват се нови породи домашни животни (напр. конят) и т.н. Благодарение на това, че ръководството на стопанския живот на страната изцяло е съсредоточено в ръцете на царя, всяко ново откритие и подобрене веднага се въвежда в цялата страна.

Постепенното усложнение на икономическия живот на страната, растежът на богатствата ѝ, увеличението на културните нужди на висшите класи — всичко това създадо условия за голяма специализация в областта на занаятите и изкуството. Появили се и специалисти във всяка една област: скулптори, живописци, златари, грънчари и т.н., които не се занимавали с нищо друго, а само със своята работа. Това пък довело до цял ред технически открития, които тласкали силно напред промишлеността и изкуството на страната. Особено голям и бърз бил прогресът в областта на металургията (производство на метални изделия), на тъкачното производство и на грънчарството. Камъкът във военния и в стопанския живот на страната вече завинаги отстъпва мястото си на дървото и метала (мед и бронз). Плугове, мотики, брани, копия и стрели — сега вече всичко това се прави само от дърво и мед (или бронз). В златарството наред с бронза широко се използват скъпоценните метали (злато и сребро) и скъпоценните камъни. Златарските изделия от епохата на пирамидите и от феодалната епоха свободно могат да съперничат по тънкост и изящност на изработката си със съвременните. Тъканите платове се правят все по-тънки, рисунките по тях — все по-сложни, а цветовете им все по-разнообразни. Глинените съдове сега се работят не на ръка, а с грънчарско колело и се пекат в специални пещи. Изнамира се и начин да се приготвят и разни дребни предмети от разноцветно стъкло. Пишат не само на дърво, на чирепи, на камък и метал, но и на специално за тази цел приготвена хартия, за изработката на която използват сърцевината на папируса — особена тръстика, която расте в Египет.

Силният напредък на техниката дал възможност на големите художествени дарби на народа да се проявят и в изкуството: архитектура, скулптура, живопис, и да го доведат до една учудваща съвременниците висота. Големите успехи на изкуството се използват и в занаятите и се създават тъй наречените художествени занаяти.

Не знаем какви са били дворците през епохата на пирамидите, защото са ги строили с непечени кирпичи и поради това не са се запазили до наши дни. Но много каменни постройки от този период и досега още са запазени на бреговете на Нил. Особено богато се развила в Египет архитектурата на гробниците. Вярата на египтяните в задгробния живот, вярата им в това, че е необходимо да се създаде за покойника едно трайно жилище — колкото се може по-удобно, красиво и здраво — довела египтяните до строеж на разкошни каменни гробници вместо прост гроб в земята, в които гробници да продължава да живее безсмъртната част от съществуването на покойника. Гробът в земята отначало се превръща в каменен склеп, каменният склеп излиза на повърхността на земята (мастаба) и израства нагоре като надгробен паметник, но с грамадни размери (пирамида), в чиято каменна маса е жилището на покойника. За царя-бог се строят особено разкошни надгробни паметници — величествени пирамиди с големи каменни храмове пред тях. Пирамидите на египетските царе поразяват човешкото въображение не само с грамадните си камъни. Те са и велики архитектурни произведения, в които стройно са съчетани и художествен усет, и необикновена техника. Линиите на надгробните пирамиди на царете от IV династия — Хафра и Мепкаура — са строги и мощни; впечатлението, което произвеждат, е величествено поради простотата им, а архитектурната идея е напълно свършена в изпълнението си.

Не по-малък интерес представляват и произведенията на скулптурата и на живописата от епохата на пирамидите и на феодалното време, т.е. от епохата на Старото и Средното царство, както е прието да се наричат тези епохи. Любиматата на египетската скулптура, тясно свързана с представата на египтянина за задгробния живот, е изобразяването в гробниците както на самия покойник, така и на всичко, което бимогло да му потрѣбва за безгрижен живот на онзи свят. Изобразяването на самия покойник в разни статуи и релефи водило създаване на портретна скулптура и живопис. Още през епохата на Старото царство египетските скулптори са умеели да създават поразителни портрети. В тях е предадена несамо приликата; в много статуи те се издигат до уменията да предадат типичното, да доловят преобладаващата черта в характера на човека. Знаменитата портретна статуя на цар Хафра, на която той е изобразен със свещения ястреб, е

същински chef d'oeuvre на монументалната портретна скулптура. Още по-поразителен е друг един портрет на същия нар — знаменитият сфинкс, въздигнат пред пирамидата му в Гиза. С тялото на могъщ лъв художникът тук е съчетал колосалната глава на царя и е дал с това на цялата статуя необикновено величие и сила. Ще споменем и за големия брой портретни каменни и дървени статуи на жреци и чиновници, измежду които със заслужена известност се ползва дървената статуйка на един жрец от епохата на Старото царство. На неятипът е предаден толкова изразително, че работниците, които намерили статуйката, изведнъж познали в нея своя началник — шейха на селото.

Наред с покойника, в релефи по стените на гробницитему и в малки скулптури-игралки, които се поставяли в гроба му, се изобразявал с епична простота и с идилична трогателност целият му живот, всичко, което е обичал и е било ценно за него: първите опити за един цялостен разказ, но не с думи, а с фигури и с техни съчетания. В тия сцени пред нас ясно изпъкват много подробности от живота на знатния египтянин: стопанските му интереси, дейността му като чиновник, забавите му. С най-големи подробности е изобразен и животът на земята: оран, посев, жътва; животът на стадата от раждането до заколването; работата в занаятчийниците; ловни експедиции в блата и пустини; увеселителни пътувания по Нил; музика и танци; борби и състезания. Не е забравен и военният живот: армии, които отиват на поход начело е царе и генерали; обсада и превземане на градове; прекарване на пленници и плячка по суша и по море; преглед на войскови части и на войници, които са на действителна служба. Точността в наблюдението, любовта към природата и животните, понякога дори и хуморът, изразени в тези паметници на изкуството, са неподражаеми.

Огромна пътека изминала Египет от епохата на пирамидите и на феодалния строй и в областта на духовната култура. Най-голяма роля в това отношение изиграло изнамирането и бързото усъвършенстване на писмото. В неговите ранни стадии всеки писмен знак (или йероглиф, както го наричали гърците) отговарял на определен предмет. Всъщност той е бил това, което ние наричаме идеограма. Но постепенно отделната идеограма е била свързвана не само с определен предмет, но и с определена дума. Идеограмите били употребявани в такъв случай да предадат писмено думи, които не съответстват на предмети,

следователно отвлечени идеи и понятия. По тоя начин идеографичната или образната фаза на писане отстъпила място на силабическата или сричковата, в която всеки знак съответства на отделна силаба или сричка. Най-сетне силабическите знаци твърде отрано станали алфabetни знаци или букви, свързани с тоя или она от 24 — те звука на египетския език. Обаче никога не е било въвеждано чисто фонетично писмо. И до сравнително късна епоха египтяните задържали твърде сложното и затруднително съчетание на трите системи — на идеографическата, силабическата и алфabetната или азбучната. С помощта на писмото правените от отделни лица или от групи лица, главно от жреците, наблюдения се записвали, систематизирали и се допълвали с по-късни наблюдения. Тъй били поставени основите на много науки: на астрономията, на измерването на времето, на летоброенето, на математиката, геометрията, анатомията, медицината. В областта на религията грубите още заклинания от епохата на пирамидите през феодалната епоха се превръщат в поетични, построени по известни правила, понякога пропити с дълбоко религиозно чувство, химни на божеството. Наред с духовната се създава и светска литература: приказки, описания на пътувания, любовна лирика. Най-после и основните начала на правото и морала се предават също тъй от поколение на поколение в писани документи-сборници, съдържащи царски решения и разпоредби, а главно техни наставления към наследниците и чиновниците, как да управляват по божия закон, а към поданиците, как да живеят, та да бъдат угодни на бога и на царя.

Същия напредък в материалната култура, в изкуството и в умственото развитие наблюдаваме и във Вавилония. И тук, под влияние на организацията и на системния развой на труда, страната за няколкостотин години се превърнала в една непрекъсната нива и градина. И тук се наблюдава постоянно подобрене на земеделските оръдия: на един печат например имаме остроумно съединение на плуг и сеячка — първата механическа сеячка в световната история. И тук занаятите, особено металното и текстилното производство, достигнали до висок разцвет. Майсторите още от III-то хилядолетие умеели да изработват огромни съдове от мед и сребро, умеели да ги изпъстрят с изковани или лети фигури, изобразяващи сцени от религиозния и военния живот на държавата; големи излети изображения на хора и

животни са намерени обикновено като украшения на храмовете. В областта на тъкаческото производство силно впечатление правят дрехите, направени от материя, напомняща овнешко руно. Оръжието също тъй постепенно се подобрява и усъвършенства. В съответствие с военния характер на Вавилония се въвеждат новаторства и в областта на военната техника: например боят в сгъстен строй.

В областта на изкуството успехите на Вавилон не са по-малки от тия на Египет, но развоят му е вървял малко в по-друга насока. Във Вавилония няма камък, ето защо всички постройки, дори и най-грамадните, се строяли главно с неизпечени кирпичи, размесени само с малко количество изпечени. Много естествено е, че такива постройки лесно са се разрушавали и че най-старите от тях са се запазили до наши дни само в жалки останки. А консервативният характер на религиозния и държавен живот на Вавилония е запазил в основните им черти веднъж създадените типове постройки. По-късните вавилонски и асирийски царе строяли, общо взето, все същите такива храмове и дворни, каквито и шумерските им предшественици. Понеже много от тия по-късни постройки, отчасти построени от камък, са запазени до нас в доста големи руини, то по тях можем да съдим, каква е била най-старата вавилонска архитектура. Една от най-интересните ѝ характерни особености са високите кули, съставляващи центъра на храмовете (зикурати). Те били посветени на бога-Слънце. В няколко етажа се издигали на значителна височина. В най-горното кубе се намирало светилището на бога и на най-горната платформа се извършвал неговият култ. Красивата легенда за „вавилонското стълпотворение“, запазена ни от Библията, е съставена, разбира се, под впечатлението от тоя вид постройки. Понеже нямали камък за постройките си, шумерите и вавилонците се стараели да покрият грозния цвят на кирпичените стени на храмовете и дворците си с блестяща многоцветна покривка: с богато изтъкани килими, с подражания на тези килими от цветни релефи и с мозайки от разни цветни материали. Всичките тия декоративни средства били познати и на Египет, но във Вавилония те достигнали до по-бляскаво развитие.

Представите на шумерите и на вавилонците за задгробния живот били, без съмнение, по-други в сравнение с тия на Египет. Те не си представяли, че земният живот продължава и след смъртта все такъв с всичките му прелести и удоволствия. „Онзи свят“ са си го представяли

като мрачно място, в което всички минали във вечността, запазвайки съзнанието си, били осъдени да лежат без движение за вечни времена под суровата власт на богинята на задгробното царство. Ето защо те отделяли сравнително по-малко внимание на постройката и украсата на гробниците си. Вавилонските художници насочват цялата сила на творческия си гений към боговете и живите хора. Вниманието им е насочено специално към религията и държавата, към храмовете и дворните, към живота и делата на боговете и дарете. Религиозната скулптура играе голяма роля в изкуството на Шумер и Вавилон. Наред с човешките фигури на богове, вавилонските художници създават и цял ред фантастични божествени образи, в които по един чуден начин се съчетават части на човешка фигура с части от фигури на животни. Такъв тип образи имаме и в Египет, но Египет никога не е познавал това разнообразие на съчетанията, което е тъй характерно за вавилонското изкуство. Всички познати ни хералдически и митически фигури на фантастични същества са все от шумерски произход: грифонът, драконът, сфинксът, хералдическите орли и лъвовете. Значително новаторство, в сравнение с Египет, било и това, че фигурите на хората, животните и на фантастичните същества се съчетават от художниците в декоративни, чисто орнаментални, почти геометрични групи, които са родоначалници на същите тези групи в нашето декоративно и хералдично изкуство. Не по-малки били успехите на шумерските и вавилонските художници и в областта на изкуството, което има за цел да прослави парете и да увековечи делата им. Портретната скулптура на Шумер и Вавилон не е тъй съвършена и не е тъй индивидуална, както в Египет. Във фигурите на царете няма онази портретна прилика и онова спокойно величие, както в Египет. И все пак силата и значението на царя като такъв са предадени и в тях — доста ярко. Силата на шумерския и на вавилонския художник не е тук, а в уменията му да създаде превъзходно групирани сцени от религиозния и военен живот, пълни с живот и движение, понякога затрогващи душата с трагизма на концепцията си. Един от най-поразителните паметници на тая историческа скулптура е намерената в Лагаш — тъй наречената стела (изправена каменна плоча) на гологлавите орли, посветена на бога от цар Еанатум, един от най-старите управители на Лагаш. Царят е представен тук като победител над неприятелите, трупащ телата им на огромни купове и празнуващ

победата над тия купове тела; над стелата — в небето, над царя и войската му летят орли, отнасящи части от телата на убитите царски неприятели. Работата на този паметник е груба и примитивна, но той целият е пълен с живот и трагизъм. На другата страна на стелата е мощната фигура на бога, който помага на царя в борбата му с неприятелите: в едната си ръка държи огромна мрежа, пълна с хванати от него неприятели на Лагаш; един по един той ги избива с големия си боздуган. По-изтънчени и по-изящни, по-изкусно групирани са победните сцени над неприятеля и завземането на крепостта му, дадени върху стелата на цар Нарамсин. На никой египетски релеф няма такава маса движение, каквото виждаме тук, характерно и за фигурата на царя-победител, и за фигурите на победените, молещи за пощада. Никъде в Египет не ще намерим друга такава строга композиция, такова планомерно разпределение на фигурите и такова органично съчетание на фигурите с пейзажа, каквото имаме на стелата на Нарамсин.

Велики били успехите на Шумер и Вавилон и в областта на науката и литературата и, както и в Египет, това развитие било предшествано от изнамирането на особена система за писане. И в Месопотамия също така първата фаза на писмото е било картинното или образното писмо. Но то било скоро изоставено и заменено с фонетическата система на писане. Измислени били около 350 знака, които съответствали на срички. Развитието на писмото спряло на тая точка и никога не станало алфабетно или азбучно с отделна буква за всеки отделен звук. По липса на камък и хартия употребявана била за писане глината. Символите или писмените знаци били писани с изострено тръстиково перо върху глинени тухли или цилиндри с различна форма. Поради това и писмените знаци добили вид на клин и са наречени „клиновидни“. Различни клинове и съчетания от тях представят отделни срички и думи. Тухлите били след това изпичани и могли да се запазят в това състояние за хиляди години. При всички разкопки в Месопотамия се откриват с хиляди надписани тухли — останки от стари архиви и библиотеки, твърде различни по своето съдържание. В Египет жреците натрупват грамадно количество наблюдения, систематизират ги и там спират. В Шумер и Вавилон паралелно и независимо от Египет се извършва същата работа и резултатите от нея имат за историята на човечеството току-речи по-

голямо значение от онова, което е направено в Египет. Много от тия систематизирани наблюдения през Сирия и Мала Азия са дошли в Европа и чрез гърците и римляните са усвоени и от съвременната европейска култура: тъй например, няма съмнение, че от вавилонски произход е нашето деление на денонощието на две части от по 12 часа и на годината на 12 месеца, делението на неделата на 7 дни, имената на тези дни според имената на планетите; от вавилонски произход са и много от и сега още действащите системи за мерки и теглилки. Пак вавилонски са и първите точни наблюдения на небесните светила, вавилонска е системата на планетите, знаците на зодиака, взаимната им връзка и т.н. Първите крачки в областта на тия наблюдения се отнасят, вероятно, още към най-ранния период от историята на Месопотамия. Вавилонците заедно с египтяните без съмнение трябва да бъдат считани като бащи на съвременната астрономия. Те са създатели и на онова учение, което през вековете е имало огромно влияние върху човечеството, на учението за научното предсказване на бъдещето посредством системни наблюдения на вътрешните органи на жертвени животни и на движението на небесните светила, поставено във връзка със зачатието, раждането и бъдещата съдба на човека (астрологията). Всичко това е крачка напред в сравнение с египетските научни наблюдения. Вавилонците се стремят да свържат наблюденията си едно с друго, а не само да ги нанижат едно върху друго, стремят се повече или по-малко научно да ги систематизират и да направят въз основа на тях някакви научни заключения.

Същият този техен стремеж личи и в отношението им към миналото. Вавилонците не се задоволяват само да изброят имената на царете за практически цели. Още а най-ранните записи личи стремежът им да създадат от тези отделни дати една цялостна история както на отделните царе, тъй и на целия народ. Те използвали като материал: 1) списъците на царете, 2) съвременни паметници на победите, 3) посветени на боговете паметници от различни царе, 4) храмови предсказания относно важни събития, най-вече походи и 5) астрономически наблюдения, извършени по желание на царя при такива важни събития. Кодекси от предсказания са запазени до наше време в по-късни преписи.

В областта на литературата шумерите и вавилонците са създатели на митологичния и историческия епос. Поетичната

обработка на митовете, тясно свързани с историята на хората по земята, по-рано е възникнала и по-богато се е развила във Вавилония, отколкото в Египет. Много от тези митове са ни познати, защото ги намираме заимствани у евреите и увековечени от тях в Библията. Такива са например митовете за бореца Гилгамеш, за първия въздухоплавател Етана, който литнал към небето да търси вечен живот, за мъртвата и живата вода, за спущането в ада и връщането на великата богиня Ищар, за смъртта на нейния любим Тамуз и т.н. Няма съмнение, че някои от тези разкази са повлияли и върху гръцката митология. Пълни са с дълбоко религиозно чувство и с красиви образи и шумерските химни в чест на великите богове. Много по-малко са дошли до нас паметници на светската литература. В това отношение, без съмнение, египтяните имат първенство.

Отбелязахме по-горе и бляскавото развитие на гражданското и углавното право в старите шумерски градове и във Вавилон. Ще отбележим още само това, че пак в Шумер са намерени и първите документи, отнасящи се до областта на международното право, първите международни договори (напр. договорът между Елам и един от шумерските царе), първите опити да се решават спорове не с война, а от третейски съд (един от първите царе на града Киш, Месилим, се явява в ролята на третейски съдия в пограничния спор между царете на Ума и Лагаш).

VI. ПОЛИТИЧЕСКА ИСТОРИЯ НА ДРЕВНИЯ ИЗТОК ПРЕЗ II ХИЛЯДОЛЕТИЕ ПР.ХР. ПЕРИОД НА РАВНОВЕСИЕ НА СИЛИТЕ.

Временният упадък на Египет и Вавилония през време на господството на хиксосите в Египет и на каситите във Вавилония повлиял силно върху развитието на политическия и културен живот по целия Изток. Но не по-малко значение имал той и за постепенното присъединяване към културата и на ония части от Изтока, които както и Египет, били тясно свързани със Средиземно море. Имаме предвид сирийското, финикийското и палестинското крайбрежие, Южна и Северна Сирия по р. Оронт и по горното течение на Ефрат, Мала Азия и близките до нея егейски острови, особено двата най-богати и най-големи: Кипър и Крит. В Предна Азия, в която първите крачки на културен развой били тясно свързани с частите ѝ, допиращи се до Средна Азия, първите огнища на култура били не само във Вавилония, но може би от по-рано и в Персия, в Туркестан, вероятно, и в Кавказ. Тук центърът на тежестта на културния развой все повече и повече преминава от една страна от Персийския залив (т.е. от чисто азиатското море) към Черно море (част от Средиземно море), а от друга страна, и към Егейско море.

Завоеванията на Саргон, на Нарамсин и на вавилонски-те им приемници били насочени предимно към север и северозапад, по долините на Тигър и особено на Ефрат и по плодородния полумесец, който граничи с арабската пустиня, и единият край на който е Вавилония, а другият — Южна Сирия. Египет, в целта си да си намери източници на дървен строителен материал и метали, не веднъж е проявявал стремеж да завладее части от споменатия плодороден полумесец, особено край-морската част от Палестина и Сирия. Крайбрежието на Червено море и Нубия привличали вниманието на Египет с богатството си от злато, редки видове дървета и слонова кост. Все пак египетските експедиции в Нубия и в страната Пунт (сомалийското крайбрежие) не могли да имат онова решително

историческо значение, каквото имали няколкото опита на Египет да завладее крайбрежието на плодородния азиатски полумесец.

Завоевателните стремежи на Вавилон и Египет, както вече казахме, имали огромно значение за живота на Стария свят. Те постепенно въвличали в кръга на културния живот една след друга все нови области от Предна Азия. Пред военните експедиции вървят, разбира се, търговските отношения, които, като последица от експедициите, се развивали и засилвали. И ето по такъв начин Вавилония и Египет, в своето военно разширение, се срещат на палестинското и сирийското крайбрежие и посредством него влизат в тесни търговски връзки. Търговската размяна води след себе си и размяна на идеи, размяна на културни придобивки. Египетската и вавилонската цивилизация почват да се сближават една с друга, в много отношения влияят една на друга, в резултат на което се зараждат смесени култури в точките на съприкосновение.

Временният упадък на Египет и Вавилония не само не спрял, но и засилил този процес. При хиксосите и при каситите Египет и Вавилония били още богати и културни страни. Размахът на творческата им дейност, наистина, станал по-слаб и по-тесен, но не е имало продължителен по време застой. От друга страна те не притискали вече със своето превъзходство съседите си и им дали възможност да развият собствените си творчески сили в областта на държавния живот и на културата. Ето защо няма нищо чудно в историческия факт, че първата половина на II-то хилядолетие станала период на образуване на нови държави и на нови културни центрове в тясно съседство с Вавилония и Египет. Сега вече знаем няколко такива центрове, а ще ни станат известни и още повече, когато археологичното изследване на Предна Азия получи отново предишния си систематичен и чисто научен характер, какъвто имаше то преди войните.

В близко съседство с Вавилония, ползвайки се от политическата ѝ слабост, възникват и се развиват ред нови държави. Един от най-старите културни центрове на Предна Азия — Елам, чиято култура едва ли е много по-млада от вавилонската, от векове враг ца Вавилония, си остава голяма и богата държава. Едва ли може да се допусне, че той е бил единствената държава на Иранския свят. Посетнешната участ на Иранска Азия, за която ще говорим по-нататък, ни

доказва, че и тази част от света е имала в III–то и II–то хилядолетие свой собствен, макар и не тъй добре познат на нас, културен и държавен живот, тясно свързан с държавите и културата на Месопотамия. На север от Вавилония почва да се оформя една асирийска семитска държава по планинските долини на средното течение на Тигър и по една част от плодородната равнина между Тигър и Ефрат. Тя дълго преди това попаднала под културното влияние на Шумер и Акад; в действителност, тя трябва да е била едно от първите стъпала на шумерите в техния ход от север и изток към устията на Тигър и Ефрат. Растат бъдещите ѝ столици Ашур и Ниневия, още отсега вече съперници на каситския Вавилон. По-нататък — на север и североизток — възниква все още загадъчната за нас държава Митани, която играла не малка роля в политическия живот на II–то хилядолетие; изглежда, че управляващата класа в нея се е състояла от арийски или ирански завоеватели. Поставят се и първите основи на държавен и културен живот по южните и северните скатове на Кавказките планини и в южния Кавказ с главни центрове около Банското езеро: на юг — в днешна Армения, а на север — по течението на реката Кубан. В първото хилядолетие Банското царство става сериозен съперник на всемогъщата Асирия.

Господари в тая част на Стария свят са били карите; това население, тясно сродно на митаните, е с еднакво тъмна като на митаните история. Най-сетне, една колония от асирийски търговци и рудари се заселила в Кападокия по бреговете на Черно море, като ни е завещала цяла редица клинообразни текстове, които ни разказват за техния живот и тяхната история. Това заселване трябва да е станало във времето на Саргон I или по-рано. То сигурно не е по-късно от царуването на Ур-Наму и Шулги. Заселниците достигнали до висока култура във времето на Саргон и по-късно били включени в Хетската империя.

Обаче най-голяма от всички тия нови държави в Предна Азия била хетската държава, която постепенно се оформила през първата половина на II–то хилядолетие в централна Мала Азия и достигнала до най-голямо политическо развитие около средата на това хилядолетие. Центърът ѝ бил в планинската централна Мала Азия (Богазкьой) и достигнала до черноморските брегове, но наред с това хетската държава постоянно се стремяла и към същото сирийско крайбрежие,

което привличало и Египет, и Вавилония, и Асирия. По-слаби били стремежите ѝ към западното малоазийско крайбрежие, с което все пак хетската държава поддържала търговски отношения.

Историята на хетите вече започва да се изяснява постепенно. Откритият в Богазкьой богат запас от клинообразни текстове, представляващи царски архиви и изучени от редица учени, ни показват, че хетската държава се превърнала постепенно във феодална империя през първата половина на второто хилядолетие пр.Хр. Първият хетски цар е носил името Табарна. Господстващото население в империята е говорело индоевропейски език; но по-раншните жители на страната, чийто език няма нищо общо с арийските езици, още заемали важно положение. Към тия жители принадлежат лувийците, а също така и хетите, които дали своето име на империята. Развитието на тая империя е още неясно. Ние видяхме, че по едно време хетите станали господари на Вавилон. По-късно те образували част от голямата империя, която възникнала около град Алепо. Те създали голяма независима държава, когато Вавилон бил покoren от каситите, а Египет — от хиксосите и когато започнали да се формират държавите на митаните и карите. Възможно е предимството, което хетите спечелили над другите народи, да се дължи на по-съвършените оръжия, които притежавали и на военните колесници, с които свободно си служели. Трябва да се отбележи, че конят, а заедно с него и военната колесница за първи път се явяват в Предна Азия и в Египет през времето на хиксосите и каситите. Вавилонското име на коня е „планинско магаре“.

Още по-богат културен живот се развива на сирийското, финикийското и палестинското крайбрежие. Тук той се съсредоточава най-напред около най-добрите пристанища на тия крайбрежия и на неголемите им плодородни територии. Възникват отделни укрепени градове, всеки от които живее свой самостоятелен живот било като търговски посредник, било като моряшки град, било като колонизатор или пират. Измежду тях се издигат на преден план градове като Газа, Тир, Сидон, Бибъл, Арад, а по-нататък — на север — и Тарс в Киликия. Те лесно могли да развият посредническата си дейност, защото имали пълна възможност да се ползват от слабостта на съседите си и от неизмеримите ресурси на плодородния полумесец и на намиращите се близо до него планински местности, особено на

Ливан и Антиливан с вековните им кедрови гори, които и до ден днешен още не са напълно изсечени и които на времето си давали най-добрия материал в света за постройка на кораби: дърво и смола. На изток от тия крайморски градове, под благотворното им влияние, се развил нов културен живот и се оформили нови градски културни центрове в достигащите до крайбрежието части от плодородния полумесец: в Палестина — по течението на р. Йордан, а в Сирия — по течението на р. Оронт и на Горния Ефрат. Постепенно и тук възникват големи градове с голямо историческо бъдеще: Йерусалим в Палестина, Алепо, Дамаск и Кадет в Сирия. Наред пък с тях намираме десетки, ако не и стотици по-малки градове. Същото нещо виждаме и в съседната Малоазийска Киликия. Ние не знаем обаче какъв е бил етническият състав на населението на тия градове. По-нататък ще видим, че Палестина много отдавна, дори може би и от самото начало, била населена от семити. Сирия път имала, без съмнение, население, което не е принадлежало към семитската раса. Същото трябва да кажем и за населението на крайморските градове. Жителите, които са живели тук, имали по-други обичаи и принадлежали, вероятно, към друга раса, не към семитите, които постепенно и сравнително късно са дошли в допир с морето. Семитите — в това число аморитите, арамейците, ханаанейните, северните и южните араби — продължавали да живеят своя номадски или полуномадски живот, освен когато се смесвали с по-културни народи в градове и привиквали на по-други условия. Такова влияние упражнили върху тях Вавилония и Асирия. Палестина и Финикия също така са били подложени до известна степен на по-високото културно влияние и на Египет.

Този номадски или полуномадски живот е добре описан в простонародния египетски роман, в който се разказва за похожденията на Синухет, съвременник на Сенусерт I, който стигнал до Сирия и се издигнал там като главатар на семитско племе. Някакъв фактически материал може да се намери също така и в библейските разкази за Авраам, Яков, Лот и за другите патриарси — и тия разкази съставят част от квази-историческата традиция относно ранните съдбини на евреите. За минейското и сабейското царство в южна Арабия са известни малко неща. Но те са били семитски и са достигнали, изглежда, по независим път до висока цивилизация.

Не знаем с положителност към коя раса е принадлежало и населението на Мала Азия, на Егейските острови и на южната част от Балканския полуостров — бъдещата Гърция. Разкопките на Шлиман и приемниците му в Мала Азия и в Гърция, на сър Артър Евънс и други в Крит, на цял ред археолози в Кипър за пръв път ни дадоха възможност да си представим какъв оживен политически и културен живот е кипял по тия места през II хилядолетие др. Хр. Едва сега можем вече да проследим, как жителите на посочените места и на Финикия са се движели постепенно все по-нататък и по-нататък на запад — по африканския бряг и по-бреговете на Сицилия, Италия и Испания. Западният свят дължи първите си успехи в областта на държавния и културния живот тъкмо на тези търговски и колонизаторски стремежи на тия смели мореплаватели. Мъчно е с положителност да се каже, дали творците на току-що споменатия значителен културен напредък са били хора от една раса (за по-голяма простота занаятчиците ги наричаме просто егейци) и дали тая култура се е зародила само на едно място или пък едновременно в няколко центъра. Извън всяко съмнение обаче остава, че един от тия центрове е бил остров Крит — бариерата, отделяща Егейско море от она част на Средиземното, която е свързана с Египет и Сирия, остров, обърнат с едната си страна на юг — към Египет и Азия, а с другата — на север, към Егейските острови, Гърция и Мала Азия. Под влияние на твърде отрано започналите отношения с Египет, под влияние на съседството си с богатия на метали Кипър, към който още много отрано протягали ръце и Египет, и Вавилон, Крит през късния неолитен период има вече широко развита култура. След това, като се запознал с обработката на металите и като си създал по египетски образец своя собствена писменост, той бързо тръгнал напред, поставяйки основите на своя собствена цивилизация и преработвайки културните придобивки на Изтока. Един след друг покрай удобните заливи на Крит възникват големите градове: Кнос, Фест, Гурния, Тилис и т.н. (старите егейски имена на тези градове и досега са ни непознати). Градовете не са били укрепени, защото нямало никаква опасност за нападение отвътре; животът на тия градове бил свързан главно с морето, от което и водачите, и населението получавали главните си приходи. Отделните критски градове живеели в мир със съседите си на острова и успели да създадат нещо като федеративна общокритска държава. Постепенно

Крит укрепил и се обединил не само вътрешно, но си спечелил голям авторитет и между жителите на съседните острови — също такива търговци, пирати и колонизатори, каквито били критяните; и тук, както изглежда, се създадо нещо като съюз под хегемонията на Крит. Около 1600 г. пр.Хр. се случила някаква голяма катастрофа, може би земетресение или вътрешна революция. Известно е поне това, че дворците в Кнос и Фест са били разрушени през тая епоха (може би от огън). Но скоро настъпило съвземане, и най-високият разцвет на критската култура се пада в XVI в. пр.Хр.

В същото време, в което се развил описаният живот на Крит, развил се почти също такъв живот и по сирийско-финикийското крайбрежие, и в Мала Азия. Научното изследване обаче на тия места е постигнало твърде малко успехи и още не можем да си съставим онази ясна картина за живота и културата им, каквата имаме сега за Крит. Систематичните разкопки в Тир, Сидон и Бибъл едва-що са почнати. В Мала Азия добре познаваме само един град — Троя, центърът на съюза на северозападните малоазийски градове и племена, също такъв, като Кнос на о-в Крит, но намиращ се в по-неудобно положение, защото откъм сушата е бил открит за нападенията на силните си съседи. Ето защо Троя винаги е била силна крепост, заградена със здрави стени. Не се съмняваме ни най-малко, че разкопките в едно много скоро бъдеше ще ни запознаят с още други все такива политически центрове от егейски тип и то както по крайбрежието, тъй и в централна Мала Азия и в бъдещата Йония, а също така и по бреговете на югозападната ѝ част — Ликия и Киликия.

По гръцките брегове имаме същите явления. Навсякъде тук през II хилядолетие възникват укрепени градове, заградени с каменни стени, с царски дворец, със светилища, складове, магазини и с помещения за дружината вътре в стените, а жилищата на поданиците на царя — извън тях. Навсякъде тия градове растат и богатееят. Навсякъде културата им постепенно получава същият онзи егейски характер, какъвто и на Крит — Тиринт, Микена, Аргос в източен Пелопонес, Пилос на западния пелопонески бряг, Орхомен, Тива и Тисбе в Беотия, Атина в Атика; първите от тях са ни най-добре познати.

Целият този особен свят от егейски градове-държави използвал широко политическата слабост на Египет, който още по времето на XI

и XII династия успял да стане голяма морска сила. Под властта на хиксосите Египет почти напълно изгубил морската си сила и отново тръгнал по пътя на свойствената му още от ранния период на живота му политическа изолация. И затова египетците лесно успели да разгърнат политическия си и търговски живот и на финикийското крайбрежие, и на съседния с Египет Кипър. Оттук и от Крит те, няма съмнение, повели оживена търговия със самия Египет. Трябва да се предположи, че техният износ се е състоял главно от дървено масло и вино, които били все още гордостта на Гърция. Конкуренцията на Изтока била невъзможна поради неговото по-долнокачествено и по-оскъдно производство.

Процесът на образуването на нови държави с повече или с по-малко културен живот не се ограничил само с Европа и Азия. В Африка, в съседство с Египет, наблюдаваме същото нещо: в Нубия — на южната египетска граница, и в Либия — по западната му граница, ѝ тъй, значи, Египет и Вавилония, някогашните господари на Северна Африка и Предна Азия, през първите векове от II хилядолетие били вече заобиколени с цял ред нови държави, постепенно засилващи се и развиващи се. Всички те, коя по-силно, коя по-слабо, се стремели да разширят териториите си особено за сметка на предишните владетели на Северна Африка и на Предна Азия — Египет и Вавилония. И ето, и двете последните изпадат вече в положението да бъдат постоянно нащрек новите държави да не ги погълнат.

При господството на хиксосите, чиято власт била омразна на туземното египетско население, и дума не могло да става за някакво си възстановяване или възраждане на политическото значение на Египет. Това станало възможно едва тогава, когато неколцина поред енергични дейци от Южен Египет, център на чиято власт станала Тива, успели да разкъсат веригите на чуждоземното иго и да възстановят в Египет предишната обединена национална държава. Борбата с хиксосите била трудна, но завършила с пълна победа на тиванските ръководители на националното движение, завършила с изстребление, поробване и прогонване на семитските завоеватели на страната. Естествено, когато първите царе от XVIII династия вече завършили делото за освобождението на Египет, сега вече като първа и главна своя задача те си поставят делта по всякакъв начин да осигурят страната срещу нови и повторни нахлувания на племена откъм Азия, т.е., възобновили

политиката на царете от IV и V династия. Станало явно, че Египет ще бъде въвн от всяка опасност само тогава, когато Палестина, Сирия и Финикия паднат под негова власт и само тогава, когато засили флотата си дотолкова, че тя да е в състояние да брани египетските брегове от нападения откъм морето, нападения, еднакво възможни както откъм финикийските, тъй и откъм критските пристанища, а също тъй откъм Кипър и Мала Азия. Ето защо и фараоните от XVIII династия възприели не отбранителна, а настъпателна, чисто империалистическа политика, която се отличавала от политиката на предшествениците им с това, че сега тя е трябвало да се стреми не към случайни завладявания на отделни места в Азия, а към трайна власт над една голяма част от Азия, а също тъй и над най-големите съседни острови — Кипър и Крит.

Бляскаво осъществили тази си задача царете от XVIII династия (1580–1346). Основател на XVIII династия и освободител на Египет бил Яхмос — националният египетски герой. Първият по-значителен завоевател бил Тутмос I (1545–1514). Делото му временно било прекъснато през време на мирното царуване на първата жена на египетския трон — Хатшепсут, вероятно, дъщеря на Тутмос I (1501–1479), която предпочитала да строи и да развива търговските си отношения пред външните войни, обаче се започва отново и се продължава през времето на Тутмос III — племенник на Тутмос I и, вероятно, съпруг на Хатшепсут. Известно време Тутмос III бил само съуправител на Хатшепсут и се държал настрана. Едва след смъртта ѝ излиза на сцената и става един от най-великите завоеватели в световната история, когото много историци на Стария свят наричат египетски Наполеон. За дългото му управление, пълно със славни военни подвизи, и за това, как е създал египетската азиатско-африканска държава, за всичко това имаме много положителни сведения от точния и подробен разказ за делата му, изрязан по стените на Карнаксия храм в Тива. Това е първата глава от военната и политическа история в световната литература, в която разказвачът не се задоволява само да изреди имената на победените народя, на превзетите градове, на убитите неприятели и да изброи взетата плячка, а ни дава и цялостен разказ за хода на военните действия. Повторните походи в Сирия, Финикия и Палестина довели до разпростиране на египетската власт над тия места и до присъединяването им към Египет

като васални, подчинени нему държави, управлявани от възпитани в Египет членове на техните царски родове. За да си осигурят верността на тия държави, фараоните поддържали в главните им центрове силни египетски гарнизони под командата на египетски генерали. Военните подвизи на Тутмос не се ограничили само със завоюването на Сирия. Няма съмнение, че той е затвърдил египетската власт и в Нубия, той пак поставил във васална от Египет зависимост и Кипър, и федерацията на критските гра-дове-държави.

Тутмос III царувал 54 години, т.е. повече от половин век. Последните 12 години от управлението му били години не на войни, а на мирно културно развитие. Най-близките му наследници — Аменхотеп II (1447–1420), Тутмос IV (1420–1412) и Аменхотеп III (1412–1376) продължили усилията му да закрепят и да развият Египетската империя. Тъкмо от времето на Аменхотеп III и на наследника му Аменхотеп IV — последният цар от XVIII династия, имаме една от най-интересните серии официални документи, които ни е завещал Старият свят. Тя представлява от себе си официална кореспонденция между споменатите двама царе и царете на Митани, на Асирия и Вавилония; намерена е в развалините на двореца на Аменхотеп IV в Тел-ел-Амарна. Като допълнение към намерените в Египет писма — 350 (174 от тях са вече прочетени и издадени), могат да служат многото писма от същия този период, намерени в столицата на Хетското царство Богазкьой, а също тъй и няколко писма от архивата на незначителния палестински цар, който владеел Таанах.

Всички тия писма са били писани на дипломатическия език на епохата — езика на Шумер и Акад. Освен това в Богазкьой са намерени около 10 000 най-различни документи, писани на хетски езици. От тия документи се вижда, че създадената от XVIII династия държава била една от най-силните в тогавашния културен свят, но далеч още не е била световна държава. Изброените по-горе азиатски царе били съвсем самостоятелни. Едва ли е продължила дълго време васалната зависимост и на Крит. Между тия държави и Египет има оживени връзки — търговски и дипломатически; наред с явната дипломатия водят се и тайни дипломатически игри: азиатските царе използват всички средства да могат да отслабят Египет и си служат дори с интриги между египетските васали в Азия, интриги, които довеждат до смутове и въстания. Египетските пък царе от своя страна

се мъчат да не допускат засилването на която и да било азиатска държава, като срещу всяка засилваща се настройват и поддържат другите по-слаби и по такъв начин, доколкото е възможно, запазвали равновесието на силите на Изток. Най-обикновеното средство за въздействие са паричните субсидии и междудинастичните бракове.

Обаче нито повтарящите се походи на египетските царе в Азия, нито дейността на египетската дипломация помогнали: влиянието на Египет в Азия при приемниците на Тутмос III вече все повече и повече отслабва. Силите на Египет не били достатъчни, та да могат да спрат растежа на хетската държава, отделена от Египет с непроходимата за египтяните стена от покритите със сняг Тавърски планини. Постепенно почва да се чувства и силата на Асирия. Интригите на тези две държави създавали постоянни вълнения в азиатските египетски провинции, а при царуването на Аменхотеп IV — Ехнатон, което името той приел по религиозни съображения, египетската държава е вече в пълен упадък. Причините са не само принудителните религиозни реформи, които царят предприел и които довели почти до гражданска война вътре в Египет. Смутовете, предизвикани от въвеждането на мястото на старите местни култове на един главен имперски култ на великия бог на слънцето — Атон, еднакво почитан както в Египет, тъй и в Азия, разбира се, само отслабили Египет и отвлекли вниманието на царя от задачите на външната политика. Но главната причина не са смутовете, а изтощението на прекомерно напрегнатите сили на Египет и на местното му население, от което се изпрацали непрекъснато една след друга армии в Азия и Нубия и което е трябвало да служи във флотата; наред с всичко това пак на неговите плещи падала и тежестта на принудителните работи по извършването на разните грамадни постройки и предприятия (пирамиди, гробници, канали и др.), тъй характерни за Египет през времето на XVIII династия.

Фараоните не успели да слоят държавата си с външните и владения. Въстанията в Азия следвали едно след друго и египетската власт там могла да бъде крепена само чрез нови и нови продължителни и изтощителни военни експедиции. Твърде е възможно една от целите на реформата на Ехнатон да е била чрез нея да обедини империята, като създаде единен държавен култ и по такъв начин да премахне причините за походи и войни. А решителната съпротива на тиванските жреци срещу въвеждането на този култ, съпротива, радостно

посрещната и подзета и от населението, можем да си обясним като проява на национална съпротива срещу интернационалната Ехнатонова политика. Както и да е, опитите на Ехнатон не дали положителни резултати. След смъртта му в 1362 г. бляскавата редица монарси от XVIII династия свършва и в Египет пак почва политическата анархия, която продължила около 40 години (до 1321 г.). Тъкмо към това време се отнася царуването на фараона Тутанкамон — един от слабите приемници на Ехнатон, гробницата на когото в последно време се откри почти незасегната и повдигна толкова голям шум в цял свят.

VII. ДЪРЖАВЕН ЖИВОТ И КУЛТУРА НА ДРЕВНИЯ ИЗТОК ПРЕЗ II ХИЛЯДОЛЕНИЕ ПР.ХР.

II-то хилядолетие пр.Хр. има огромно значение за културната история на човечеството като време, през което, наред с културите на Египет и Вавилон, се зародили и високо се издигнали други нови култури, от които по-добре познаваме само две: егейската култура и малоазийската култура. Знанието ни за тях обаче още не е пълно и всестранно осветено; възможно е системните разкопки на изток, в Туркестан, в Персия и в Средна Азия да ни запознаят поне с още един тип култура — с оня, който е бил люлката на иранската цивилизация и то също тъй, както егейската и малоазийската са били люлка на културите на Фригия и Лидия, на Малоазийска и европейска Елада.

Все още слабо ни е позната най-старата култура на Мала Азия. Само един неин голям градски център е повече или по-малко системно изследван, именно Троя. Това изследване, почнато от Шлиман и продължено от Дьорпфелд, ни говори, че Мала Азия е имала своя период на богата неолитна култура и свое време на разцвет на медната и на раннобронзовата култура, от която са ония фини произведения на златарското изкуство, познати ни под името Приамово съкровище. Това ни кара да мислим, че и останалата Мала Азия е имала своя самостоятелна ранна култура през неолитния, медния и бронзовия период, каквато е имал и Северен и Южен Кавказ. Егейската култура, за която ще говорим по-надолу, е повлияла крайбрежните части от Мала Азия, а до известна степен и културата на Троя през втората половина от II-то хилядолетие. Но все пак и през това време троянската цивилизация си запазва своята самостоятелност.

В още по-голяма степен е своеобразна цивилизацията на великата хетска държава, чийто разцвет е през втората половина от II-то хилядолетие. Своеобразен е преди всичко самият тип държавен живот, съвсем неприличащ на типа, създаден във Вавилон и Египет. Той представлява от себе си типична федерация на планински племена, всяко от които си има свой укрепен център, своя крепост — орлово гнездо, свои богове и богини, своя местен цар-жрец, но всички

признаващи суверенитета на един върховен цар, и то на онзи, в чиито ръце е бил ключът към малоазийското планинско плато — Богазкьой. В центровете на отделните племена, разбира се, не без странично влияние — от Вавилон и Египет по долината на Ефрат и през Сирия — се създава нова цивилизация на местни основи. Голямо предимство за хетската държава било това, че тя имала възможност свободно да използва богатите медни мини на Мала Азия и на южното черноморско крайбрежие и, може би, тя първа е почнала да разработва и железните мини в същите тези места и постепенно да заменя бронзовото оръжие с желязно и стоманено. Голяма крачка по пътя на прогреса било и това, че хетите заели писмото от вавилонците, като го пригодили към местните говори. Измежду многото клинообразни текстове, намерени в Богазкьой, особен интерес и значение има неотдавна издаденият кодекс на хетски закони, който се отнася приблизително към 1300 г. пр.Хр. Той ни показва ясно разнообразието на езиците, които се говорели в империята, нейния феодален характер и твърде важната роля, която играело а нея военното съсловие — царските офицери и войници, които били снабдени със земя и заселени в различни части на държавата, Хетският законник представлява несъмнено кодификация на обичайното право и не прилича на сборника от съдебни решения, издавани от шумерските и вавилонски царе. Хетското право се основава на частната собственост. Робството играе важна роля в страната. Икономическият живот ни се представя доста добре развит и цветущ; главната му основа е скотовъдството, но свободно се практикуват също земеделието и лозарството; важни са също така и занаятите, особено металургията. В тия закони се забелязва традиционният за Изтока опит да се затвърдят (фиксира) посредством тарифа максималните цени на предметите от първа необходимост — на металите, добитъка и земята.

Оригинаалното в хетската цивилизация, нейният своеобразен вид, ясно личи също в паметниците на архитектурата, скулптурата и в по-дребните изкуства и занаяти, открити при разкопките особено при Кархемиш и Зенджирли в Северна Сирия и при Богазкьой в Средна Мала Азия. Архитектурата им е своеобразна — архитектура на дворци и на крепости. Един тип на тия дворци-крепости е намерен в Северна Сирия, а друг — в Мала Азия. Първият — в Северна Сирия, изглежда е туземец; последният — при Богазкьой, е жилищен тип, донесен тук

от Средна Европа. Но главните художествени белези са еднакви и за двата строителни типа. Укрепените дворци са ниски и масивни, с яки кули, с ниски и тежки порти, които са фино декорирани и представляват най-очевидната черта на строежа, и с яки дебели стени. Своеобразна е и скулптурата им: или е декоративна скулптура, тясно свързана с архитектурата на дворците и крепостите: огромни фантастични животни, пазещи входовете в дворците и крепостите, и релефи, украсяващи стените; или е скулптура религиозно-политическа: редици богове на хетската земя и техни почитатели в сурови монотонни шествия, каквито виждаме, например, по стените на голямото светилище посред скалите около Богазкьой — Язьль-Кая. Стилът на тия скулптури е далеч и от трагизма на вавилонската скулптура, и от изтънчената египетска изящност. В него имаме един своеобразен, реалистичен, тежък и груб стил на планинци-воини, в който се крият, обаче, богати възможности за по-нататъшно развитие и който силно е повлиял развою на вавилонското изкуство. Отличителната му черта е тежката и важна тържественост. Характерна е голямата роля, която играе в религиозната скулптура Великата Малоазийска богиня — майката на хора и на зверове, войнствената пазителка на царя и държавата. Тя е явно доказателство, че цялата тая култура има чисто местен малоазийски характер. Характерна е точността, с която се предава етническият тип на населението и особеностите на облеклото му, на военния, гражданския и религиозния му бит.

Още по-интересно и по-важно за по-нататъшния развою на културния живот на човечеството е направеното в областта на културното творчество от страна на цял ред градове-държави, предимно в Крит, а по-късно и в Гърция на Балканския полуостров. И в Крит, и в Гърция сега вече ясно можем да проследим развою на егейската култура от неолитната епоха чак до началото на железния век. Трудно е само едно: да се определи доколко бляскавият развою на тая култура през епохата на металите се дължи на египетското и вавилонско влияние. Запознаването с металите и развитието на мореплаването са с твърде голямо значение за културния егейски свят. И до сега още не знаем как и откъде са се появили първите метали в басейна на Егейско море, но няма съмнение, че са се появили в едно и също време с появата им в Египет и във Вавилония. Що се отнася ло

мореплаването, трябва да отбележим, че формите на егейските кораби още от най-старо време са своеобразни и много се различават както от египетските, тъй и от финикийските. Писмото или наченки от него егейците са заели, може би, от Египет, но са го развили самостоятелно; възможно е, пак от там да са заели и грънчарското колело. Египетското влияние върху егейския свят личи и по-късно. Но това влияние е взаимно, защото и Египет черпи от културната съкровищница на егейското творчество. Връзките с Вавилон са по-непостоянни и по-слаби. От там егейците са заели може би метричната и теглилната си система.

Доколкото можем да правим заключения по разкопките през последните години в главните центрове на егейския свят и по сведенията, които ни е запазила най-старата гръцка епически поезия — Илиадата и Одисеята, възникнала, наистина, не по-рано от края на II хилядолетие, но пълна със спомени за славното минало на егейските държави, егейският свят бил съставен, както казахме и по-горе, от много градове-държави, управлявани от царе и от заобикалящата ги дружина. Царете и дружината водели пълен с подвизи и с приключения живот. Главното им занятие била войната и морската търговия, тясно свързана в това войнствено време с пиратство. Царете и дружината живеели в големи дворци със стотици стаи или в укрепени градове. Подчиненото им земеделско и скотовъдно население живеело разпръснато по територията на царствата. Търговците и занаятчиите се заселвали близо до двореца или до укрепения град на паря и то извън стените му. Царете и дружините на отделните градове били свързани с тесни дружески и роднински връзки с царете и дружините на съседните градове, образувайки нещо като едно голямо семейство. Като членове на едно семейство те често се посещават взаимно, заедно пируват, заедно се веселят, участват всички в жертвоприношенията и в религиозните игри. Поднасят си един на друг богати подаръци и си разменят изискани любезности. Чести са обаче и крамолите помежду им било за красиви жени, било за плячка, било за тъмни и мрачни престъпления в дворцовия живот.

В историческото развитие на егейската цивилизация най-характерното е това, че тя никога не е била нито затворена сама за себе си, нито нещо изключително, макар и да е била дълбоко своеобразна. Тя е експанзивна, подвижна и разнообразна и това е много естествено

за цивилизация на търговци, воини и пирати. Такава цивилизация едва ли може да се свърже с някоя, коя да е, определена националност. Ние си я представяме не като една национална цивилизация, а като създадена от самите условия за живот по бреговете на Егейско море, в тесните долини на Егейските острови и на Гърция, сравнително бедни и неголеми по размери, сами тласкащи населението към морето, към близките съседни острови и по-нататък към страните на източните монархии да търсят там онова, което егейците не могли да намерят в своята не твърде богата природа. Ето защо много вероятно е носители на егейската култура по островите да са били едни племена, а на материка, т.е. в Гърция и в Мала Азия — други. Културата им обаче била една и съща.

Общо взето, тя може да се раздели на два главни и основни типа: единият южен и по-стар — критският, а другият северен, който е прието да се нарича микенски по името на града Микена в Пелопонес — град, изследван много по-добре от всички други егейски центрове. Разликата между двата типа изпъква най-ярко в плана и в начина на строеж на къщи и селища. Критската южна къща е съединение на двора с групирани около него стаи; микенската и малоазийската са стени, издигнати около огнището, което е център на жилището; тя е жилище с една стая с покрив и с една врата, предназначението на което е да се използва топлината на централното огнище. Типовете на селищата от тая цивилизация също тъй се различават помежду си: критяните са мореплаватели и островни жители, достатъчно защитени с флотата си, ето защо почти никога не са укрепявали градовете си; жителите пък на европейския и азиатския материк, страхувайки се винаги от съседите си, са заграждали двореца на царя и на дружината му, а понякога и целия град, със здрави и масивни стени.

Но и там и тук най-характерно е самото развитие на селището във вид на град, който бързо приемал благоустроен и културен вид: с павирани улици, с многоетажни къщи, с канализация и с други санитарни приспособления, непознати на Изтока с неговите грамадни селища от селски тип, групирани около двореца и храма. Животът на егейците се развивал сред ло-гъсти маси и ето защо е създал селища от оня тип, който сме свикнали да наричаме градски. Животът на гъсти маси е много естествен за хора, чието главно занятие е търговията в промишлеността, за хора, живеещи в страна, в която няма простор за

разселване по богати речни долини и в която сравнителната бедност на тия долини е позволявала на населението да живее на гъсти маси само в градове, където не е наложително да се живее изключително с обработване на земята. Друга особеност на егейските градове е това, че в тях нямало храмовете на Изтока — грамадните дворци, построени в чест на боговете. Егейският култ, както изглежда, е бил преди всичко култ на природните сили, олицетворени в образа на Великата богиня — майката на боговете и хората. Светилищата ѝ са повечето пъти в пещери или свещени дървета или пък малки параклиси в дворците. Друга форма на култа е бил култът на покойниците-герои. На тях егейците не са строили пирамиди, но гробниците им, във форма на пчелни кошери, покрити с купол и дълъг коридор за влизане, скрити под могили, по своеобразието на художествената си идея ни най-малко не отстъпват на египетските пирамиди.

Най-после като важна особеност на егейците може да бъде отбелязана липсата у тях на стремеж да създадат нещо грамадно, нещо, което да притиска със своята мощ; егейците обичали да строят малки, пъстри и изящни постройките. Скулпторите им не са работили над колоси на богове и герои, а архитектурата им никога не си поставяла за цел да издигне пирамида или да нареди безброй колони в някой храм, върху капителя на всяка една от които да могат да се поместят стотици хора. Дворците в Кнос, Фест, Микена и Тиринт заемат големи пространства. Те са просторни, в тях има многобройни малки стаи, много дворове, което се обяснява с това, че в дворците живеели заедно много хора: царят, придворните му, дружината му. Дворовете на егейските дворци са широки, защото в тях се събирали винаги много хора, търсеци въздух и светлина и защото служели и за общия живот на дворцовото население: за култа му, за игрите му и за военните му паради. Дворецът е голям, защото той е целият град с многобройното му и пъстро население, но не е колосален. Единствената учудваща с размерите си част от двореца е дворът за зрелищата: първият опит да се създаде театър. Всичките тия особености говорят, че типът на живота на егейците съвсем не прилича на източния и че е бил по-близък до оня тип, който по-късно създаде Гърция — бил е по-демократичен. Хората живеели масово; за масата има само един главатар, като царицата в кошера; и все пак масата живее един общ с него живот. Не е тъй на изток: тук царят-бог живее във великолепното

си уединение като обект на поклонение и култ. Животът на егейските царе бил по-близък до живота на простосмъртните. Царят не е могъл, пък и не е искал да се отделя от другарите си по нападения и от съдружниците си в търговията; за тях и за техните жени той не е бил и не е могъл да бъде бог. Едва след смъртта си той, като най-добрият, най-силният и най-храбрият, ставал герой, а гробницата му ставала храм.

Човещина, индивидуалност, отсъствие на притискащо великолепие и царствено величие у царя-бог, пред когото поданиците му да са само жалки пясъчни зърна от пустинята пред лицето на слънцето; бликаща струя енергия и веселие, жажда за живот и радост, омая от морето, от слънцето, дърветата и цветята, игри и боеве — ето с какво е пълно егейското изкуство — тъй живо и бляскаво. На покъщнината, по стените на всеки дом, по предметите за украса и навсякъде е възпроизведен живот в най-разнообразните му прояви; егейците не обичали да изобразяват отделни лица, нито пък са ни завещали портрети, а предпочитат масите и при това не редици с еднообразни фигури, а свързани помежду си групи, пълни с движение. Пълен е с живот и безличният им, капризен и безкрайно разнообразен орнамент, който черпи материал за формите си навсякъде — и в природата (цветя, морски животни, и колкото по-странни, толкова по-добре: полипи, октоподи, хвърчащи риби, миди), и извън нея; всичко това той предава обикновено в една изящна геометрична спирала.

Ето затова творбите на егейския свят ни поразяват със свежестта си и с необикновеността си, особено след тържествените произведения на Изтока — по-изтънчени в Египет, по-драматични във Вавилон. Понякога те са само нахвърлени импресионистични, а понякога детски, често дори наивни. По дворцовите стени, на съдовете за покъщнина и по украшенията егейските художници обичат да изобразяват онова, което се върши в обширните дворове на дворците: игрите на младежта в чест на бога, акробатичните им упражнения с разярени бикове, които те прескачат, стараейки се да ги хванат за рогата; танца на жени в чест на Великата богиня и възторжения им танцов екстаз; процесията на пийнали жътвари, връщащи се по домовете си и прославящи с песни великата майка-земя; прегледа на войските от героя-цар. Но егейското изкуство ни отвежда и извън оградата на царския дворец; то ни представя в пълни с живот картини:

лов на бикове в гората с мрежи, обсада на крепост на някой малък съседен княз, докарването с кораб на първия кон в безконния Крит, погребална процесия и сцени от погребалния култ. И във всичко това няма нито сянка от някаква условност, няма традиция и почти няма повторения; всичко блести с поразителното си разнообразие на боите, положени една върху друга или една до друга в най-неочаквани съчетания и с безспирен стремеж към все нови и по-нови отсенки.

Има нещо извънредно много поучително в това, да се сравни тази първа европейска цивилизация с най-изтънчената, най-величествената и най-завършената източна цивилизация — цивилизацията на Египет от епохата на XVIII–та династия — епохата на национално възраждане и на създаване на мощна държава.

Тъкмо през този период египетската култура бе достигнала до най-високата точка на своето развитие. Наистина, много бе постигнато и по-рано. Доведената до най-крайните възможни предели на развитие техника е била вече в услуга на фараоните от XVIII династия; те разполагали вече, през това време, с безброй много опитни и основно познаващи работата си занаятчии и художници. В тази насока Египет през епохата на XVIII династия не ни е дал почти нищо ново. Той само се задържал на предишната си висота и отчасти доразвил старото. Малко ново е създадено през това време и в областта на архитектурните форми и на орнамента. Тук има дори неща, взети отвън — от егейския свят, с който Египет през XVIII–та династия се намирал в постоянни и оживени връзки. Но, общо взето, Египет през това време не бил твърде склонен да заимства. Той все още си живее със своите, разработени от него самия, форми. Онова, което ни поражда в Египет през XVIII династия, то е новият мощен порив към творчество, новите разнообразни съчетания на старите мотиви във величествени паметници, завършеността и красотата в изпълнението както на отделните части, тъй и на цялото. Египет през тази епоха разбрал как да използва всички свои придобивки от миналото и да създаде паметници с вечна и светла красота: могъщи и красиви, грамадни и стройно-пропорционални, хармонизирани с природата и пълни с омайващи подробности.

Най-великото създание на XVIII династия са величествените храмове на боговете, особено в столицата на царството — Тива. Грамадният храм на Амон в Карнак (съвременен име на Тива) ни

поражава не само със своите наистина единствени в света размери, не само с колосалните си колони, обелиски и статуи, но и с майсторството, с което са разрешени цял ред нови строителни задачи. Ще споменем, само за пример, знаменитата проста и заедно с това пълна със светлина двуетажна зала в него, макар и да е била завършена по-късно — при царете от XIX династия. Нека споменем също тъй и залата на Тутмос III, в която в живопис и в релеф великият завоевател е разказал на зрителите в цял ред интересни образи за заслугите си в областта на икономическия живот на Египет, за аклиматизираните от него в Египет нови растения и животни. Съвсем друго впечатление произвежда Луксор (съвременното име) — вторият запазен до наши дни храм на Тива, построен от XVIII династия. В него няма онова натрупване на частите, каквото има в Карнак. Той не прави впечатление на град на боговете като Карнак. Пред нас се представя едно красиво и стройно, могъщо, но не учудващо с размерите си жилище на великия бог на Египетската империя — просто и ясно в плана си, завършено в подробностите си. Твърде интересен е и храмът, построен в тиванския град на мъртвите от царицата Хатшепсут (съвременното му име е Дейр-Ел-Бахри) в чест на Амон, Хатор и на бога Анубис и в памет на великия баща на Хатшепсут — Тутмос I. От една долина по ската на планината се издига величествена рампа, водеща последователно към две широки тераси, заобиколена с красиви портици. В дъното на втората тераса в една скала се намира светилището. По стените безброй светнали с боите си релефи разказват с всички подробности деянията на царицата и главно за похода ѝ в страната на чудесата Пунт за аромати, дърво, слонова кост, злато, нови животни и растения. Четвъртият велик паметник от тази епоха — погребалният храм, построен от Аменхотеп III в Тиванския некропол, единствен остатък от който са величествените колоси на Мемнон (гръцка преработка на името Аменхотеп), за жалост е съвсем разрушен от един от фараоните на XIX династия — Рамзес II.

В скулптурата най-видно място заемат статуите-портрети на фараоните от XVIII династия — не по-малко величествени от статуите от епохата на пирамидите и на XII династия, а при това още по-индивидуални и по-изтънчени по техника. Съвсем в духа на XVIII династия е и една от последните велики творби на египетската скулптура и архитектура: пещерният храм на царя Рамзес II в Нубия

(Абу-Симбел). Четири огромни статуи на фараона в гордо величие, гледайки към Нил от пясъците на пустинята, пазят входа на обширната пещера-храм. И тук, както и в Дейр-Ел-Бахри, поразителна е не само оригиналната идея, но учудва и майсторското изпълнение, умението да се създаде едно хармонично цяло от скалата, мощната река и пустинята, и в това съчетание да се изрази величието и силата на царете-владетели на великата държава. Към епохата на XIX династия се отнасят и тънките, красиви скулптури на царя Сети I в построения от него погребален храм в Абидос.

Посред това тържествено, класическо изкуство на Египетската империя изпъква и прави впечатление недълговечното, но крайно интересно изкуство, създадено от художници, които са работили за Ехнатон под негово ръководство. Новото и оригиналното в това изкуство не е богатата живопис в двореца му, пълна с живот и движение, пълна с тънък усет за природата и с идилична до известна степен отсянка: по подовете — орляци гъски сред оригинално предадената блатна растителност на Делтата, по таваните — нарисувани кацнали в разляла се извън бреговете плитка вода ята гълъби, или пък котка, дебнеща някаква птица. Всичко това е било познато и през по-раншните епохи на египетското изкуство и е последващо развитие на мотиви, отдавна известни и любими на египетските художници. Новото в изкуството през епохата на Ехнатон е безжалостният реализъм, с който скулпторите изобразявали царя, жена му, децата му и приближените му. Новото е и страстната религиозност, оня патос във вярата, който излъчват всичките тия фигури и, главно, фигурата на самия цар: болезнен, слаб, почти грозен, съвсем невеличествен, но с пламтяш религиозен ентузиазъм, преизпълнен с вътрешен огън.

Чудната тънкост при работата на дребните изкуства през тая епоха се вижда от неотдавна направените открития в гроба на Тутанкамон, приемника на Ехнатон. Някои от погребалните статуи се отличават с хубава фина изработка. Но най-интересните и красиви работи са предмети за бита — столове и легла, колесници и миниатюрни шкафове, облекла и съдове от най-разнообразно естество. Посредством една твърде сложна техника, която е съчетание на рисуване (или позлатяване) и инкрустиране, всички тия предмети светят с хубостта на своите пъстри цветове. Рисунъкът е майсторски,

току-речи съвършен, с всичките традиционни особености на египетското изкуство, композицията е ясна и напълно хармонична. Велики артисти, с вековна традиция зад себе си, са работили, за да сътворят чудесата на Тутанкамоновия гроб.

Същите особености, които открихме в онова египетско изкуство, което бе в услуга на царете и държавата, намираме и в паметниците на изкуството, които са украсявали живота на поданиците им, особено живота на най-близките сътрудници на царете — великите везири, главнокомандващите, управителите на презморските владения. Грамадни богатства като реки се вливали в Египет. Царе, жреци, чиновници — всички живеели изтънчен, разкошен живот. Те имали възможност да си доставят всичко, което е създавал и им поднасял тогавашният културен свят. Преобладава местното, египетското, националното; но наред с него виждаме, че Египет е влязъл вече в състава на тогавашния цивилизован свят и отсега нататък той е само част от него, при това част, която единствена е претендирала не само за политическа, но и за културна хегемония. Съобразно с това се променя и общият държавен живот. Сега, като велика вече културна империя, осланяща се на силната си постоянна войска и на целесъобразното използване на платежните сили на поданиците си, Египет вече не е могъл да живее с държавния живот от епохата на XI и XII династия. Както Вавилон през времето на Хамурапи, така и Египет през времето на XVIII династия става вече държава с развито бюрократично устройство. Пълни господари и разпоредители със съдбините на Египет си остават все още парете, но в техния облик политическото и военното им значение сега вече преобладава над религиозното. И сега все още са богове или синове на боговете, обаче преди всичко са политически и военни водачи на освободената от чуждо иго нация, която в националния си порив успяла да създаде една велика и могъща империя.

Нека се отбележи също така, че правото на частна собственост, което започнало да се признава дори при Старото царство, станало по време на Средното царство редовен институт, закрилян от закон и от религия.

VIII. ПОЛИТИЧЕСКА ИСТОРИЯ НА ИЗТОКА В КРАЯ НА II И ПРЕЗ I ХИЛЯДОЛЕТИЕ ПР.ХР. ПЕРИОД НА ПОЛИТИЧЕСКА АНАРХИЯ И НА СВЕТОВНИ ДЪРЖАВИ

Към средата на II хилядолетие пр.Хр. главните държави — ръководители на Изтока и по цялото източно крайбрежие на Средиземно море били: великата и силна Египетска империя, хетската Малоазийска държава и егейските царства, обединени в един голям съюз под първенството на Крит. На тия три държави и на съюзите им с по-малките се е основавало равновесието на силите през този период. Ехнатоновото царуване нанесло силен удар на политическата мощ на Египет. Египетската власт над сирийските брегове почнала да се колебае и Хетската империя първа побързала да се възползва от слабостта на фараоните и да заеме тяхното място по сирийските и финикийските брегове. Егейските народи също тъй не пропуснали случая да използват слабостта на Египет, та в съюз със западните му съседи — либийците, да завладеят Делтата.

Обаче след къс период на анархия, който настъпил след смъртта на Ехнатон, Египет още веднъж намерил в себе си сили да се обедини около новата си — XIX — династия. А тя му дала мнозина талантливи царе и военни водачи: Рамзес I, Сети I, Рамзес II (1321–1234), които успели да укрепят отслабващата вече Египетска империя. Но скъпо заплатил Египет, както и неговите противници, за всичко това. Центърът на тежестта в политическите събития при фараоните от XIX династия сега пак, както и през епохата след изгонването на хиксосите, бил пренесен от Египет в Предна Азия — в азиатските владения на Египет. В Азия, при последните царе от XVIII династия, Аменхотеп III и Аменхотеп IV, Хетското царство се развило в голяма политическа сила. Използвайки слабостта и липсата на разбиране на политическото положение у двамата споменати фараони, талантливият хетски цар Шупилулиума, „царят-слънце“ на Хетската империя, който започнал да царува в 1385 г. пр.Хр., с интригите си успял да повдигне в азиатските владения на Египет въстание срещу техния сюзерен, а в

резултат Сирия и Финикия преминали под висшата власт на хетския цар и Египет напълно се лишил от азиатските си провинции. От друга страна хетската държава се възползвала и от вътрешните борби в царството Митани и принудила и тоя свой съперник да ѝ стане васал.

Засилването на Хетското господство в Азия било свързано с големи опасности за Египет, който още не бил забравил дългото иго под властта на хиксосите. Ето защо под ръководството на Сети I и Рамзес II Египет напрегнал всичките си сили за решителна борба с приемниците на Шупилулиума — Муршил II, Муватал и Хатушил III. Войната траяла дълго и с много жертви от двете страни. По-добрата организация и големите богатства на Египет му позволили да си върне голяма част от владенията си в Азия. Според запазеня до наши дни, на египетски и на хетски език, договор на Хатушил III с Рамзес II (1272 г.), с който договор завършила войната, Египет продължил да владее части от Сирия и Финикия. Обаче напрежението, което е трябвало да употреби египетската държава, било грамадно и Египет изтощил силите си, пресъхнал изворът на творческата му енергия. Наистина, Сети I и Рамзес II все още са велики строители, все още пълнят стените на храмовете си с разкази за великите си подвизи, но това е последният порив на египетското творчество. Наред с големите художествени паметници (храмовете в Абидос, Абу-Симбел, вж. гл. VII), страната се покрива с наскоро издигнати постройки, не издържащи сравнение със създаденото от XVIII династия. След свършването на хетската война, в която нямало победители, а само победени, Египет в епохата на XX династия при Рамзес III преживял още един период на сравнително спокойствие и разцвет, но в началото на I-то хилядолетие почва вече бързо да отслабва и престава да играе предишната си първостепенна роля в световната история за сравнително доста дълъг период от време — период на анархия и разпадане на някогашната славна империя.

Борбата с Египет подкопала от друга страна силите и на Хетското царство. Хетите нямали вече сили да спрат процеса на разложение във федеративната си държава и да спрат напора на чуждоземните завоеватели в Мала Азия. Няколко десетилетия след смъртта на Хатушил III, около 1200 г. пр.Хр., империята започва да се разпада на съставните си части под натиска на нова вълна арийски преселници — траки, фриги и мизи. Някои области, най-вече в южната

или сирийската част на империята, като Кархемиш, Самал (Зенджирли) и Малатия още образували силни държави и запазили чертите на своеобразната хетска култура. Но Хетската империя изчезнала като държава от политическия кръгзор на XII и XI век пр.Хр.

Периодът на слабост на Египет и на хетската държава съвпада с важни, добре познати на нас политически събития в басейна на Егейско море и в Мала Азия. В XIV в. пр.Хр. бил нанесен решителен удар на критската хегемония: бил разрушен Кнос, вероятно, от съюза на европейските егейски градове-държави. Дали това е свързано с прехода на ръководната роля на тия държави в ръцете на племената от индоевропейски произход, дошли в Гърция от Дунавската долина и от Тесалия, т.е. в ръцете на ахейците, според Омировите поеми, или пък е било проста последица от естествения развой на първоначалните ахейски европейски държави, възприели егейската култура, а сега вече укрепнали и претендиращи за ръководна роля в егейския свят, това ние не знаем. Няма съмнение само в едно: че още от XIV век пр.Хр. егейският свят се раздвижил и в него се наблюдава стремеж за движение към юг и изток, към бреговете на Мала Азия, към Египет, към палестинските брегове, където още от най-старо време егейците имали свои опорни точки. Като сериозни доказателства, че егейската смътна епоха е продължила доста дълго време, освен разрушаването на Кнос, могат да ни послужат още и следните факти: постоянните нападения на егейците — народите по морето — срещу Египет, които нападения били особено опасни за Египет през царуването на последния фараон от XIX династия Марнепта и през времето на Рамзес III; превземането на крайбрежието и на голяма част от самата Палестина от филистимците — народ, без съмнение, с егейска култура, и най-послед великата война на съюза на европейските егейци против съюза на малоазийските, групирани около Троя. Тая именно война е възпята от Омир в поемите му Илиада и Одисея и се отнася, вероятно, към края на второто хилядолетие. Много е вероятно тя да е предизвикана от стремежа на европейските егейци да стъпят здраво на южните брегове на Черно море, т.е. да завладеят железните им рудници и златните насипи. Тъкмо за тоя поход, трябва да приемем, се разказва в гръцката легенда за аргонавтите.

В същото това време, през което в целия егейски свят се наблюдава необикновено политическо раздвижване, в същото време и в живота на Балканския полуостров и в Мала Азия се наблюдава друго важно явление — силно раздвижване на тракийските племена. Ние още не знаем къде е родината на траките, не знаем от къде и кога почва движението им на юг и на изток. Както и да е, знаем обаче с положителност, че в края на II-то хилядолетие те се появяват едновременно и изведнъж както на северния черноморски бряг, където основават голямата кимерийска държава с център в днешния град Керч, така и в Мала Азия, където се сблъскват с отслабналите вече хети и върху развалините на Хетската империя основават цял ред свои тракийски държави, най-силната от които била Фригия. Наред с тия тракийски държави продължават да съществуват и остатъците от Хетската империя, между които по-видна роля играят Лидия, Киликия и Ликия. Една част от тракийските племена достига дори в областите на юг от Кавказ и може би спомогнала там да се създаде силното Вапско царство. Като последица от всичките тия движения цялата западна част от източния свят в края на II-то хилядолетие била в състояние на пълен кипез.

Същият процес, при който големи държави се разпадат на малки царства, се наблюдава и в пределите на Сирия и по цялата западна част на Предна Азия. За известно време най-силна държава тук станала Палестина. Палестина дълго време била в политическа зависимост от Египет и под твърде силното културно влияние на Египет и Вавилон. Населявали са я аморити, които по-късно били завладени от ханаанейните; и едните и другите са семити. В края на II-то хилядолетие на границите на Палестина се появяват нови семитски племена — евреите. Легендите им разказват, че са дошли от Египет и че дълго скитали по пустинята, докато стигнат пределите на Палестина. През време на скитничеството си, когато били на Синайския полуостров, между тях се явил законодателят Мойсей, който им дал писани правила за етичен живот във вид на известните 10 заповеди.

Отслабването на египетската власт в Палестина дало възможност на евреите постепенно да проникнат и да се закрепят в „обетованата“ земя. Те вече стигнали дори и до бреговете на Средиземно море, но тук срещнали на пътя си група завоеватели филистимци, които дошли от

пределите на егейския свят, завладели крайбрежието и основали в Палестина свое силно царство. И виждаме как евреите биват принудени временно да се подчинят на превъзходната филистимска военна организация и на високата им култура. Обаче малко по малко немногоброините филистимци, понеже нямали приток на нови сили отвън, отслабнали и се изродили, а между евреите се започва силен стремеж за национално обединение, довел в началото на I-то хилядолетие до създаването на едно силно и независимо Юдейско царство, начело на което стоели от една страна царете (Саул, Давид, Соломон), а от друга — жреците на върховния бог Яхве. Недълговечен обаче бил животът и на това царство: след периода на създаването му и на военната борба (Саул и Давид) възниква нов период — период на мирното и бляскаво царуване на Соломон, след когото настъпва анархия и вътрешна борба, в резултат на която отново се намесва чужда власт — отначало властта на Египет, а след това на Асирия и Вавилония.

Историята на Юдея в епохата на нейния разцвет и по времето на нейното разделяне на две царства, борбата ѝ със съседите и с големите империи на Изтока — всичко това ни е познато от полу-историческите, полурелигиозни писания на времето, а също и от вдъхновените възгласи на пророците Илия, Елисей, Исаия, Амос, Йеремия, Софоний, Наум и други, включени в свещените писания на евреи и християни и запазени в книгата, която е известна под името Библия. В светлината на съвременните открития в Асирия, Вавилония, Египет, Халдея, Финикия, Мала Азия и арамейските градове, Библията добива особен интерес като един от нашите главни исторически извори, който ни говори не само за живота на малката Юдея, но и за съдбините на големи империи.

На същите причини, а именно, че в Предна Азия нямало силни военни държави, се дължи и разцветът на цял ред семитски арамейски царства в Сирия, между които най-видни са били Харан, Хамат и Дамаск. Богато се развили и финикийските градове, особено Бибъл, Тир и Сидон, наследници на търговските отношения на егейските държави. Възможно е тъкмо по това време те вече съвсем да са преминали в семитски ръце. Както и да е, те развили една необикновено широка търговия и колонизаторска дейност в края на II-то и в началото на I-то хилядолетие, като засилили търговските връзки

на Изтока със Запада: с бреговете на Северна Африка, на Испания, Галия, Италия и Сицилия. Финикийците пуснали особено здрави корени в Африка, където двете техни колонии — Утика и Картаген — бързо се издигнали до положението на първостепенни центрове в търговския и политически живот.

В началото на I-то хилядолетие почва да играе все по-видна и по-видна роля в политическия живот и едно друго месопотамско царство, което по-рано — в епохата на равновесието на силите — не бе още играло такава роля. Имаме предвид Асирия. Асирия постепенно се оформила като самостоятелна държава под силното вавилонско влияние в края на II-то хилядолетие пр.Хр. Отначало тя представлява малка семитска държавна формация по средното течение на р. Тигър, силна с войнствения дух на пастирското си и земеделско население, отдавна свикнало със завист да поглежда от планините си към богатата вавилонска равнина, към долините на Мала Азия и към сирийските й финикийските градове. Падането на хетската държава за пръв път дава възможност на асирийците при царя им Тиглатпаласар I (1110–1100 г. пр.Хр.) да опитат силите си в областта на завоевателната политика и при това само с временен успех, в резултат на който подчинили под своя власт част от Източна Мала Азия чак до Черно море. Успехът им обаче не бил траен. При по-благоприятни условия Асирия повела отново политиката си на завоевания в IX в. пр.Хр. при талантливите си и жестоки водители Ашурназирпал III (884–860) и Салманасар II (860–825). Най-последно, вече за трети път, с още по-голям успех през втората половина на VIII и през VII в. пр.Хр., през което време редица асирийски царе от Тиглатпаласар III (744–727) нататък с непрекъсвани жестоки войни подчинили под своя власт и Вавилония, и асиро-финикийските брегове, и Палестина, а за късо време дори и Египет. Имената Саргон (722–705), Синахериб (705–681), Асархадон (681–668), Ашурбанипал (668–624) са оставили дълбоко и неизлиचимо впечатление в душите на техните съвременници, а славата на жестоките им войни и на не по-малко жестокото им управление над победените дошла дори и до Гърция, в която тъкмо по това време се започва един нов бляскав подем на държавния й живот и на цивилизацията й.

Историята на асирийските завоевания и устройството на Асирия в мирно и военно време добре и подробно са ни известни. За нас

нейните царе не са само едни имена, свързани с известни исторически случки, но действителни хора. Археологическите издирвания в Предна Азия започнаха в един момент, когато развалините на асирийските столици Калху и Ниневия са били през средата на миналия век разтършувани и ограбени. От тогава насам интересът към Асирия никога не е отслабвал: последователни експедиции са изследвали едно след друго развалините в четирите столични града: Ашур, Калху, Дур-Шарукин и Ниневия, които един подир друг са били резиденции на великите царе. Резултатите от тия разкопки са богати. Благодарение на тях пред нас се разкрива архитектурата, скулптурата, живописата и художествените занаяти на асирийците, а също така и целокупният живот на народа въз основа на намерените в големи количества писмени документи от тая епоха. Това са останки от държавни архиви и царски библиотеки. Между последните особено богата и интересна е библиотеката на Ашурбанипал. Повечето от тия документи представляват известните от Месопотамия цилиндри с клинообразни надписи на асирийски, акадски и шумерски език. Ние притежаваме също сведения, почерпени от паметници, главно с историческо съдържание: надписи върху релефи, които ни разказват историята на това или онова царуване или на царете, които са украсявали дворците; също подробни анали за всяко царуване, издълбани върху плочи, които са служили за павиране на дворцовите храмове. Голямо историческо значение се приписва на въпросите, отправени от царете към бога, и отговорите на божеството, които са били откривани на жреците след изследване черния дроб на жертвеното животно и които изобщо се отнасят до събития от държавния живот на страната. След това трябва да се спомене официалната и понякога поверителна кореспонденция на царете и някои документи, малко на брой, които се отнасят до частното право. Едно от последните открития е неотдавна издаденият кодекс от закони.

В тия исторически документи и паметници целият обществен или държавен живот на страната се разкрива пред нас с пълни подробности, най-вече походите и завоеванията на всеки цар. В тия си отчети те изброяват имената на племена и градове, с които са се сражавали, количеството и жалката съдба на пленниците, взетата военна плячка, наложените контрибуции и данъци, които победените трябвало да плащат на Асирия. Разширението на Асирийското царство

почнало с присъединяването на съседните племена, живеещи в „асирийския триъгълник“, образуван от Тигър и притоците му. Същевременно вървяла и постоянната борба с Вавилония — някогашния сюзерен на Асирия. Тук след падането на династията на каситите (около 1180 г.) започнал период на постоянна смяна на династиите, т.е. период на политическа анархия. Арамейски племена се появили едно след друго от север и от запад. Халдейците нападнали от юг, а Елам с племена от иранското плато се втурнали от изток. При такива условия всеки по-енергичен асирийски цар лесно успявал да стане фактически господар на Вавилония, толкоз повече че ръководната класа във Вавилония — класата на търговците — предпочитала хегемонията на Асирия — продължителката на вавилонската култура — пред властта на съседните номади, семити или полудиви планинци. Въпреки всичко това Вавилон все пак никога не е бил напълно покорен от Асирия. В моменти на слабост в Асирия там отново се събуждал националният дух, който довеждал до отделяне от Асирия. Пък и самите асирийци, чувствайки културната си зависимост от славното минало на Вавилония, не се стремели да решат въпроса за Вавилон веднъж завинаги и да направят Вавилония своя провинция.

Като се закрепили в „асирийския триъгълник“, асирийските царе почнали да си пробиват път и по-нататък на запад, където пътят бил по-лесен и където имало по-съблазнителни изгледи за богата плячка, отколкото на север и на изток. Състоянието на работите в западната част на Предна Азия по онова време било крайно благоприятно за асирийците. Египет нямал сили да запази господството си в Сирия, Финикия и Палестина. Хетското обединено царство вече не съществувало. Ето защо пребогатите местности по брега на Средиземно море, изоставени на съдбата си, се разпокъсали на безкрайно много малки държавици. Всеки един от крайморските градове си живеел за себе си и по своему, а много градове вътре в страната, особено Дамаск, запазили и дори развили самостоятелността си. Главният поминък на всички тия градове били търговията и промишлеността и, макар и постоянно да воювали един с друг, богатствата им все повече се уголемявали. Няма съмнение, че между тях са възниквали и са се проявявали обединителни тенденции. Ролята на обединители се опитват да играят от една страна евреите, а от друга

страна големият арамейски търговски център — Дамаск. Но опитите и на евреи, и на арамейци не се увенчали с успех, защото се сблъскали със сепаратизма и силния стремеж към самостоятелен живот у отделните градове и племена, не по-малко силни от ония, които ще видим по-нататък в Гърция. При тези условия много примамливи изгледи имало за Асирия да праща всяка година войските си за плячка от тия тъй богати градове и да прониква все повече и повече на запад. Нападенията постепенно се превръщали в същински походи, а контрибуциите — в данъци. Закрепването на Асирия в Северна Сирия довело до решителни сблъсквания с Дамаск и Юдея и до пълното покоряване на тия царства след дълги и кръвопролитни борби. Завземането на Палестина от своя страна направило неизбежно стълкновението с Египет, а слабостта на Египет дала възможност на асирийските царе лесно да проникнат в неговите граници, и дори временно, към края на съществуването на Асирийското царство, Асархадон можал да превърне Египет в асирийска провинция.

При тези условия ни става ясно защо разширението на Асирийската империя върви успешно все на запад. Мала Азия, в която през това време възниквали все нови, отчасти индоевропейски, държави и царства върху развалините на Хетската империя (Фригия и Лидия), не представлявала интерес за Асирия. Отношенията и войните с нея имали все случаен характер и не довели до трайно покоряване на по-големи части от Мала Азия. Много по-сериозен за Асирия бил въпросът за северните и източните ѝ граници. По-горе споменахме само, как в края на II-то хилядолетие в Южен Кавказ, около Урмийското и Банското езера, постепенно почва да се оформя от местни племена, прадеди на бъдещите арменци и грузинци и от две дошли от други страни племена-завоеватели: едното, дошло от изток (иранците), а другото — от север (траките) — една силна централизирана държава със столица на бреговете на Банското езеро. Асирийците наричат тая държава Урарту (по името на планината Арарат), а самите нейни жители — халдеи.

Ние сме сравнително добре осведомени за нейните съдбини. Нашите сведения не са почерпени само от асирийски документи. Разкопките в транскавказката област през последната половина на миналия век извадиха на бял свят не само цяла редица халдейски градове, между които столичният град е бил Турушпа или Тушпа близо

до днешния град Ван, но и голямо количество клинообразни надписи на халдейски език, които ни говорят за завоеванията и строежите на техните царе. От тия и от съвременните на тогавашната епоха асирийски сведения ние виждаме колко усилена и значителна е била дейността на тия царе, колко много неща са извършили за уредбата на страната и за повдигането на нейния икономически живот най-вече в изкуството на напояването и в металургията и каква висока степен на култура достигнали през VIII и VII в. пр.Хр. В историята на Изтока имената на асирийските царе едва ли могат да се считат за по-велики от тия на халдейските монарси — Сардури I, Ишпуина, Аргици I, Сардури II, и техните по-незначителни приемници, Руса I, Аргици II, Руса III и Сардури III.

Асирийците не могли да устоят на натиска на тоя свой съперник, който постоянно се стремил да разшири границите си, макар и да предприемали против него доста много и често пъти успешни походи. Краят на самостоятелното му съществуване настъпил тогава, когато престанала вече да съществува и Асирийската империя. Асирийците не успели да се справят и с източните си съседи, същевременно съседи и на Банското царство, на които било съдено да станат наследници на Асирия — с иранските планински племена: мансите и мидите. Дълга и упорита била борбата на Асирия със стария съперник на Вавилония — Елам, който през всичкото време се стремил да отдели Вавилония от Асирия. Завоюването на Елам при Ашурбанипал и разрушаването на еламската столица Суза са последните големи успехи на Асирия, но успехи, гибелни и за самата победителка. Разрушаването на Елам довело не до засилване, а до отслабването на Асирия. То я принудило да напрегне до крайни размери силите си, а заедно с това развързало ръцете и на съседите на Елам — иранските племена, за които Елам бил постоянна преграда в движението им на запад към културните и богати месопотамски градове. Такива били условията, при които постепенно се създавала Асирийската империя. Освен на общите политически условия, за които говорихме по-горе, Асирия дължи успеха си още и на вътрешното си устройство, пък и на политиката на асирийските царе спрямо съседите. Асирийските царе, първи в целия източен свят, съумели да създадат една чисто военна държава, чиято основа била отлично организираната и усърдно обучена войска, набрана от жителите на Асирийското царство — земеделци и пастири. Към

организацията на войската асирийците прибавили и възприели много технически усъвършенствания, които изведнъж им дали голямо надмощие в борбата със съседите. Измежду тях по-голямо значение имат следните нововъведения: вместо опълчение, набрано за даден поход, асирийците имали винаги готови силни и добре обучени пехотни части, въоръжени с лъкове, копия и мечове, защитени с железни ризници и свикнали да се сражават в сгъстен строй; вместо тежките и мъчноподвижни военни колесници, служещи дотогава във войските на източните държави и за кавалерия, и за артилерия, асирийците създали подвижни войскови отделения от тежковъоръжени конници, които със смелите си атаки пробивали редовете на противника и били незаменими за преследване на неприятеля. Още по-важно е съвършенството, до което довели обсадната си техника. Укрепените градове за армиите от II-то хилядолетие представлявали почти непреодолима преграда. Ако не успеят да ги превземат изведнъж, единственото средство, което им оставало, била продължителната и уморителна обсада. Асирийците първи използвали успехите на съвременната им техника в тая област. Разните видове обсадни машини, особено тараните, развитието на системата на подкопаването и т.н. направили крепостите на Изтока беззащитни срещу нападенията на асирийските армии. Нека споменем още и за необикновената скорост и подвижност на асирийската войска — нещо безпримерно във военната история на Изтока.

Наред с всичко това асирийците довели до съвършенство системата на военния терор с цел да се сплаши противникът. Онова, което другите източни държави, особено Египет, прилагали като крайна мярка и то само в изключителни случаи — пълното унищожение на населението на превзети градове и села или подлагане на неприятелски главатарии и началници на най-жестоки мъки, това станало правило в политиката на асирийските завоеватели. С уморително еднообразие известията за походите изброяват след всяка победа наказанията, на които подложили победените: да одират кожата на живи, да се набият на колове стотици хора, да се отсекаат ръцете, краката, носовете, ушите, да се затварят измъчени и полумъртви съперници в затвор с железни решетки — това било нещо твърде обикновено за всички асирийски водители. Ето защо няма нищо чудно, че самото име на асирийците вдъхвало безумен страх и ужас в

противниците, и че често самото приближаване на асирийската армия било достатъчно да се предадат силни държави и градове на милостта на победителя. По-долу ще видим, че за успеха на асирийците много допринесла и добрата организация, която те създавали в победените области.

От година на година все повече усилващият се натиск по източната и по северната граница от страна на иранците и траките най-после подкопали асирийската държава и ускорили края ѝ. Още през VIII в. пр.Хр. (при Саргон) вече съвсем близо до асирийските граници дошли траки от Кимерия на север. След тях се явили в самите предели на Асирия ордите на номадите иранци — скитите, идващи от изток. Цялото това движение трябва да се свърже със събитията по северния бряг на Черно море. Кимерийците, които, както видяхме по-горе, бяха основали тук силно царство, били принудени да отстъпят господстващото си положение на скитските номади, а тези последните от своя страна здраво заседнали в южноруските степи за дълги векове. Халдеите и асирийците, понеже не били в състояние да се противопоставят на натиска на кимерийците и по-късно на скитите, ги пуснали през териториите си. Кимерийците изпълнили Мала Азия, а скитите — Сирия и Палестина. В опустошителния си устрем кимерийците дошли до бреговете на Егейско море и разрушили много малоазийски гръцки градове. Скитите пък стигнали до самите граници на Египет. За ужасите от тяхното нахлуване много красноречиво ни говорят най-старите гръцки поети в Мала Азия, а също и юдейският пророк Йеремиа. И при все това нито едните, нито другите създали силна държава. Нямайки прилив на сили отвън, те отчасти взаимно се изстребили, отчасти били унищожени на групи от държавите в Предна Азия, а отчасти се претопили сред местните населения. Колкото останали от тях, се заселили в Кападокия и Армения.

Но след тия две вълни ето че следва и трета. Иранските племена, миди и манеи, отдавнашни съседи на асировавилонския свят, които възприели много от неговата цивилизация, постепенно се засилили и натискът им срещу Асирия ставал все по-упорит и по-чувствителен. След смъртта на Ашурбанипал те се обединили под ръководството на мидийския цар Киаксар и преминали границите на Асирия. Те сключили съюз с Вавилония, дето подир многогодишно пълно подчинение на Асирия при Асархадон и Ашурбанипал се появила в

южната част на страната нова и силна династия. Разрушаването на Ниневия, унищожаването на асирийската армия и изстреблението на асирийския царски дом били краят на Асирийската империя. Намиращите се под властта на Асирия народи с радост посрещнали избавлението си от асирийския терористичен режим. Еврейските пророци Софоний, Наум и Езекиил показали достатъчно ясно как била посрещната новината за падането на Асирия. Впрочем, началото на разложението на Асирийското царство датира още отпреди разрушаването на Ниневия. Най-напред се отделил Египет под предводителството на Псамтик I (651 г.), основател на нова — XXVI — династия, която просъществувала повече от 100 години — чак до завоюването на Египет от персите при Камбиз, и която се крепяла на силите на наемна войска, съставена главно от гърци и от малоазийци. Гърците добре са знаели имената на царете от тази династия. За тях много подробно говори и най-старият гръцки историк, родом от Мала Азия, Херодот. При тези фараони, чиято резиденция бил Саис (Псамтик I, Нехо, Псамтик II, Апри и Амазис), Египет преживял още един период на разцвет в културния си и държавен живот (Саитска епоха).

Външната политика на Египет имала успех на юг, но срещнала силен отпор на запад — в Сирия и в Палестина. Отпорът бил от страна на възродилия се Вавилон. По примера ца Египет Вавилон се отделил от Асирия. В съюз с мидите Набопаласар, халдеец, основател на Нововавилонското царство, успял да организира отпор срещу асирийците, а след това, като съюзник на мидите, да закрепил властта си. Особено бляскаво било царуването на неговия син Небукаднезар (Навуходоносор), при когото Вавилония в успешната си борба с Египет завзела цяла Западна Предна Азия, нанасяйки редица страшни удари на юдеите, намиращи се на страната на Египет. По-голямата част от тях или били преселени в Месопотамия, или сами емигрирали в Египет.

Но самостоятелният живот и на Египет, и на Нововавилонското царство не бил за дълго време. Те нямали сили да се борят със засилващата се мощ на разрушителите на Асирия — иранците, които здраво заседнали в източната и северната части на Асирийското царство и които завладели също тъй и Халдското царство. Тласък към засилване на империалистическите стремежи в новото иранско

царство бил преходът на властта от индийската династия към персийската, т.е. в ръцете на царете от най-южния клон на иранското племе. В 550 г. властта в Мидийското царство заграбил Кир, петият цар на персийското племе, намиращо се, вероятно, още отдавна в политически и културни връзки с Елам и получило в наследство от него своята цивилизация и своята способност за държавно строителство. Мидите без особена съпротива признали властта му: племената миди и перси били родствени и говорели почти на един и същ език.

Още от първите години на своето управление Кир се проявил като наследник на великодържавните идеи на Асирия. Положението на Изтока при Кир било почти същото, каквото и при първите царезавоеватели на Асирия. Равновесието на силите било нетрайно и привидно. Вавилония сега е пак голяма, но вътрешно вече слаба държава с изродено население. Египет, както видяхме, се крепи на силите на наемна войска. Малко по-силно било Лидийското царство в Мала Азия, но и то не могло да се сравни с Персия, която вече бе успяла да обедини под културната власт на персите неизчерпаемите сили на иранската нация. Ето защо няма нищо чудно в това, че Кир без големи усилия успял да подчини Лидийското царство (546 г.) — най-силния си съперник, и да присъедини към Персия васалите на Лидия — гръцките градове по малоазийския бряг. След това дошъл редът на Вавилон (538 г.). Последният вавилонски цар Набонид, зает с религиозно-антикварните си интереси, въоръжил срещу себе си всичките жреци и цялата аристокрация на Вавилония и не успял да прояви каква да е по-сериозна съпротива срещу Персия.

Естествена последица от покоряването на Вавилония е господството на персите в цяла Предна Азия, а естествена последица от гибелта на Лидия е завземането от персите на цяла Мала Азия. Египет не можал вече да се удържи срещу владетелите на Мала и на Предна Азия. При приемника на Амазис, Псамтик III, Египет бил превзет от Кировия син Камбиз. Тъй се създадала на Изток една нова световна, сега вече не семитска, а индоевропейска персийска държава, изградена от Кир и Камбиз. Устоите ѝ били закрепени от гениалния Камбизов приемник Дарий, син на Хистасп, който успял не само да запази всички завоевания на предшествениците си и да преодолее центробежните сили в грамадната си империя, но и да изработи и

подходящи форми за управлението на тази империя, за които ще говорим в X глава. Нему, вероятно, Персия дължи и новата си религия — религията на великия пророк и реформатор Зороастър (вж. гл. XI).

IX. КУЛТУРАТА И ИЗКУСТВОТО НА ИЗТОКА ПРЕЗ ПЪРВОТО ХИЛЯДОЛЕТИЕ ПР.ХР.

Пълният с тревоги живот на Изтока през I хилядолетие пр.Хр., постоянните кървави войни и постоянният преход на властта от един народ към друг — всичко това все пак не прекъснало културното му и художествено развитие. Старите центрове на културния живот, главно Тива в Египет и Вавилон в Предна Азия, продължавали да са разсадници на култура за целия свят. Дори и в най-трудните си времена Египет продължавал и да строи храмове, и да ги украсява с живопис и скулптура, и да изработва в работилниците си големи количества предмети за покъщнина и предмети на художественото занаятчийство, които се продавали по цял свят. Оная висота, на която стоял Египет по време на XVIII и отчасти на XIX династия, през I хилядолетие той не можал да достигне отново. И все пак саитската епоха от неговия живот — времето между асирийското и персийското господство — била епоха на възраждане както на архитектурата, живописата и скулптурата, така и най-вече на приложните изкуства. Сега много повече, отколкото когато и да било преди, предметите, изработени в египетските художествени работилници и във фабриките — разните изделия от фаянс, стъкло, слонова кост, от скъпоценни метали, от папирус и лен — се търсят на тогавашния световен пазар, на който ги разпространявали търговци-посредници: финикийци и гърци. Последните през саитската епоха си имали и своя търговска станция в самия Египет в град Навкратис.

Не преставала да живее с напрегнат културен и икономически живот и Вавилония, въпреки постоянните политически сътресения, смени на династии и въпреки дългите периоди на чуждо иго. За Асирия, както ще видим по-надолу, Вавилон е бил главният ѝ културен център, да се сравнят с които е било мечтата на всички асирийски царе, т.е. той е играл тогава същата роля, която по-сетне ще играе Гърция по отношение на Рим, а в по-близките до нас времена Франция — по отношение на останалите културни държави. Вавилон успял да запази също тъй и ръководната си роля в търговията на Предна Азия.

Най-влиятелна класа от населението му е класата на едрите търговци, обединени в мощни търговски сдружения. Бляскав период на разцвет за Вавилон е времето между асирийското и персийското господство, т.е. краят на VII и първата половина от VI век пр.Хр. Разкопките, направени във Вавилон от немски археолози през последните години преди войната, доказаха колко широка и богата е била строителната дейност на царете от последната му династия. Грамадни храмове и всяващи страх с укрепленията си дворци и до сега стърчат с величествените си развалини. Глинените плочки, които украсявали монументалната порта на богинята Ищар, която порта води към двореца на Навуходоносор, ни поразяват със своя блясък, с богатството на боите си и с приказната фантазия на художника. Наистина ново нещо във всичко това, както и в съвременния на Нова Вавилония Египет, има много малко: все същите планове на дворците и храмовете, същите кули-зикурати, същите средства и мотиви на декоративното изкуство; но тук старото изкусно е използвано и майсторското изпълнение е доведено до пълно съвършенство.

Наред с Вавилония и Египет продължават да се развиват и другите източни центрове на културно творчество, за които отчасти говорихме в глава VII. За съдбата на великата егейска цивилизация ще говорим по-нататък, когато дойдем до историята на Гърция. Като наследници на хетската цивилизация се явили цяла редица самостоятелни малоазийски държави, между които сравнително по-добре, макар и непълно още, познаваме Фригия и Лидия. Изсечените в скали фасади на фригийските гробници, богато украсени със скулптура и по скулптурата, вероятно, и с живопис без съмнение разработват и развиват мотивите на Хетското изкуство, като ги съчетават с геометрически образци, донесени от тракийските народи от Европа в Мала Азия. Но силно е и вавилонското влияние, особено в любовта им да изобразяват фантастични животни и в хералдичното им съпоставяне. Важно е да се изтъкне и това, че Фригия е имала и свое писмо, чиято история още не ни е ясна: то може да е във връзка с арамейското писмо (вж. по-надолу) и с по-нататъшното развитие на егейското.

През последните години малко по-отблизо се запознахме и с цивилизацията на Лидия — посредника между източния свят и Гърция. Разкопките на една американска научна експедиция в Сарди,

макар още и незавършени, красноречиво ни говорят за връзката на Лидия както с Асирия, така и с мирогледа на гръцките градове по бреговете на Мала Азия. Засега, обаче, са ни познати само паметници на художествените занаяти: дребни златарски и грънчарски изделия. И Лидия също имала свое писмо, близко с гръцкото. Голямо културно, чисто лидийско нововъведение са сечените монети. Въпреки развития търговски живот на Изтока и въпреки това, че като средство за размяна и в Египет, и във Вавилония още отдавна служели метали, все пак идеята да се създаде метална единица, теглото и чистотата на метала на която да бъдат гарантирани от държавата, не се зародила в главите на ръководителите на икономическия живот на Изтока. Металите се приемали при заплащане на тегло. Вярно е, че в някои документи, които принадлежат към епохата на Синахериб, асирийският нар говори за сечени от него монети, които тежели един или половин шекел; но фактът, че нито една такава монета не е била намерена при обстойното проучване на асирийските столици, показва, че това царско монетосечене не е било нито достатъчно изобилно, нито достатъчно редовно, та не е могло да измести преобладаващия обичай да се употребява металът като единица за обмяна и да се приема той при плащанията след претегляне на количеството му. Лидийските царе първи в VII в. пр.Хр., а след тях и гръцките градове в Мала Азия почнали да сечат монети от бледо злато, бързо възприети от целия съвременен на тях търговски свят.

В зависимост от хетската цивилизация е и културата на Банското или Халдейското царство. Столицата на това царство Турушпа (сега Ван), в която систематични разкопки бяха започнати от руски учени преди 1914 г., била пълна с богати дворци и храмове. Особено развита във Ванското царство, богато с метали, била металургията. Металните статуи, намерени във Ван, изобразяващи богове и хора, ни напомнят асирийските, по изображенията на животни и орнаментите са по-близки до хетските. Халдеите нямали свое писмо и си служели с вавилонското клинообразно писмо. Царете им обръщали голямо внимание, на въпроса за водоснабдяването на градовете и напояването на полетата и в тази насока достигнали големи успехи.

Пак на вавилонско и египетско влияние, както казахме и по-горе, се дължи и културата на Палестина и на Финикия. Палестина преживяла своя период на бляскав разцвет през времето на Давид,

Соломон и на техните приемници. Библията ни разказва чудеса за блясъка и великолепието на Соломоновия храм в Йерусалим. Но както библейското описание, така и намерените неща в Йерусалим и в другите палестински градове доказват, че евреите не са създали едно свое самостоятелно изкуство. Соломоновият храм е смесица от вавилонски и египетски елементи. По-важни били успехите на финикийските градове — аристократически търговски републики, управлявани от царе — членове на знатни търговски родове. Финикийците без съмнение били преди всичко посредници. С корабите си те отивали в Гърция, Италия, Сицилия, Испания, Африка и Британия за метали, за разни не тежки сурови материали и за роби, а в замяна продавали дребните изделия на египетската и вавилонската промишленост, ароматични вещества и скъпоценни камъни от Изтока. Но наред с това финикийците и сами изработвали стоки за износ. Много прочути са техните пурпурни платове, познати и търсени по цял свят. В гробниците в Италия и в Кипър често попадат не малко сребърни и бронзови вази, изработени във Финикия. Изображенията, обаче, по тия съдове почти винаги са повторения на египетските и вавилонските популярни мотиви.

Важна роля в културния живот на Предна Азия през I хилядолетие играят и арамейците — семитско племе, проникнало по мирен път във всички области на Предна Азия и живяло на големи маси главно в Южна Сирия. И досега още е загадка за нас, как са могли те постепенно да изместят от световна употреба вавилонския език и вавилонското клинообразно писмо, които през II хилядолетие са били нещо като международен език и писмо, и да ги заменят със своя език и писмо. Няма съмнение, обаче, че през I хилядолетие повечето от документите на Мала Азия са написани с арамейско писмо и че знанието на арамейския език е било неизбежно поне за лица, занимаващи се с търговия. Успехът на финикийско-арамейското писмо се дължи, може би, преди всичко на неговата простота и на неговата леснота за усвояване — качества, които рязко са го отличавали както от сложното вавилонско клинообразно, така и от египетското бързописно писмо.

Вън от всяко съмнение, обаче, е фактът, че ръководна роля в културния живот на Г хилядолетие играят великите господстващи монархии през това време: отначало Асирия, а след това Персия. Те

именно проявяват и най-голямо количество творческа енергия. За жалост, много малко знаем за Персия през времето на световното ѝ владичество, защото системни разкопки в Персия още не са правени, като изключим само френските издирвания в Суза и в Персепол — двете столици на Персийското царство. Много по-добре ни е позната Асирия, в която разкопките продължават без прекъсване вече повече от един век. Искам преди всичко да отбележа една нова характерна черта в културата както на Асирийското, тъй и на Нововавилонското царство. Имам предвид дълбокото съзнание сред виещите класи на тия държави за зависимостта им от миналото, големия интерес към него, стремежа им да му подражават и тенденцията да запазят и да преиздадат паметниците на това минало, като при това особен интерес бил проявен към религиозната литература от най-старите периоди. Този интерес към миналото оставил следи и в отношенията им към събитията на сегашното. Никога по-преди с такава точност и с такива подробности не са записвани съвременни събития в хронологичния им ред, както през тази епоха. В летописите на асирийските царе с голямо внимание и с голяма точност са отбелязани всички събития главно от военната история на царството; многото релефни картини, с които са покрити стените в дворците на асирийските царе, илюстрират тия записани неща и представляват нещо като живописни хроники на военните събития.

Натрупаните в Асирия богатства, стремежът на царете да надминат предшествениците и съвременниците си по разкош и великолепие на постройките си довеждат до една много оживена строителна дейност от страна на асирийските царе. Столиците на царството: Ашур, Калах и Ниневия, особено последните две, не отстъпват по блясъка си нито на Тива, нито на Вавилон. Величествен и богат е и Саргоновият замък(сега Дур-Шарукин) в северната част на Асирия. В архитектурата на асирийските столици и дворни, особено на последните, ни поражва военнорелигиозният им характер, тъй яркоотразяващ сам по себе си основната същност на Асирийската империя. Дворецът на асирийския цар — това е неговият укрепен лагер, а същевременно той е укрепено жилище и на великия бог Ашур. Той е заграден със здрави стени с високи могъщи кули; в тях се влиза през масивни порти, пред които стоятна стража колосални статуи на гениите — покровителите на царя — бикове и лъвове с

човешки глави. Вътре в стените главно място заема грамадната, издигаща се до небето кула — храм (зикурат), посветена на бог Ашур. Около нея са наредени стаите за живеене и за гости на царя, на свитата му, на дружината му, а, вероятно, също тъй и на жреците на бог Ашур. По-близо към стените, в подземни помещения — галерии са складовете за оръжие и за провизии. Всичко това е построено главно от тухли. Но тия тухли са покрити със своеобразни красиви покривки от светещи с боите си плочки, с метални украшения, с дълги редове релефи, вероятно покрити с живопис. Същият характер на военно великолепие имат и походните палатки на царя, които тъй често се срещат изобразени по релефите в дворците, с разкошни източни килими и със стълбове, които поддържат покрива и на върха на които има украсени с релефи капители.

В архитектурата и в орнамента на тия дворци и палатки няма нищо ново, нищо, което да е създадено от самите асирийци. Стените и портите с техните гении-пазители са създадени от хетите, култовите храмове по произход са от Вавилония, а палатките са от номадите-бедуини в пустинята и от номадите-иранци. Оттам са дошли в Асирия и тъй богатите и красиви конски принадлежности на конницата им и на военните им колесници. Навсякъде личи преди всичко продължение на вавилонските традиции: и в историческите релефи, изобразяващи походите на царете, и в многоцветните разкошни плочки, и в традиционното богато облекло на царя, и в склонността да се създават все нови и нови своеобразни фантастични същества — олицетворения на зли и добри гении, ту като хора, ту като животни, ту като птици, ту като змейове, ту като риби.

Обаче вавилонската традиция най-ясно личи в самия дух на асирийското изкуство. Нека си спомним, как още шумерското изкуство проявяваше склонност да дава в скулптурите си драматични и реалистични картини от военния живот на народа и то с редица страшни, дори трагични подробности. Тая насока в художественото творчество достига до най-високата си точка на развитие в Асирия, създателката на натуралистичния историчен релеф, който е тъй далеч от опростените и пълни с условност египетски изображения на битки и победи. В асирийското изкуство всичко е пълно с живот — суров, жесток, измъчващ нервите, но истински, неизмислен, без условности, и с това толкова по-ужасен. Асирийският художник обича преди всичко

картините на смъртта, на унищожението, на мъките и страданията. И никой друг не е умеел тъй точно и тъй хубаво да предаде агонията на убити на лов животни, както асирийските майстори. По-вдървени са фигурите на умиращи хора, но и в тях, в тия фигури, от които одират кожата им, или на които избождат очите, и в тях се чувства естественият ужас на страданието. Всичко в тия грамадни картини е реално. И пейзажът, ту планински или горски, с пълзяща по планинските пътеки армия, ту блатен с безкрайни бурени и тръстика; и реките, влачещи войски на салове, поддържани от напълнени с въздух мехове; и крепостите, гордо вдигнали назъбените си стени по планински върхове; и лагерът на асирийската армия с царската палатка, с камили, магарета и коне; и боят на непобедимата асирийска тежка конница с бедуини на камилите им; и царският лов с породисти кучета и с чистокръвни коне, и бягащите, в ужас и убивани антилопи, сърни, газели и яростно защитаващите се лъвовете. Не липсва също тъй и романтичната и идилична нотка. Наред с изображенията на кланета и изтезания тия художници са били способни да рисуват и трогателни сцени от семейния живот; те могат да събудят у зрителя чувство на жалост и съчувствие към нещастните пленници, насила преселвани в непознати и страшни местности или пък откарвани като добитък към оградата, предназначена за пленници. Явно личи също и хумор в трагичните и патетични сюжети. За учудване е майсторството на асирийските художници във всички тия картини. Дори и гърците не са успели да доловят тъй дълбоко и да предадат тъй реално характерните черти на външния облик и на психиката на животните. Единствени само римляните, и то в епохата на империята, са създали в своя тъй наречен триумфален исторически релеф достойни съперници на асирийските художествени летописи. Но асирийското изкуство не е изцяло традиционно изкуство. Техните майстори са могли да преобразят старото, да го направят свое собствено творение и да внесат в него нови и оригинални елементи. И тъкмо в това се състои силата и величието на творческото изкуство, на която страна и да принадлежи. Изкуството на Асирия расте и се развива пред нашите очи. Започва с грубо подражание на Вавилон, но скоро след това личат вече първите му опити за истинско творчество през времето на Ашурназирпал; при Саргон и Синахериб то се засилва и развива; а при Ашурбанипал, в навечерието на загиването на Асирия, скулптурите в

двореца на Ниневия отбелязват най-високи постижения, при които изкусната композиция съперничи на тънката, фина изработка.

И тъй, в областта на изкуството асирийците успели да дадат нещо ново със световно значение. Ще видим по-нататък, че и в областта на държавната уредба те открили нова ера в историята на държавния живот въобще. Но затова пък в областта на духовното творчество — в литературата, в науката и в правото те с нищо не се проявили като творци. Цялата им литература се състои от преиздадени наново паметници на старото вавилонско литературно творчество; в областта на науката създали само някои усъвършенствания във военната техника. За тяхното право ние не сме добре осведомени: броят на правните документи е оскъден, особено в сравнение с Вавилония. Наистина, напоследък се откри един стар асирийски кодекс, датиран към 1500 г. пр.Хр. Но самата тая дата не ни дава възможност да приемем, че тия закони са останали в сила в епохата, когато империята достигнала своята най-висока точка на развитие. Старият кодекс отразява в себе си първобитно състояние на обществения и икономически живот. Той няма никаква връзка със законите на Вавилония, но напомня един от еврейските закони и до известна степен хетския кодекс, Фрагменти от законника на Хамурапи са били намерени в Ниневия и те показват, може би, че вавилонските закони ще да са били приети и от Асирия.

Изкуството на великата световна Персийска империя общо взето стои много близко до изкуството на Новия Вавилон и на Асирия. И то има същия сборен, подражателен характер, както и асирийското изкуство, със същата дълбока зависимост от традициите на старото вавилонско изкуство, но без оная творческа струя, която одухотворява изкуството на Асирийската монархия. Към всичко това трябва да прибавим още и силното влияние, идващо от гръцка Мала Азия, създавала, както ще видим по-долу, именно в VII и особено в VI в. свое голямо и самобитно изкуство. Най-сетне, в изкуството на Персийската империя личат, особено в областта на художествената индустрия, някои черти, които, без съмнение, са създадени от самите иранци, например стремежът да използват за украса на предметите фигури и части от фигури на животни. Тоя тератологичен стил особено силно и богато се развил в скитската иранска държава на северния бряг на Черно море.

Най-самобитна в персийското изкуство е архитектурата на дворците. Дворните в Персепол и в Суза не приличат на асирийските и вавилонските дворци. Колоната, която не играе никаква роля в месопотамската архитектура, но която тъй богато е развита в египетското храмово строителство и не е била непозната също така и на хетските майстори, е съществена част в дворците на Персийското царство. Самите дворци пък не са крепости и не са съчетания на крепост и храм, както в Асирия. Те са грамадни монументални палатки, чийто покрив се поддържа от цяла гора колони, палатки, построени на високи каменни основи, към които води величествена широка стълба. Тази палатка (ападана) е приемната зала на великия цар, в дъното на която се издига неговият трон и в която той приема както поданиците си, тъй и пратеници от други земи, заобиколен от своя „двор“ и от своята дружина. Колоните на тия дворци-палатки са много своеобразни и не приличат нито на египетските колони с лотосообразните и папирусообразните им капители, нито на колоните на Гърция. Капителите им са образувани от съединени една с друга предни части на животни, най-често на бикове, обърнати в различни, противоположни посоки. Тук личи, без съмнение, влиянието на иранския тератологичен стил, за който споменахме по-горе.

Интересни са и релефите, които красят дворците и фасадите на издълбаните в скалите гробници, същия тип, какъвто имаме в Мала Азия. Релефите стоят най-близо до релефите на хетските дворци и светилища. Това са тържествени процесии, отиващи към царя и състоящи се от неговата дружина и от победените от него народи, или редица воители, които се редят по двете страни на стълбата, която води в Персеполския дворен; десетки фигури, олицетворяващи победените народи на триумфалния релеф на Дарий в Бехистун, а в надписа под тях Дарий разправя за победите си. Всички те са превъзходни образци на величествения и тържествен придворен стил на Персийската монархия, тъй далечен от ужасяващия реализъм на асирийските релефи.

Х. ДЪРЖАВНА, СОЦИАЛНА И ИКОНОМИЧЕСКА ОРГАНИЗАЦИЯ НА ИЗТОЧНИТЕ СВЕТОВНИ ДЪРЖАВИ

При анализа на политическото и културното развитие на източните монархии през първите три хилядолетия от съществуването им, ние не веднъж изтъквахме основните особености на държавния, социалния и икономическия им живот, които тъй рязко се отличават от живота на западните, предимно гръцките, политически формации (вж. по-долу). На Изток постепенно се създава определен тип държавен и социален строй, почти навсякъде еднакъв и различаващ се само в подробностите си. Началата на държавния живот и на Изтока, както и по другите части на света, са тясно свързани с племето. От племето постепенно израства град, който същевременно е и държава. Но на Изток, в противоположност на Гърция, градът, с малката си държавна територия, не се развива тъй, че да запази политическата си самостоятелност и да създаде форми на държавен живот, почиващи на самоуправление с къде повече, къде по-малко демократичен характер. По причини, за които бе дума по-горе, властта в отделните източни градове-държави се съсредоточава в ръцете на един човек — царя, и основният стремеж на отделните царе е да обединят повече градове под своя скиптър и да създадат голяма централизирана държава. Обединението обикновено се извършва в пределите на една нация, т.е. на група племена, говорещи един език и изповядващи една религия.

В границите на това обединено цяло се изработват основните устои на политическото, социалното и икономическото му устройство. Веднъж изработени, после устоите излизат по-трайни и по-здрави от самата напая, която ги е създала. Започват се завоевания, отвън идват племена от друг произход, които подчиняват страната за дълго време под своя власт, племена дори с други вярвания, ето защо, в резултат, господстващата класа от населението се мени, но основните черти на политическото и на социалното устройство си остават. Тъй например преходът на властта във Вавилония от ръцете на шумерите в ръцете на семитите, от семитите в ръцете на каситите, от каситите отново към

семитите и еламитите, от тях към семитските асирийци, а след това към индоевропейците миди и перси — всичко това малко променя основното устройство на страната, което се бе оформило още при шумерите. Не го промени и присъединението към държавата на външни владения, населени с жители от друга националност. Същото нещо виждаме и в Египет.

Елементите, които обединяват държавата и обществото в едно цяло, са религията и тясно свързаната с нея царска власт, елементи, които приели още от самото начало формата на абсолютизъм, т.е. неограничена власт, божествена, отговорна само пред бога, изискваща сляпо подчинение от страна на поданиците и осланяща се на войската, на чиновничеството и на жреците. Най-послушното оръдие в ръцете на царя е войската. Първоначално войската се съставяла от опълчение, в което взимало участие цялото население. А в държави, създадени чрез завоевания, основата на войската са възрастните мъже от властващата нация. В Египет (като изключим епохите, през които в него са владеели чужденци) и в Асирия опълчението е било всенародно. Постепенно, с превръщането на държавата в империя с редица покорени националности, влизащи вече в състава ѝ, войската се попълва с контингенти и от покорените племена и народи, но опълчението на господстващата нация си остава нейна основа. Около царя се създава особена постоянна войскова част за негова лична защита — това е неговата гвардия, неговата дружина. В гвардията обикновено постъпват най-силните и енергични членове на господстващата нация. По-късно царете на великите източни империи с готовност са взимали в гвардиите си и наемници. В повечето източни монархии войската не е била постоянна, с изключение на царската гвардия, а се набирала, когато станело нужда. Обаче в най-големите империи, като например в Египет през XVIII династия, в Асирия и Персия, в които царската власт се крепяла главно на военна сила, нуждата от постоянна войска станала тъй голяма, че част от опълчението се превърнало в постоянна войска, а наред с опълчението се набирали още и войскови части от наемни войници. Войската в източните монархии никога не е играла важна политическа роля. Крайно редки са случаите, при които един цар да бъде свален от престола от войската. Такива случаи имаме почти изключително само в световните монархии, главно в Асирия и Персия и то в по-късните

периоди на развитието им, когато в постоянната войска почнали да играят по-значителна роля и наемните войскове части.

По-слаба опора на царската власт били чиновниците и жреците. Историята на източните монархии, както видяхме, се състои главно от смяна на центростремителни насоки с центробежни и обратно. В Египет, например, след времето на господство на центростремителните сили през епохата на първите пет династии, когато за пръв път възникна обединената египетска държава, следва време, през което преобладават центробежните сили (феодалният период от VII до XIII династия); отначало на смяна идва чуждото владичество на хиксосите, а след това настъпва нова епоха на централизация през периода на царуването на XVIII и XIX династия. По-късно пак виждаме ново засилване на центробежните сили и постоянна борба с тях на центростремителните чак до епохата на персийското завоевание. Същото е и във Вавилония. След периода на обединение през шумерската и шумероакадската епоха настъпва времето на централизираната държава при Хамурапи. Каситската епоха е епоха на чисто феодален, много първобитен строй. След това идва смутната епоха и асирийското владичество и, най-после, възстановяването на централизираната държава през епохата на Нововавилонското царство. В Асирия периодът на съсредоточителния процес ни е слабо познат. Епохата, през която процъфтява силната империя, е епоха на пълна централизация на властта. За Персия ще говорим по-долу.

През епохите, през които е била в разцвета си централизираната държава, чиновниците и жреците са послушни оръдия в ръцете на царя, негови лични агенти, зависещи всецяло от него. През епохите, през които централната власт отслабва, тия царски агенти в светската и духовна област — чиновниците и жреците — се стремят да си извоюват по-голяма самостоятелност в дейността си, осланяйки се на богатствата си и на личното си влияние между населението и в края на краищата принуждават централната власт да им признае такива нрава и привилегии, които нарушават целостта на държавата и създават за някои чиновници и жреци условия да се чувстват като независими владетели в подчинените им територии. Но както говорихме още в IV още глава, дори и във феодалните източни държави управлението на отделните части от държавата е построено върху принципа на

безпрекословното подчинение от страна на чиновниците на своето началство, тъй че всеки феодален владетел вътре в своята територия е също такъв абсолютен монарх, каквито са и царете от епохата на обединената държава, налагайки както на чиновниците и жреците, така и на масата на поданиците си, безпрекословно да им се подчиняват.

Масата, населението в източните монархии също тъй не е могла да играе никаква политическа роля. За някакви революции или въстания на населението с цел да получи право да участва в организацията на държавния живот на Изток нямаме абсолютно никакви известия. Населението дори не могло и да си представи друго държавно и социално устройство във от онова, което са осветили вековете. Божията и царската власт за него не са въпроси за обсъждане, а на вяра. Държавата, т.е. царят и богът, имат пълно и с нищо неограничено право да се разпореждат с личността, труда и имота на всеки свой поданик. Тя може да го задържи на военна служба толкова време, колкото намери за нужно. За обработване на земите на царя и бога, за постройка на канали и насипи, за строеж на пътища, за превоз на хора и стоки, нужни на държавата, поданикът е бил длъжен безропотно да дава времето си и труда си, а също тъй и труда на принадлежащите му животни. Най-последно, същият поданик е бил задължен да дава и част от произведените от него продукти в полза на държавата: за издръжка на двора, за извършване на култа на боговете, за строеж на нови храмове, дворци и царски гробници, за изплащане на военни разходи и т.н. Единственият начин за протест срещу прекалено тежка работа или срещу това, че не се дава храна на повиканите на принудителен труд, бил стачката. Обаче в такива стачки никога не е имало какъвто и да било елемент на политически протест.

В рамките на тези отношения на държавата към населението в разните източни монархии намираме някои разлики, но предимно от формален, или теоретичен характер. В Египет царят е считал себе си за собственик на цялата земя. Поданиците получавали от него правото само временно да се ползват от нея. Във Вавилония държавата признавала и защитавала частната собственост и върху земя. Въпреки тая теоретична разлика, поземлените отношения във всички източни монархии получавали едни и същи форми. Все същите форми намираме и в Египет в епохата на империята, и в Асирия, и в Нововавилонското царство, и в Персия. И там, където още имало

дребна собственост на земя, например в Асирия, Персия и Мала Азия, там тя постепенно изчезвала. Царят, храмовете и висшите класи от обществото владеели земята. Обработвали я пък прикрепените към местожителството си и към своя дял земя крепостни земеделци, задължени към държавата и към своя земевладелец не само да им плащат с част от продуктите си, но и да им работят главно при прокарване на напоителни канали, при строеж на мостове, пътища, храмове, дворци и т.н. и при транспорт. В промишлеността намираме същите отношения. Владетели на работилници са пак царете, храмовете и известен брой едри промишленици. В работилниците работели или крепостни занаятчии, или роби. Промышлеността е тясно свързана с едрото земевладение и съставлява част или клон от стопанството на това едро земевладение. По-слаба е зависимостта на търговията от царя, от храмовете и от едрите земевладелци и то както на едрата, тъй и на дребната. Търговците, разбира се, там, където не са били агенти на царя, на храмовете или на едрите земевладелци, само били облагани с разни данъци.

Земеделието е било основата на икономическия живот. Индустрията и търговията били съсредоточени около храмовете и дворните. Управляващата аристокрация, царските телохранители, търговците и занаятчиите живеели в тясна близост с царя и бога и превърнали поселението около храма и двореца в град, укрепен със стени. Тия градове държави, управлявани от бога и от царя, са били разсадници на политически живот в целия Изток и най-вече в Предна Азия. Вътре в града възникнало наистина известно обединение между хора от една и съща професия или социално положение, като царски телохранители, чиновници, жреци, занаятчии, търговци. Те са могли да образуват и особен вид сдружения главно на религиозна основа.

С превръщането на отделни градове в царства се изработили едновременно и известни традиции и форми на самоуправление в градовете. Царете, които били представители на центростремителното начало, заели внимателно становище към такива традиции. Дори в големите централизиран империи като Египет, а още повече в Асирия и Персия, царете се видели принудени да държат сметка за тия традиции и за установените форми, които животът с течение на времето изработил в тия градове. В резултат на това градовете в големите монархии били надарени с известна степен на

самоуправление, понякога осигурени с харти (документи), както бил случаят с Асирия, които засягали най-вече данъци и други налози, събирани от населението. Но това самоуправление не отишло по-далеч от определени граници. Господаруването над града си остава пак в ръцете на царя. По свое желание той е могъл да разшири или да поддържа съществуващи права; могъл е да подари самоуправление на нови градове или да го отнеме от ония градове, които вече се ползвали от такива права. Пред очите на правителството градът е център на дадена територия и резиденция на управляващата власт. Всички ония права, които са се изработили през историческото развитие, нямат никаква задължителна, обвързваща сила за царя. И в това е основната разлика, която разделя източните държави от елинистическите монархии и от Римската империя. На Изток не е съществувала никаква поддържана от населението традиция на самоуправление. Царят на Асирия или на Персия е бил наследник не на върховната власт на народа, който е населявал известен град, а на властта на своите предшественици, които били божества-царе като него.

Източният цар олицетворявал в себе си държавата. Царят бил и изворът, и центърът на властта. В негови ръце се съсредоточавала и законодателната, и съдебната, и изпълнителната власт. Той могъл сам да се обвърже с някои създадени пак от него самия закони, които би му внушил бог; но и такива закони той имал право да изменя или тълкува, както си ще. Части от властта си той могъл да предава на други лица, но изворът на тяхната власт е пак царят и царските чиновници действали само от негово име.

Такива били основите на държавното, социалното и икономическото устройство на източните държави — големи и малки. В големите империи, разбира се, животът бил по-сложен и самият факт на тяхното съществуване им поставял за разрешение цял ред нови задачи, непознати на монархиите с по-ограничени размери. Главният жизнен въпрос за големите източни империи — Египет, Асирия, Вавилон и Персия — бил въпросът за отношението им към покорените държави, които до завоеванието им са имали свой държавен живот и свое управление. През епохата на Старовавилонското царство, в Египет до ХУШ династия и в ранните времена на Асирия този въпрос е бил решаван просто. Превзетата страна запазвала устройството си и своите управители, а само се задължавала да плаща на царя-завоевател

данък, да му помага във военните му начинания и да не поддържа приятелски връзки с враговете му. Върху такива основи обаче, било невъзможно да се изгради една трайна и здрава многонационална държава. Васалите естествено ще се стремят да си върнат независимостта, а това обикновено водело към постоянни, непрекъснати войни. Известно, макар и не принципно, изменение в тази политика било внесено от фараоните на XVIII династия. И те запазили системата на васали във владенията си извън пределите на Египет, но в най-важните стратегически пунктове поставяли части от свои войски, оставяли свои гарнизони. Началниците на тези гарнизони по такъв начин ставали до известна степен управители на големи области: чрез тях васалите поддържали отношения със сюзерените си, те се разпореждали с данъка и с частите от спомагателни войски, доставяни от васалите.

Още една крачка напред в организирането на същинската империя направили асирийците, и то за пръв път при Ашурназирпал. Асирийците започнали да присъединяват към държавата си покорените територии, заменяйки местните органи на властта с назначени от асирийския цар управители и насаждайки навсякъде като общ за цялата империя култ, култа на бог Ашур и на неговия заместник на земята — асирийския цар. Когато, въпреки това, покорените народи все пак въставали и упорито искали отново да изтръгнат независимостта си, асирийците почнали да си служат, като с крайно средство, с масово разместване на племена и народи, с насилствено преселване на десетки хиляди хора на нови места и с настаняване в опустошените области на преселените маси колонисти от други части на империята. Също тъй постъпвало и Нововавилонското царство. Най-добре ни е познато преселването на евреите от Палестина във Вавилония. Но и тая политика, както и политиката на масово изстребване на противниците, в резултат не дала нищо друго, а само засилила омразата към Асирийската империя.

Следващата крачка по пътя на обединението на една многонационална империя била направена от персийските царе. В тяхната империя разликата между подчинени страни и господстваща страна постепенно се изглаждала. Васалните държави постепенно преминавали в положението на провинции, управлявани от царски чиновници и генерали. В края на краищата, както това става по-късно

и в Римската империя, и самото понятие провинция (сатрапия) престанало да означава външно владение на господстващата държава, като при това, може би само с привилегии в известни отношения, положението на също такава единица заема и държавата-завоевателка, т.е. Персия и останалите ирански части от Персийската монархия. Ето така за пръв път възниква идеята за многонационална империя с подразделения не на нации, а на административни окръзи. Тая реформа не била прокарана до край в Персийското царство и то все пак си останало съединение на бившите самостоятелни държави. Новото е само това, че частите на империята сега се управляват не от местни царе, а от персийски управители (сатрапи), на които, впрочем, местното население свикнало да гледа като на свои царе. Важното, обаче, е там, че персите първи направили решителната крачка и се опитали да създадат една същинска, единна централизирана многонационална държава. Много разпоредби и начинания на персийските царе доказват, че те наистина са гледали на своята империя като на нещо цяло и единно. Измежду нововъведенията им най-характерни са въвеждането на една обща монетна система и постройката на големи военни пътища, прорязващи държавата от единия ѝ край до другия.

Персите, въвеждайки централизация на управлението в стремежа си да създадат единство в империята, като държавен организъм, все пак се показали и търпими, и хуманни към уредбата на вътрешния живот на отделните части от империята си. Те не натрапвали на цялата държава нито религията си, нито езика си. Дори в отношенията си с частите от империята си не си служили с персийския език и с клинообразното писмо, което заели от еламитите, а с езика и писмото, които били най-разпространени в империята им. Имаме предвид арамейския език и арамейското писмо. Но дори и това писмо и този език те никому не натрапвали: вътре в отделните сатрапии жителите свободно си служели с местните езици и местното писмо. Тъй например Лидия продължава да говори на своя език и да си служи със своето писмо, както ни показват лидийските надписи от персийско време. Същото е и във Фригия, Ликия, Киликия, Финикия, Палестина и Египет. Тая търпимост и тая липса на желание да натрапят езика си и културата си, да иранизират световната Персийска империя дали възможност на гърците — поданици на Персия, на малоазийските

гърци, бляскаво да развият своята култура въпреки политическото господство на персите. Тъй си обясняваме силния разцвет и на еврейската литература (персите върнали изселените от вавилоняните евреи в родината им), а също тъй и богатия разцвет на финикийските и арамейски градове и на много още други културни центрове в Мала Азия.

Отделните части на Персийската империя запазили дори и местните си особености в социалния и в икономическия си живот. Персийската администрация и персийската войска били само надстройки. В организацията на вътрешния живот на отделните части на Персийската империя всичко си останало по старому. Наистина в Египет и във Вавилон се прекратили старите династии. На тяхно място застанали персийските царе, но същността на царската власт си останала същата, както била и преди. За вавилонянина и персийският цар е същият любимец и помазаник на Мардук, каквито са били и неговите предшественици, а персийските царе са само нова династия на вавилонските му господари. Персийските царе тръгнали тъкмо по този път и проявили твърде голямо зачитане на религиозните и държавните традиции на Вавилон. Същото виждаме и в Египет, където персийските царе при Камбиз и неговите приемници нямали нищо против това да се явяват там като синове на Амон-Ра, да носят върху надписите по местните паметници чисто египетски титли и да ги изобразяват в облеклото и с атрибутите на египетските фараони. Ето защо няма нищо чудно, че и целият строй на живота във Вавилония и в Египет с нищо не се изменил и при персийските царе. Наистина изкуското им приспособяване във Вавилон и в Египет се облекчавало от това, че царската власт в Персия по същество много малко се различавала от царската власт във Вавилон и Египет. Но същата способност — да се приспособява — персийското правителство проявило и в другите части на империята, чийто доперсийски строй бил друг — принципно различен от строя на източните монархии. Финикийските градове със своята управляваща търговска аристокрация продължили и при персите да живеят по стария си начин на живеене. Палестина запазила и дори закрепила религиозно-политическия си, теократически строй. Своего старо устройство запазили и още много други по-малки държави в Мала Азия, останки от Хетското царство, в които начело на държавата стояли върховните

жреци на главния храм в страната. Дори малоазийските гърци, живеещи със своето градско устройство, тъй рязко отличаващо се от царството на източните монархии (за него ще говорим по-нататък), не почувствали нужда да се борят за това свое устройство. Персите се задоволили с политическото подчинение на гръцките градове и предоставили на всеки един от тях да си се управлява, както си ще. В борбата обаче на гръцките партии една срещу друга те давали подкрепа само на ония от тях, които им били по-симпатични и най-вече, които поддържали властта на тираните, тъй характерна за цяла Гърция през VI век пр.Хр. (ср. по-долу). И въпреки това тираните никога не се проявявали като любимци на персите, а си оставали водачи на част от населението на гръцките градове.

Ето защо няма нищо чудно в това, че при такава система на управление персийската власт не била бreme за повечето от поданиците на персийския цар. Много части от Персийската империя дори били напълно доволни от създалото се положение, например: Вавилония, Финикия и някои части от Мала Азия; другите, макар и да проявявали от време на време стремеж да си възвърнат независимостта, все пак изобщо доста покорно понасяли персийското иго. Голямо значение за това отношение на народите към персийската власт има обстоятелството, че персийското владичество открило широки възможности за икономическото развитие на целия източен свят. Мирът вътре в страната, поносимите данъци на персите, възможността за безпрепятствено общуване между отделните части на империята, покровителството, което царете оказвали на международната търговия, въвеждането на една обща за цялата империя монета, построените пътища за съобщения от единия край на империята до другия — всичко това извънредно много облекчавало размяната на стоки. Удобната и лесна размяна от своя страна повдигнала производството във всички части на империята и в областта на земеделието, и в областта на скотовъдството, и в областта на промишлеността. Персите абсолютно с нищо не спъвали пълно свободното развитие на икономическия живот. Финикийските градове в тясна връзка с мощната си колония Картаген превземали един след друг всички западни пазари. Малоазийските гръцки градове свободно общували със съплеменниците си по егейските острови и на Балканския полуостров. В желанието си да спомогнат да се засили

това тяхно общуване персите не държели много дори и на монетния си монопол: позволявали на всички гърци в Мала Азия да си секат свое сребро, а на някои (например на Ки-зик) даже и свое злато.

В търпимостта и в гъвкавостта на политиката на персийското правителство имало елементи и на сила, и на слабост. Те обогатили Персийската монархия и материално, и духовно. В областта на духовното обогатяване особено много направили гърците и финикийците, които прониквали навсякъде и като търговци, и като пътешественици, и като наемни войници и моряци. Но същите тия качества — търпимостта и гъвкавостта — откърмили в населението на най-жизнеспособните части от монархията сепаративни стремежи, а пък икономическият разцвет на същите тия части им дал средства за борба за независимост. Характерно е обаче и трябва да се отбележи, че без тласък отвън процесът на разложение би могъл да продължи с векове, без да засегне държавната цялост на Персийската империя. Общоимперската политика на персийските царе допринесла не малко и за отслабването на армията. Постепенно само едно доста малко ядро от армията им останало национално. По-голямата ѝ част се състояла или от набрани във войската жители на провинциите, или от наемници, главно гърци. Най-после продължителното съществуване на империята развратило и управляващата династия. Царете най-сетне изпаднали в положение на пълна откъснатост от поданиците си, изгубили връзката с нацията си, без да завържат нови връзки с разноплеменното население на империята, оградени се в тесния кръг на придворните и на чиновниците си; нещо повече: затворили се в още по-тесния кръг на грамадното си семейство (многоженството било една особеност за всички източни монархии или поне за царете). И при все това формата на източния абсолютизъм, такава, каквато я намираме в Персия, имала огромно историческо значение. Основните ѝ начала в областта на управлението на една многонационална империя не умрели заедно с нея. Те минали като наследство от нея в методите за управление на Александър Велики, който станал непосредствен приемник на последния персийски цар; от Александър Велики били възприети от неговите приемници — елинистичните царе, а от тях преминали у римските императори, които пък ги предали след това на съвременна Европа.

XI. РЕЛИГИОЗНОТО РАЗВИТИЕ НА ИЗТОЧНИЯ СВЯТ

Най-старите религиозни вярвания на източното човечество по нищо не се различават в основните си черти от същите вярвания на останалото човечество, доколкото са ни познати. Какъв е произходът на религията, за това е трудно да се говори в рамките на една кратка история на Стария свят. Въпросът е спорен и броят на неговите решения, предлагани от различните изследвачи — историци, социолози и философи, е почти безкраен. Известни факти обаче могат да се считат за общоприети и установени. Развитие на религиозното чувство у човека е тясно свързано с развитието на културата му. Вярата в божеството, в божественото начало, съществуващо наред с човека и над него, се е зародила заедно с първите проблясъци на съзнателно отношение на човека към живота. И от тогава насетне вярата не е изоставяла човека по целия дълъг път на културното му развитие.

Като най-стари степени в религиозното развитие на човечеството могат да се вземат: първо, обоготворяването на природните сили, както благоприятните, тъй и враждебните на човека, като тук се отнасят и някои животни, които особено силно са поразили въображението му; второ, вярата в съществуването в самия човек и в другите одушевени, та дори и неодушевени същества, на нещо, което съществува независимо от материята и което не умира заедно с материята; оттук произтича вярата в задгробния живот. Броят на божествените елементи в живота на човека бил безкраен. Всичко в природата могло да бъде и се въздигало в обект за почитание, т.е. обект на култ, и формите на това почитание естествено взимали тайнствен, магически характер. Човекът се стремил да живее в мир и под покровителството на божествените сили и тъй или иначе да си осигури този мир и покровителство. Ето защо всяка група хора, живеещи съвместен живот, издигала от средата си одного или неколцина избрани, които знаели нещо повече за божеството, отколкото обикновеният човек, които умеели чрез обреди и заклинания да „завладеят“ (израз на най-старата магия) божеството, които знаели, поради общуването си с божеството, как да го примирят с човека които притежавали, общо взето, някаква

тайнствена сила и някакви особени знания. Такъв е произходът на магьосниците, шаманите и жреците.

Напълно оправдано било желанието на човека да има бога постоянно около себе си, да се намира в непрекъснато общуване с него и да знае към какво и към кого да отправи молбите си. Понеже с божество и с божествена сила е изпълнена, според вярванията на първобитния човек, цялата природа, всички заобикалящи го повече или по-малко тайнствени неща и явления, то обект на култ станали и дървета, и извори, и животни, и паднали от небето метеори, и хора (мъже и жени), и разни неща с по-особени форми и с тайнствен произход, и направените от човека образи на богове, и т.н. Местата, в които се намирали обектите за почитание, било естествени, било направени от хората, и местата, в които се предполагало присъствие на някое божество често невидимо: свещените заградени места, горички, планински върхове всичко това ставало светилища. Там хората се събирали да отправят молитвите си към бога.

Най-естествено за човека е било да си представя бога „по свой образ и подобие“, т.е. да си представи образа на божеството в човешка фигура. Смъртта и раждането били загадките, които най-много поразявали човешкото въображение, с които най-вече били свързани религиозните му разсъждения и към които била насочена работата на фантазията му. Тайната на раждането е тясно свързана с жената, ето защо хората почнали да си представят божеството във формата на жена може би по-рано, отколкото във формата на мъж. Приликата между производителната сила на жената и производителната сила на природата, предимно на земята, била тъй очевидна, че култът на жената още от най-старо време бил свързан здраво с култа на земята. Вероятно е още земята да е била най-напред орана от жени, и това би могло да ни помогне да си обясним тоя култ. Оплодяващата роля на слънцето и на небето с неговите дъждове била също тъй не по-малко очевидна и също тъй прилича на явленията в човешкия живот — на ролята на мъжкия елемент в този живот. Ето откъде пък води началото си култът на оплодяващите природни сили и то във вид на мъж и естественото съчетание на боговете в двойки и семейства — по образ и подобие на хората.

Наблюденията над живота на природата и хората, спомените за катастрофи, преживени от човечеството, борбата на хората с

природата, страданията им — всичко това в човешката фантазия вземало формата на цялостни разкази от живота на боговете и историята на отношенията им към човека, т.е. вземало формата на митове. Според социалното устройство на една иди друга група от човечеството, според това дали в дадена група ръководно значение имат жени или мъже (първенството на жената в семейството и в общината е прието да се нарича матриархат, а първенството на мъжа — патриархат), главна роля още в най-старите митове играе или някое женско или някое мъжко божество, около което се разполагат всички останали, безкрайни по брой богове и богини. Тъй постепенно от многобожие (политеизъм), от анархия в божествения свят хората преминали не толкова към единобожие (монотеизъм), колкото към монархизъм, единовластие всред боговете, прилично на единовластието, развило се в семейния и в политическия живот на човечеството. Появява се върховно божество, царуващо над останалите. В някои части от света, например в Мала Азия, такова главно божество е била Великата Майка. В други наред с нея се появява и я подчинява под своята власт великото мъжко божество, най-често Слънцето-водител и оплодотворител, божественият съпруг на Великата Майка Земя.

Паралелно се развивали и идеите — представите на човека за задгробния му живот, особено силно в Египет, където живите правели всичко, само и само да осигурят удобен спокоен живот за неумиращата част от човешкото същество, за неговото „Ка“ според египетската терминология. Оттук е обичаят да балсамират, да строят вечно жилище за покойника, да изпълват това жилище с всичко, което би могло да послужи на покойния в задгробния му живот, понякога във формата на същински предмети, но главно възпроизведени във формата на живопис и скулптура.

Политическото развитие на източното човечество и създаването на здраво организирани държави ускорило прехода от анархичния политеизъм към божествения монархизъм. Още в отделните градоведържави на Шумер и в номите на Египет намираме вече обособени богове — покровители на дадена държава и на царете ѝ. Същото виждаме и в Мала Азия, и в Сирия, и във Финикия. Когато вече се създали по-големи държави, божеството на господстващото племе става главно божество на цялата държава: Мардук — във Вавилония,

Ашур — в Асирия, Тешуб — в Хетското царство, Амон-Ра — в Египет. Около тях се групира цялата останала маса богове, сътрудниците и помощниците им, често членове на семейството им: родители, деца, братя и сестри. В това семейство лесно влизат и богове на покорените народи. Създава се нещо като енотеизъм, т.е. първенство на един бог; енотеизмът лесно се примирява с политеизма, но е още далеч от идеята за един бог, изключващ всички други (единобожие, монотеизъм).

Главният държавен бог става покровител и защитник на целия държавен живот, на даден социален и политически строй. Държавният ред, почиващ на закона и на известни, изработени от традицията правила за обществен морал, тясно се свързва с религията и попада под нейно покровителство. Бог става вече законодател и творец на постепенно настояващите се правила за социален морал. Религията и моралът все повече и повече се сближават и стават неотделими едно от друго понятия. Законите на Хамурапи например са му връчени от самия бог и подчинението на тия закони става поради това отчасти религиозен дълг на вярващия. Животът, според правилата за морал в Египет, става залог и условие за спокойно и щастливо съществуване на онзи свят, „в полетата на Иалу“ — митично място, в което продължават да живеят блажените. Само този, който бъде намерен достоен за това след съденето му пред великия задгробен съд, чийто председател е Озирис, може да се надява да се удостои с такъв блажен живот.

Историята на постепенното съсредоточаване на държавния култ в един бог или в една тясно свързана помежду си група богове ни е сравнително добре позната от Египет. Видна роля играят жреците — създатели на първите религиозни учения, първите теологии. От религиозния хаос на додинасти-чески Египет постепенно се издигат, както видяхме по-горе, боговете на отделните столични градове. Чрез старанията на хелиополските жреци първо място заема местният бог на слънцето — Ра, около когото се групират осемте други богове — великата „деветица“ (енеада). Когато държавният център бил преместен в Тива, Ра се слива с местния тивански бог Амон, сега вече застанал начело на енеадата. С имената на тия девет богове се свързват много митове, създава се тяхната генеалогия и едно цялостно учение за произхода на света и за отношенията между богове и хора, в някои свои части отдалеч напomniaщо вавилонските учения за всичко това.

Наред с великата небесна енеада се издига и Озирис, богът на „западния свят“, т.е. на света на преселилите се във вечността. Легендата за Озирис, за Изида и за техния син Хор се превръща в поетичен мит за борбата на Озирис с предводителя на тъмните сили Сет, за смъртта на Озирис, за плача и тъгата на Изида, за това как тя търсила Озирисовото тяло, как го намерила, как то било разкъсано на части от Сет и за разхвърлянето на тия части по целия Египет, за новия плач и новите скитания на Изида да търси пак тялото на мъжа си, за борбата на Хор със Сет и за неговата победа. Създава се вечният мит за деня и нощта, за зимата и пролетта, за живота и смъртта, за който ще говорим по-долу. Същото ни предава и разказът за повтарящото се всяко денонощие пътуване на бога Ра през страната на мъртвите и за новото му раждане от самия себе си.

Стремежът към съсредоточаване на култа в лицето на един главен бог, който да стане бог на единната Египетска империя, достига крайната си точка в Ехнатовата религиозна реформа, за която говорихме по-горе. Срещу теологията на тиванските жреци той издигнал своя култ на слънчевия диск — Атон, създател и управител на всичко. В твърде многото скулптурни паметници, посветени от Ехнатон на неговия бог, Атон никъде не е изобразен във вид на човек или на животно. Там той е слънчев диск, излъчващ встрани наоколо си лъчи, всеки един от които завършва с човешка ръка. Дори ако допуснем, че Ехнатовата реформа има в основата си предимно политически характер, т.е. че е била насочена срещу силното жреческо съсловие на Амон и че е имала за цел да създаде божество еднакво близко на всички поданици на империята, все пак трябва да признаем, че реформата е имала и чисто религиозна цел: да създаде по-одухотворен, по-отвлечен, по-ясен и по-прост култ на един главен и основен бог, наред с когото могат да съществуват и други богове, но само като олицетворение на отделни части от божествената същност на главния бог.

Същото развитие общо взето намираме и в месопотамските държави: Шумер, Акад, Вавилония и Асирия. И тук от хаоса на примитивните представи за божеството се отделят богове и богини с определен кръг дейност повечето олицетворения на природни сили: Небето, Слънцето, Водата, Месеца и др. И тук видна роля измежду тези богове покровители на отделните държави, играе великото женско

божество — майката-земя Ищар, родителка и водителка, богиня на творческите, производителните сили на природата и на хората. И тук жреците на отделни градове се опитват да съберат тълпите богове в известна теологична система, отделяйки най-силните и създавайки от тях троици (триади) и групи на троиците, те се стараели същевременно да отделят на всеки бог особено място в управлението на природата и на хората.

Както в Египет, тъй и в Месопотамия боговете, запазвайки качеството си на богове на природните сили, стават същевременно и покровители и строители и на културния живот, изграден не само върху военната сила, но и върху идеите за право, ред и нравственост. В много вавилонски химни и молитви вярващите се обръщат към бога не само като към олицетворение на силата и на властта, но и като към източник на справедливост, милосърдие и опрощение, към бог, който наказва виновните и възнаграждава праведните. Моралният елемент започва да играе все по-голяма роля в религиозния живот на Вавилония и Асирия.

Както в Египет, след обединението на държавата около Вавилон цар на боговете и на смъртните във Вавилония става великият вавилонски бог Мардук, с когото жреческата теология се опитва да свърже и на когото тя подчинява останалите, някога силни богове на шумеро-акадските градове. Негов баща е великият бог на водната стихия и на културните успехи на човечеството Еа, а негов син — богът на съседната на Вавилон Борсипа-Набу, бог на знанието и науката, бог на писарите и на занаятчиите. На Мардук са подчинени и по-раншните велики троили: Ану (небето), Енлил (земята) и споменатият вече негов баща Еа (водата); Син (месецът), Шамаш (слънцето) и Адад (бурята). Той е великият цар и повелител на боговете, единият бог, комуто се молят с горещи молитви помощниците му на земята — царете. Идеята за един главен бог още по-ясно е изразена в Асирия, в която великият бог Ашур, чийто символ е безличният крилат слънчев диск, не е свързан с никакъв отделен град или пък с някое отделно явление в живота на природата. Той е единият бог на великото Асирийско царство. Той се разпорежда с всичко, което е подчинило асирийското оръжие, и понеже представата за асирийските царе е такава, че те са господарите на света, то и Ашур е бог на целия свят.

В противоположност на Египет, погълнат всецяло от мисълта за живота зад гроба, Вавилон и Асирия мислят главно за земята и за земния живот. Тъкмо с това се намира във връзка необикновено богатото развитие във Вавилония и Асирия на учението за предсказването на бъдещето. Всички системи за гадание, които са имали такова огромно значение в живота на по-късното човечество, та дори и до наше време, имат корените си във Вавилон. И гаданието по вътрешностите, и особено по черния дроб на жертвеното животно — гадание, пренесено от Азия у етруските в Италия, а от там в Рим; и предсказанията за бъдещето на отделния човек и на цели държави по съчетанието на небесните светила на небето в момента на раждането или зачеването на човека или в момента на основаването на държавата (астрология); и тълкуването на всякакви чудесни или взети за чудесни редки и необикновени явления в живота на природата и хората (кървав или каменен дъжд, раждане на изрод и др. т.); най-после и тълкуването на сънищата — всичко това води началото си от Вавилония и всичко това още там било системно и логически разработено и изложено в ръководства, имащи научна форма. Същата връзка на науката с религията и със суеверията намираме и в областта на демонологията — учението за злите духове, носители на болести и нещастия. Заклинанията, отправяни срещу тях, се срещат с хиляди в клинообразните текстове по вавилонските цилиндри и с тия заклинания често свързват и началата на опитната медицина. За да се изгони от тялото на болен човек злият дух, причинител на болестта, освен заклинанието често му предписвали и лекарства, в които смятали, че има магическа сила, способна да освободи човека от злия дух. Гаданията, заклинанията и магиите са свойствени на всички първобитни религии. Не са чужди и на Египет. Но никъде другаде, освен във Вавилония, те не са били тъй системно разработвани и не са получавали такива форми, толкова близки до формите на същинската наука.

Ще изтъкнем още една особеност на Вавилон, характерна за него както впрочем и за целия семитски свят и главно за евреите, именно необикновено богатата творчески поетическа и религиозна фантазия, намерила израз в цял ред произведения на религиозната и полурелигиозната литература. Вавилонските химни и молитви към боговете са пълни с религиозно въодушевление и с искрено

религиозно чувство. В религиозната си епическа поезия вавилоняните правят опити да си обяснят великите природни тайни, свързани с живота на боговете и на хората. В поемата за създаването на света, тъй близка до еврейската Книга на битието, се разказва за великия бой на бога на светлината, на реда и на културата Мардук, с чудовището Тиамат, с неговата войска от необикновени и страшни същества олицетворение на първоначалния хаос. Към историята за създаването на света се отнася и поемата за великия потоп, който унищожил света и хората и от който се спасил по божествено внушение само един човек в своя дом-ковчег. За тайните на задгробния свят ни разказва богатата с образи и тайнствена поема за слизането на богинята Ищар в подземния свят, поема, родствена на всички поеми, в които се символизира смъртта на природата през зимата и възкръсването ѝ през пролетта. В поемите за героите Гилгамеш и Етана се разказва за опитите на човека да проникне в тайните на живота и смъртта, сам да стане безсмъртен и за вечната му борба със злите природни сили.

В примерите, които ни дават Египет и Вавилония, видяхме как в най-културните източни страни религията постепенно преминава от първоначалния религиозен хаос в ред и система; как нравствената и духовната страна в религиозния миросглед на Изтока все повече почват да преобладават, особено между най-развитите умствено класи, над първобитния страх пред божеството и над свързаното с него суеверие.

И двете изтъкнати тенденции — нравствената и духовната — достигат до крайната точка на развитието си в религията на еврейския народ. Бог на еврейския народ и то такъв по същество, каквито са и Мардук, и Ашур, е Яхве, или Йехова. Култът му отначало бил също такъв култ на божеството на Слънцето или Небето, какъвто е култът и у другите семитски народи. Кога и как са се съединили с този култ новите високи религиозни идеи, чиито проповедници станали пророците на еврейския народ през I хилядолетие пр.Хр., това ние не знаем. Еврейското предание свързва преобразуването на целокупната представа за божеството с личността на великия религиозен законодател Мойсей и с изхода на еврейския народ от Египет, където евреите попаднали може би като едно от племената, влизащи в състава на оная група семитски народи, които нашето предание нарича хиксози. Според преданието Мойсей получил откровението на планината Синай във формата на 10 — те заповеди — скрижалите на

Завета. Едва ли бихме имали право да се съмняваме в това, че новите религиозни идеи, които се проповядвали от пророците в Юдея през I хилядолетие пр.Хр., са били дело на един или на няколко религиозни реформатори. Великите реформи в областта на религията винаги са свързани с определени личности, в главата и сърцето на които смътните стремежи на известна епоха се изливат в точно изразени форми. Почти в едно и също време с Мойсей подобна религиозна реформа подел сред иранския свят Заратустра (Зороастър). Същото нещо виждаме и по-късно. Новото откровение, провъзгласено от Мойсей, изтъква две главни религиозни идеи. Бога, с един и няма място за други богове наред с него. Този един бог е извън материалния свят, като чисто духовна, ръководна и създала света сила. В същото време Бог е създател и пазител на морала, той предписва на хората правила как да живеят и иска от тях безпрекословно подчинение на тия правила.

Тези основни идеи, с които тясно е свързана борбата с всичко, което е несъвместимо с тях: многобожието, култа на природата, поклонението на идоли, отстъпленията от заветите на нравствеността, били постепенно задълбочени и по-точно изразени от редица хора, пропити от тия идеи и посветили целия си живот на разпространението им, хора, които евреите наричали пророци.

Първоначално идеите не излизали извън пределите на еврейската нация и държава. Йехова е бог на евреите и само на евреите. Тържеството на идеите им е в зависимост от тържеството на нацията като такава с нейния политически и материален разцвет в началото на I хилядолетие. Обаче историческите съдбини на еврейския народ се развили така, че връзката не могла да се запази напълно цялостна. Пророците обяснявали страданията и униженията на еврейския народ през епохата на борбата за независимост, водена срещу асирийците и Нововавилонското царство, като наказание за отклонението от Мойсеевия завет, за проявените наклонности към материализъм и многобожие и затова, че престанали да се подчиняват на моралните предписания на закона. В изгнанието и в разпръснатостта им през епохата на вавилонското владичество еврейската религия временно се издига до положението на общочовешки идеал, стреми се да се отдели от единия народ и да стане религия на всички хора. Единият еврейски бог в проповедите на някои от пророците се превръща в оня един Бог,

когото трябва да признаят и го признават, кой по-рано, кой по-късно, всички народи. Обаче еврейската религия все пак; не си направила до край съответните заключения от тия предпоставки. Националната реакция, която настъпила след връщането на евреите от вавилонския плен и приела особено резки форми срещу приемниците на Александър Велики, отново ограничила еврейската религия само до едно място и до един народ. Еврейската религия не успяла да се освободи от тая си връзка. Разпространението ѝ не станало дело на религиозна пропаганда между различните нации, а вървяло ръка за ръка с разсейването на евреите през епохата на гръцкото и римското владичество в Палестина. Тя се затворила в рамките на националната си изключителност и не могла да намери в себе си сили отново да излезе извън нейните предели.

Космополитичните тенденции не са били нещо свойствено само на еврейската религия. През епохата на персийското владичество много религии, имащи само национален и държавен характер и също тъй развиващи се по пътя на одухотворението и морализацията, се откъснали от националните си и държавни корени и излезли извън пределите на една държава и на една нация. В пределите на Персийската монархия наред с държавната религия, одухотворена от реформата на Заратустра, живеели и се развивали и други култове, но култове, израсли пак от старите основи на източните религии, обоготворяващи природните сили. Култът на Слънцето — общ за всички семитски народи, малоазийският култ на Великата Майка, култовете на Озирис и Изида в Египет все повече се одухотворявали, изработвали по-точно основните си идеи, съсредоточавали се върху една от тях и се стараели да обединят около себе си колкото се може по-голям брой хора, независимо от това към каква нация или към коя държава те принадлежат. Във всички тия религии мистичният елемент почва да играе ръководна роля. Основна идея постепенно става идеята за сливането на човека с бога, приближаването му до бога чрез редица тайнствени и символични обреди, очистването му от земното чрез кръщение, приобщаването му и посвещаването му в тайнството на великия централен мит за бога или богинята. Всички тези митове, каквато и да е формата им, са свързани с тайнството на смъртта и възкресението и всички имат определен натуралистичен характер, символизирайки замирането на природата през зимата и възкръсването

й през пролетта. Във всички тях намираме образа на умирация бог, страдащ, разделен чрез смъртта от божествената си жена и съединяващ се с нея след възкресението. В персийската религия на слънчевия бог Митра към този мотив се присъединява още мотивът за бога-герой, бога-борец, бога-мъченик, който се сражава за човечеството и подчинява под своя власт тъмните сили на природата.

Над всички тия учения по дълбочина на религиозното си чувство и по възвишеност на морала си била религията на Заратустра. Също както еврейските пророци, и Заратустра дошъл до познанието на единия духовен Бог, в който е олицетворен принципът на доброто (Ормузд, Ахура), а принципът на злото, царуващо по Земята, е олицетворен в Ариман (Ангра Майну). Злото и доброто в живота на хората и на природата вечно се борят: в тази борба взимат участие и хората. Човек е отговорен за своите постъпки, добри и лоши, той сам е господар на своята съдба, неговата воля определя характера на постъпките му. Ако се бори със злото, ако вярва в Бога, ако се грижи за чистотата на тялото си и на душата си, то когато настъпи денят на крайната победа на доброто над злото, на Ормузд (Аура-Мазда) над Ариман, след четири периода в световното развитие, всеки по 3000 години, когато настъпи всеобщото възкресение на мъртвите и денят настрашния съд, тогава той ще намери своето място междупасените и праведните. Характерно е това, че учението за бъдещия живот (есхатологията), чуждо на староеврейската религия, и учението за двете борещи се начала в човешкия живот (дуализмът) проникнати по-късно и в еврейската религия, а след това изцяло били възприети и от християнството.

ЧАСТ II

ГЪРЦИЯ

ХІІ. ГЪРЦИЯ И НАРОДИТЕ В ЕГЕЙСКИТЕ ДЪРЖАВИ

Видяхме, че през епохата на най-силния разцвет на източното културно творчество — през III и II хилядолетие пр.Хр. — един от най-бляскавите центрове на това творчество е бил Крит и постепенно групиралите се около него по-малки държавици около Егейско море възприели критската култура. Видяхме, че през втората половина на II хилядолетие (около 1400 г.) критската морска държава се разпада и че ръководната роля в културния и в политическия живот на егейското човечество преминава в развилите се по бреговете на Гърция егейски държави. Не знаем обаче как се е оформил техният живот през тая смътна и бурна епоха. Ала новите сведения, почерпени от документи, които са образували част от библиотеката на хетските царе, дават надежда, че в близко бъдеще историята на ранните гръцки поселения в Мала Азия ще ни бъде тъй добре позната, както историята на Хетската империя, на която тия гърци са били васали. Ясно ни е само едно: че мирните времена на критската хегемония вече отминали. Егейското човечество се раздвижва. Война след война го вълнуват и безпокоят. Говорихме вече за експедицията на съюза от европейски държави от егейски тип срещу Троя, за походите на „морските народи“ против Египет, говорихме за това как една част от егейския свят, откъснала се от базата си, се заселила по палестинските брегове (филистимците), как друга част се заселила в Италия (етруските). Егейската култура в Гърция през това време (края на II и началото на I хилядолетие) става по-груба; сега преобладават по-примитивни форми в бита и в художественото творчество. Последни носители на егейската култура са някои крайморски градове и племена в Мала Азия, където намерили приют изместените от островите на Архипелага егейци.

Епохата в края на II и в началото на I хилядолетие е най-тъмната епоха в историята на егейското човечество, епоха, през която то постепенно се погърчва. Пред нас се изправят един след друг въпроси, все мъчно разрешими. Кой са били тия народи, чиито имена се споменават у Омир, в Библията и в египетските документи? Коя е била държавата, която имала първенството между гръцките нововъзникнали

държави, живеещи с егейската култура. Били ли са това вече гърци, да кажем протогърците? Как да си обясним техният стремеж към Изтока и успеха им в борбата с крайбрежните малоазийски племена, имащи своя високоразвита култура и свой държавен живот, който малко се отличавал от държавния живот егейски тип? Кои са тия филистимци и етруски? Какви са самите егейци и малоазийци?

Науката все още не е в състояние да отговори с положителност на всички тези въпроси. Ключът за разрешението им е в археологическото изучаване на Гърция и особено на малоазийското, на черноморското и на сиропинийското крайбрежие. Засега можем да правим само предположения. Възможно е работата да е била тъй. Движението на тракийските и на илирийските индоевропейски племена нагоре или надолу по Дунав (но откъде, не знаем) е изтикало още по-надолу на юг групата индоевропейски племена, живеещи по Дунав, групата, говореща протогръцки език или езици. Възможно е тия племена още до появата на егейците на Балканския полуостров да са били основното му население, от север чак до юг, и микенската култура да е тяхно създаване в сътрудничество с дошлите тук егейци. Тия първи гърци са създали може би първите елементи на държавния си живот, които се развили в най-плодородните и близки до морето части на Гърция вероятно под влиянието тъкмо на тези егейци.

Движението на траките и илирите тласнало дунавските, севернобалканските и среднобалканските племена на юг — към центровете на егейско-гръцката култура. Разпокъсаността на това гръцко-егейско човечество на цял ред независими и вечно враждуващи една с друга държави станала причина всяка една от тях поотделно да не е в състояние да се бори със завоевателите. Във военно отношение завоевателите, както показват разкопките покрай Дунав, не са били на по-ниско стъпало от егейците: и те имали същото бронзово оръжие с доста развити форми, каквото и егейците. Възможно е дори някои от тия племена да са си служили не само с бронзово, но и с желязно оръжие, което егейското човечество още не познавало. Появата на новите племена-завоеватели в Гърция принудила много жители на егейско-гръцките държави, предимно от по-висшите класи, да се изселят от старите си местожителства и да търсят нови такива на изток и на юг.

Тук условията били благоприятни за тях. В Мала Азия хетската държава била вече омаломощена отчасти от борбата с Египет, отчасти от нахлуването на тракийски племена и в Мала Азия. Ето защо изпъдените от предишните си местожителства егейци и гръко-егейци се възползвали от случая и се закрепили по богатото малоазийски крайбрежие, прогонвайки от него старите му поселници, нямащи вече сравнително висока своя култура, родствена на егейската. Жителите пък на малоазийското крайбрежие на свой ред търсели нови места: в Сирия, Финикия, Палестина, Египет, Сицилия и Италия, пътищата към които отдавна вече бяха отворени от егейската търговия. Много вероятно е поради това, филистимците да са били или част от прогоненото от Крит негово егейско население, или жители на южното малоазийски крайбрежие, търсещи нови места за заселване. Жители на Мала Азия са били вероятно и етруските, които се появили в Италия не по-рано от края на II или началото на I хилядолетие.

Новите гръцки племена в Гърция, като напреднали към бреговете, а оттам като проникнали и в Мала Азия, наследили от предшествениците си градовете им, границите на държавите им и част от техническата им опитност. Ние не знаем колко такива последователни вълни са се сменили по крайбрежните части на Гърция, но можем във всеки случай да твърдим, че не е била само една. Но ето най-послед, след появата и на дорийските племена в Южна Гърция, които се заселили на големи маси в Пелопонес, развълнуваното море почва да утихва, почват да се очертават границите на по-здрави и по-трайни племенни държави, а в тях отново почва да се развива своеобразна цивилизация: по-близката до източната — в Мала Азия — с по-високо качество, а по-примитивна — в Гърция.

Географските и икономически условия на Гърция наложили и политическата форма за съществуването ѝ. Гръцкият свят не е могъл и не би могъл да създаде големи държави. Той е разпокъсан от самата природа на отделни малки икономически единици. Тъй е било, когато в Гърция господствала егейската култура, така си останало и сега. Всяка долина била затворена в себе си и жителите ѝ старателно пазели пасбищата си и нивите си. По-добрите части на Гърция, най-богатите ѝ долини, отворени към морето и затворени откъм сушата, са отделени от централните планински долини и плата с мъчнопроходими

прегради. Те са повече свързани със съседите си, от които ги дели морето, отколкото със съседите, с които ги свързва сушата. По-лесно им е да разменят взаимно стоки и идеи по морето, отколкото по суша. Ето защо развоят на културния живот по бреговете е по-бърз и по-силен, а в центъра на страната е по-бавен.

Но и там, и тук кипи един и същ живот. Отделни племена и части от племена си образуват малки държавни организми, грижливо защитавайки независимостта си. За да могат да защитят в случай на нужда себе си и имуществата си, построяват си по върховете на хълмове укрепени убежища, в които се затварят, ако бъдат нападнати. Тия именно отначало само укрепени места постепенно се превръщат в градове. Тук става размяната на продуктите, тук е центърът на религиозния им живот, тук живеят царете, пълководците и жреците им. Към града спада и една къде по-голяма, къде по-малка територия, заселена със земеделци и пастири, живеещи или в отделни разпръснати по страната къщи и колиби, или на групи в села (деми). Такива именно градове-държави възникват все повече и повече. Между тях винаги с имало групи, свързани помежду си с един общ език. Разпределението на тия говори в Гърция, по островите и в Мала Азия свидетелства как е вървяло повторното заселване на Гърция от гръцките племена. Рязко се отделят три групи говори, съответстващи вероятно на трите вълни завоевателни племена. Най-старата група е аркадската и еолийско-ахейската; следващата след нея е йонийската и третата, вероятно последната, е дорийската. Тия именно групи са разпределили помежду си Гърция, островите и Мала Азия. В Гърция ахейско-еолийска още от самото си начало е била Тесалия в Северна Гърция; ахейско-еолийски станали и цяла Средна Гърция, с изключение на Атика, и цялата северозападна част от Пелопонес. Аркадският диалект е принадлежал към среднопелопонеския говор и към тоя на остров Кипър. Йонийските говори преобладавали в Атика, в Евбея и на повечето Егейски острови (най-големите са: Имброс, Лемнос, Хиос, Самос и Наксос). Дорийците здраво заседнали в южната и източната част на Пелопонес, Етолия и по южните острови на Архипелага, от които най-големите и богати били Крит и Родос. Те оставили също така трайни следи в Беотия и Тесалия. Съответно на това разпределение в Гърция и по островите, същите тия три групи разпределили и Мала Азия. Северното — черноморското и егейското

— крайбрежие било еолийско; средното, тясно свързано с островите — йонийско; а малка част от южното, свързана с Крит и Родос, била дорийска. Йонийците, значи, се врязвали като клин между еолийците и дорийците, а главният им център бил не в Гърция, а на островите и в Мала Азия.

Центрове на най-интензивен културен и политически живот си останали същите области, които като независими и богати държави съществували още в егейската и микенската епоха: Спарта — в Южен Пелопонес, Аргос — в североизточен, може би Олимпия — в северозападен; Коринт и Мегара на Истъм; в Средна Гърция: Делфи във Фокида, Тива в Беотия, Атина в Атика; в северна: Лариса в Тесалия. Още по-правилно е това в Мала Азия. Всички по-стари и по-значителни градове тук са по-стари от гърците: Милет, Ефес, Смирна са центрове на икономическия, държавен и религиозен живот много преди появата на гърците в Мала Азия. Същото имаме и на Крит и на Родос.

Какво е било икономическото, социалното и държавното устройство на най-старите гръцки общини, ние знаем от Омировите поеми — Илиада и Одисея, съставени и приели формата, в която са ги знаели гърците и в която са дошли и до нас вероятно не по-рано от IX или VIII век пр.Хр. Впрочем в тях се говори не за сегашното, а за миналото на гръцката нация, говори се за времето, когато още се извършвало разпределението на племената в Гърция по островите и в Мала Азия и когато в бита на господстващите класи имало още доста много елементи от егейското минало. Отделни предания за главните герои на Илиада и Одисея, взели участие в превземането на Троя, предания, взети от Омир като сюжети и материал, са възникнали вероятно в еолийска Тесалия още през гръцко-егейската епоха. По-късно били преработени в еолийска Мала Азия и последната си обработка и форма получили в един от йонийските ѝ градове. Макар и да е толкова сложен произходът на поемите, все пак имаме възможност да отделим в тях онова, което е характерно за живота на гръцките племена през най-ранната епоха от живота им.

В живота на всички тия племена намираме в по-голяма или в по-малка степен еднакви форми на икономическия, социалния и държавния бит, тъй или иначе свързани с егейското минало на отделните части от Гърция. Господстващ елемент във всички гръцки

градове през Омирово време е аристокрацията — редица родове, които играят главната роля в живота на всяко племе поотделно. Един от господстващите родове, които между другото винаги се смятали за потомци на общ родоначалник — бог или герой, е и родът, от който произхожда военният и граждански ръководител на племето — царят. Наред с аристократическите родове, подразделени на групи главно с религиозен и военен характер — фратрии (братства), е и масата — населението, разделено по професии, по местожителство и по социалното си положение. Една част от този демос (народът, масата с не аристократичен произход) притежава земя, друга част обработва като наематели или като крепостници чужда земя; трета част служи като наемни работници в чужди стопанства, а други най-после живеят в града и се занимават със занаяти. Има и роби, и, разбира се, в това няма нищо странно, тъй като живеят в общество, в което войните, нападенията и разместванията на племената от едно място на друго са траяли толкова дълго време.

Как се е развил социалният им строй, това не знаем. Гръцкото предание счита повечето от господстващите родове за потомци на герои, дошли в Гърция или откъм север, или откъм изток и тясно свързани с най-старите гръцки митове за техните богове и герои. Много от митовете си гърците получили в наследство от предшествениците си егейци и гръко-егейци. Това ни дава основание да мислим, че аристокрацията на Омирова Гърция била съставена отчасти от завоевателите, от военните предводители на племената, завладели Гърция, отчасти от първите родове на държавите, които са били превзети от завоевателите, т.е. от аристокрацията на гръко-егейските държави. Долните класи и те отчасти принадлежали към племето-завоевател, отчасти към предишното население на превзетата от завоевателя територия.

Съответно на тоя произход на социалния строй на най-старите гръцки племена се развили и условията за земевладение в Древна Гърция. В някои места завоевателите заварили вероятно многобройно земеделско население, намиращо се в положение на крепостници и в пълна зависимост от група ръководни и господстващи родове. Те запазили тоя строй, обаче как се е създал той първоначално, това не знаем. За гърдите в някои части от Гърция, например в Тесалия, Крит и Спарта, такъв строй е бил първичен, ето защо се запазил у тях за

дълго време. В други места, например в Атика и Беотия, крепостници през епохата на завоеванията вероятно не е имало, и затова завоеватели и завоювани разделили помежду си земята, но при дележа завоевателите и особено по-първите им родове отделили за себе си по-добрите и по-големите дялове земя. При какви условия завоевателите са владеели земята, това също тъй не ни е напълно ясно. В Омировите поеми се говори и за колективно земевладение от страна на цял един род, и за наличност на индивидуални стопанства. Възможно е родовото земевладение да е по-старо и делението на едно племе на родове първоначално да е било общо за цялото племе на завоевателя и постепенно да е станало привилегия само на аристокрацията, която изключвала при дележа на земите масата на населението. В такъв случай ще трябва да приемем, че индивидуалното земевладение се е развило отчасти от родовото. Лица, изгонени от рода за грешки и престъпления, по-младите синове от някое многочислено семейство и свободни наемни работници могли да отидат извън границите на дадена обработваема земя, изсичали горите, пресушавали блатата и по такъв начин си създавали нови късове земя за обработване, принадлежащи лично на тях и тяхното семейство.

В стопанството на Омировите гърци преобладават земеделието и скотовъдството. Наред с тях постепенно се развива и градинарството, но главно се отглеждат лозата и маслината. Обаче тоя преход към градинарско стопанство през Омировия период едва започва. Гърция все още продължава да си е страна на нивите и на стадата: бикове, свине, овце, кози; притежанието на коне е привилегия само на знатните и богати родове. Размерите на стадата на богатите родове понякога са твърде големи, а като мерило за богатството служи броят на главите добитък. По-голямата част от предметите за употреба са домашно производство. Купува се малко и без желание. Вкъщи се изработва всичко, което е нужно за храна, а освен това и всичко, което е нужно и за облекло, и за покъщнина, и за земеделски оръдия, и за обуца. Цялото домочадие работи: мъжете орат, сеят, саят дървета, жънат, косят, грижат се за добитъка, доят крави и кози, правят масло и сирене, ходят на лов. Жените предат, тъкат, шият, перат дрехи, приготвят храна. Работата, трудът не са мъка и гнет, не унижават човека. Одисеи се гордее с това, че той е пръв между жетварите и косачите, че умее и кораб да построи, и легло да си направи, и да го

украси с красиви рисунки. Старият му баша Лаерт се радва, че още може да работи в градината. Царица Пенелопа всеки ден тъче у дома заедно със слугините си. Царската дъщеря Навзикая пере дрехите на братята си. Работа кипи във всяка къща и се работи от цялата къща. Членове на дома като социална и стопанска единица, са и робите и наетите бездомни хора. Върху тях обаче пада, разбира се, най-тежката и най-черната работа. Но въпреки това те не са машина, нито добитък. Както останалите членове на домохазията, така и те са под покровителството и под защитата на домашните богове: самата религия и обичаите предписват хуманно отношение към тях.

Само най-сложните работи се извършват от професионални занаятчии, за чийто труд се плаща. Най-видна роля играят търговците. Не всеки умее да построи кораб, красива и удобна къща, здрави градски стени. За такива работи се търсят и викат специалисти. Високо се цени също тъй и тайнственото знание на пророците, жреците, лекарите, звънливият глас на глашатая и изкуството на певеца и музиканта.

Търговията, която се бе развила толкова бляскаво през егейската епоха, не спряла дори и при условията на политическа анархия през времето на преселенията и разселванията. Гърция се нуждаела от метали, без които би била съвсем безпомощна; гърците ценели красиво изработените произведения на източното занаятчийство и изкуство, тъй рязко отличаващи се от примитивните предмети на собствените им майстори. Старите пътища към изворите на тия богатства никога не са били изоставяни. Гърците ги получили в наследство от егейците. Пак от тях се научили и на мореплаване, традициите на което никога не се прекъсвали в Егейско море. Но животът им бил примитивен и онова, което биха могли да предложат за размяна, не било нещо особено привлекателно. Роби и тук-таме по някой суров материал — с това се изчерпвало цялото им богатство. Поради това експедициите им за стоките, които им трябвали, не били толкова търговски експедиции, а повечето са пиратски нападения. Те ходели в Мала Азия, в Египет, отивали по бреговете на Черно море, по бреговете на Италия, но не да купуват, а да грабят. Нападенията им били пълни с рискове, но не винаги доходни, а нуждата от метали била голяма. Ето защо пиратството не могло напълно да измести търговията и финикийските търговци били винаги драги гости на Гърция. Награбените и

получените чрез търговия предмети от източното занаятчийство и изкуство били използвани и като образци за подражание в самата Гърция, т.е. подобрявали местното производство, а с това пък ставало възможно за крайбрежните племена и градове изгодно да търгуват с изнесените и изработени от тях предмети със съседите, които нямали излаз на море.

Държавното устройство на Гърция едва ли се е променило много в сравнение с егейския период. Както в тази егейската епоха, така и сега в отделните области царят управлява страната, осланяйки се на въоръжените сили на племето и особено на най-богатите си и най-силни съратници, Носител на царска власт е оня, който е по-силен, с по-голямо самообладание, по-умен, по-богат и по-добре въоръжен от другите. Богатство, знание и умение да управлява получавал в наследство от прадедите си, а пък те от бога, от когото произхождали всички царски и изобщо всички знатни родове. Но царят тук не е самодържец от източен тип, той не е и бог, нито неограничен повелител на поданиците си, макар да е от божествен произход. Той е глава и предводител на племето и е първият в божествения си род.

Около него се групират и други също такива глави на стари и знатни родове, неговият постоянен съвет и най-близките му съратници. Тая малка група е доста богата, а е богата, защото е с предприемчив дух, енергична и с отлична физическа тренировка както за сухопътен, тъй и за морски бой. Всички членове на управляващите знатни родове са добре въоръжени, имат брони, шлем, добри бойни прикрития за краката (набедреници), добър меч и копие, далече хвърлящ лък. В бой те излизат на колесници. Познават отлично всички тънкости на двубоя, който решавал сраженията. Тия им качества ги правят необходими за всяко племе и за всяко царство и им осигуряват първенство. Членовете обаче на такава една група са равни помежду си; те всички произхождат от Зевс също тъй, както и царят; те са нужни на царя също тъй, както и той на тях, ето защо не са само негови покорни слуги.

Не са царски роби също тъй и аристократите, та дори и простосмъртните членове на племето. Те признават превъзходството на предводителите си, но царят-предводител не е техен собственик и те не са негови роби. Цар, към когото щастиято не е благосклонно, или изроден цар не може да разчита на поддръжка от страна на племето и

неговото място лесно се заема от друг — по-богат, по-силен, по-умен и по-щастлив. Животът на царете съвсем не е непрекъснат празник: пълен е с опасности. Царят царува, докато е в състояние да воюва, а той воюва със собствените си ръце. Ако е богат, то богатството му се дължи само на това, че знае къде и как да насочи силите на племето си и как да уреди икономическия му и военен живот. Почти винаги е заобиколен със завистници и врагове. Гръцката трагедия ни разказва много такива мрачни драми из живота на тия ранногръцки царе. Тежки престъпления, кървави отмъщения, убийства, преврати са нещо обикновено в гръцките държави през Омировата епоха.

XIII. МАЛОАЗИЙСКА ГЪРЦИЯ И ИКОНОМИЧЕСКАТА РЕВОЛЮЦИЯ В ГРЪЦКИЯ СВЯТ ПРЕЗ VIII–VI В. ПР.ХР.

Едно от най-характерните явления през епохата на преселването на народите в Гърция — било това, че разместването на населението принудило в края на II и в началото на I хилядолетие много племена и части от тях да се изселят отначало до островите, а след това в Мала Азия. Преселниците в Мала Азия са били без съмнение извънредно подвижен, предприемчив и честолюбив елемент. Някои от тях, принадлежащи към по-старото население на Гърция, не били в състояние да защитят държавите си от пришълците, та предпочели да се изселят, за да не влизат в никакви съглашения с новите господари, а и да не им се покорят. Други принадлежали към нахлуващите вълни и гледали на Гърция само като на място, където временно са се спрели в стихийното си движение към Юга и Изтока, за богатствата на които имали много добри и верни сведения. От Гърция и едните, и другите отнесли със себе си ония навици на културен живот, които се изработили там като последица от продължителното влияние върху Гърция на егейското човечество и като последица от самостоятелната преработка на елементите на егейската култура от страна на гръцко-егейското население в Южна и в Средна Елада.

В Мала Азия новите пришълци се закрепил със силата на оръжието си и заграбили най-добрите части от малоазийските брегове, главно богатите долини в устията на най-важните малоазийски реки: Граник, Скамандър, Каик, Херм, Меандър, и в близко съседство с най-удобните пристанища. Условиата за живот, които намерили тук, малко се различавали от ония, при които по-рано живели в Гърция. Малоазийското крайбрежие отдавна живеело културен живот, понеже поддържало много оживени отношения с целия Изток и познавало морските търговски пътища към Проливите, в Мраморно и в Черно море. Ето защо и заселилите се в Мала Азия гърци не могли да не получат в наследство малоазийските традиции. Пренесената тук от тях късноегейска култура в края на краищата се сляла с формите на местния културен живот; егейско-гръцката религия възприела много

малоазийски религиозни възгледи; най-после неизбежно последвало и расово смесване на завоевателите с местната аристокрация.

Все още недостатъчни и непълни са сведенията ни за това какво е било социалното, икономическото и държавното устройство на малоазийските държави преди завоеванието им от гърците. Каквото е запазено от това устройство в по-късно време и картината, която ни дава Омир за Троя, показват и ни дават основание да предполагаме, че в Мала Азия основната форма на държавен живот е бил укрепеният град. В тия градове бил царският дворец и в него живеела дружината на царя. По-късната пък уредба на живота в Мала Азия ни дава основание да приемем, че наред с града обикновено се намирало и главното светилище, посветено на някоя от многобройните малоазийски богини-майки — главния тамошен обект за религиозно почитание. Култът на богинята се извършвал и поддържал от многобройно съсловие жреци, чийто глава може би е бил сам царят на града и на свързаната с града област. Възможно е обаче още в това ранно време да е имало и особен, отделен от царя върховен жрец. Знаем например че при някои култове на Великата майка върховният жрец е трябвало да бъде евнух. Под тая жреческа аристокрация и под дружината на царя били народните маси, обработващи земята за тях. Селяни, които живеели на земя, принадлежаща на храмовете, се считали роби на бога. Пак за такива се считали и многото работници в работилниците, принадлежащи пак на храмове. Населението на земи, които не принадлежали на храмове, е било вероятно крепостници на царя, на велможите и на дружината му. Трябва да приемем, че тия отношения са се изработили в периода, когато още съществувала Хетската империя. Тогава вероятно за пръв път са се развили укрепените градове и в тях се заселила аристокрацията на хетите-завоеватели. Храмовете и техните територии са по-стари от хетите. До Хетското нашествие цар и върховен жрец е било вероятно едно и също лице.

В самото начало, когато преселническите групи от Гърция нахлули и започнали да превземат една след друга местните държави, цялото внимание на гърците било насочено, разбира се, към това да укрепят властта си, да определят отношенията си към местното население, да се приспособят към новите условия за живот и да защитават владенията си от новите вълни завоеватели, идващи от

запад. Трудното им положение на малка група завоеватели в новите места им налагало да водят политика на съглашения както с местното население, тъй и с другите групи колонисти. По всичко личи, че гърците никога не са проявявали стремеж да рушат силните и богати храмове по бреговете на Мала Азия. Култът на Великата богиня добре им е бил познат още в родината им. Затова именно първата им грижа била да си осигурят покровителството на местната богиня, т.е. да запазят нейния храм и привилегиите на този храм. Тъй можем да си обясним защо в съседство с почти всеки един малоазийски гръцки град по-късно намираме обширен и богат храм на местното божество с гръцко име. Ако божеството е бог, гърците го наричали Зевс или Аполон, ако е богиня — Артемида. Впрочем дори някои от тия имена гърците, още в родината си наследили от съседните егейци или пък от предгръцкото население на Елада. Историята на тая политика на съглашения можем да проследим например в Ефес с прочутия му храм на Артемида или в Милет, в който още много отдавна имало местно светилище в чест на Аполон. С управляващата аристокрация на градовете, които им се покорявали, гърците, изглежда, постепенно се сливали в една обща господстваща класа, за която работело местното население от земеделци и пастири. С новите групи преселници гърците вероятно само в редки случаи влизали във въоръжен конфликт. Обикновено те широко им отваряли вратите на държавата си, а само понякога им посочвали нови, удобни за завладяване съседни места.

Политиката на мирни съглашения се налагала на гръцките градове-държави в Мала Азия и от политическото положение на източния свят в началото на първото хилядолетие пр.Хр., за което говорихме в глава VIII. Първите преселници от Гърция заварили Хетското царство вече разрушено; но на негово място израствало могъщото Фригийско царство, за богатствата и силата на което гърците били добре осведомени, както показват например популярните между гърците разкази за великия фригийски цар Мидас, който „се къпел“ в злато. Мястото на Фригия, разбита и омаломощена при нахлуването на кимерийците, постепенно било заето от Лидия. Лидия успяла да издържи срещу опустошителните им нападения, които стигнали в VII в. и до гръцките градове в Мала Азия и станали причина някои от тях да бъдат разрушени. И Фригия, и Лидия — и двете държави били в постоянни връзки с гърците; те търгували с целия Изток и били,

разбира се, недоволни, че гърците ги отрязали от морето. Оттук е и стремежът им да включат гръцките градове в състава на владенията си. Ето защо гърците трябвало да напрегнат всички свои сили, та да опазят независимостта си от фригийските и лидийските посегателства. При тия условия колкото по-многобройно е гръцкото население в градовете, толкова по-голяма е и съпротивителната му сила; колкото по-добри са отношенията му с местното население, толкова по-малка е вероятността за предателство от негова страна. И все пак гърците не успели да опазят независимостта си нито от посегателствата на последните лидийски царе, нито от тия на приемника на Лидия в Мала Азия — Персия. Всички те били принудени в края на краищата да се покорят на Кир и на приемниците му. Това обаче не се отразило на вътрешния им живот: ние вече видяхме, че персите не се намесвали в градското им устройство.

Гърците донесли градското си устройство отчасти със себе си от Европейска Гърция, а отчасти го наследили от предшествениците си в Мала Азия. Формата на управление в повечето гръцки малоазийски общини не е била монархическа. Дали гърците са завзели малоазийските морски брегове под ръководството на царе, това ние не знаем. Както и да е, но историческото предание ни говори само за борба на различните форми на народовластието в градовете на Мала Азия: на аристокрацията, т.е. на властта на няколко богати и прочути родове, с демокрацията, т.е. с властта на пелия народ. Аристокрацията в малоазийските градове се е образувала вероятно от потомци на първите завоеватели, които и разделили помежду си завладяната земя заедно с живеещите на нея селяни — крепостници. В състава на долните класи от гръцкото население влезли вероятно по-сетнешните преселници, които се занимавали главно с промишленост и търговия, отчасти твърде богати и влиятелни граждани в града, отчасти прости занаятчии, дребни търговци и работници.

Главната основа на икономическия живот на гръцките преселници по бреговете на Мала Азия били, разбира се, земеделието и скотовъдството. Наред с тях богато се развиват и на островите в Егейско море и на материка в Мала Азия лозарството и развъждането на маслиновото дърво. Винарството скоро станало специалност на гърка, особено на островите, една част от които е почти неделима от Мала Азия (Лесбос, Хиос, Самос). Почвата на тия острови е почти

негодна за земеделие, но е превъзходна за лозя, които дават великолепно вино — сладко, ароматно, силно т.е. тъкмо с качества, които особено се цепели от жителите на Предна Азия, където лозарството не вървяло добре и не давало доброкачествени вина. Наред с лозарството се развива и производството на дървено масло (зехтин), което постепенно заемало мястото на основна храна и стока от първа необходимост за хигиената и осветлението по целия гръцки и отчасти по източния свят. Дървеното масло измества кравето и козето масло, измества борината и факлата; както електричеството, тъй и то победило петрола, а петролът — лоените свещи. Благодарение на виното и на дървеното масло в Гърция, и главно в Малоазийска Гърция, за пръв път се появяват продукти, които й спечелват едно от първите почетни места в международната разменна търговия. Революцията в селското стопанство, предизвикана от развитието на лозарството и от производството на дървено масло, оказала огромно влияние върху живота на цялото гръцко човечество. В Гърция се надпреварват коя местност по-скоро да премине към тия производства. Островите и Европейска Гърция в скоро време успешно съперничат в това отношение на Мала Азия (особено в производството на дървено масло) и завладяват източните, южните и северните пазари.

И въпреки това Мала Азия не изгубила ръководната си роля в икономическия живот на егейското крайбрежие. В местата, заети от гърци в Мала Азия още отдавна, от времето на хетите, си пробило път не само земеделието, но и промишлеността. Егейската, египетската, месопотамската и финикийската техника намерили приют в малоазийските храмове, които били не само центрове на религиозен живот, но и места за оживени панаири и големи работилници. Особено благоприятни били условията за текстилно производство и за обработка на дърво и кожи. Централното плато на Мала Азия кърми грамадни стада овце, а тия овце още отдавна се славели с необикновено тънкото си руно. В Мала Азия има изобилно и минерални, и растителни вещества за бои, които успешно съперничат на тирския пурпур, получаван от морски раковини. В областта на металургията Мала Азия не отстъпвала на южнокавказкото Вапско царство, тъй като тя сама получавала злато, а от страната на халбите, на южните черноморски брегове, получавала по море, покрай бреговете на Черно море, сребро, мед и желязо. Тоя път е бил добре

познат на карийците още преди гръцкото завоевание на Мала Азия. Всички тия предимства на Мала Азия още отдавна били известни. Хетското царство на тях дължи своя разцвет.

Наследници на хетите стават лидийците, които издигнали промишлеността и търговията на страната до небивала по-рано висота. Едновременно с тях по същия път тръгнали и гърците по малоазийското крайбрежие. Те бързо усвоили от местното население високата техника на текстилното производство и дори я подобрили. Научили се да обработват дърво и кожа, да произвеждат тънки златарски изделия от малоазийско злато по лидийски образци. А със себе си пренесли старата специалност на егейците — производството на превъзходни глинени съдове за масло и вино и на лампи за осветление. Отличните качества на гръцката глина, особено по островите, били пълноценно използвани от тях, а вродената им художествената дарба направила от тия предмети шедьоври на декоративното изкуство, при това също така единствени по рода си, каквито са били и егейските вази. Платовете, изделията от кожи и дърво, скъпоценностите, оръжието и металните си предмети за домашна украса и употреба малоазийските гърци разменяли срещу масло и вино от гръцките острови и от Европейска Гърция, които заедно с произвежданото от тях самите масло и вино те изнасяли и на Изток, и на Запад. Тъй се развила оживената търговия на малоазийските гърци с Лидия, Гърция и новите гръцки центрове — в Италия и Сицилия на запад, в Проливите, по Мраморно и Черно море на изток. В оживената си търговия и Лидия, и малоазийските градове сега за пръв път започват да си служат със сечени монети от злато, електрон (бледо злато) и сребро.

Още повече се разширила промишлената им и търговска дейност, когато Персия заела мястото на Лидия в Мала Азия. Ние по-горе вече говорихме как съществуването на световната персийска държава, въвеждането от Персия на една обща монетна единица за цялата държава, постройката на пътища — как всичко това спомогнало за развоя на търговията в персийската монархия въобще. Гърците, щом като влезли в състава на персийската монархия, използвали всички тия улеснения. Малоазийските търговци малко по малко изместват от пазарите на егейския свят финикийците, като ги принудили да се ограничат само със западните части на Средиземно море.

Финикийците сега насочват цялото си внимание само към западната част от крайбрежието на Северна Африка, където богато се развиват колониите им Утика и Картаген, към южните брегове на Испания с нейните сребърни, медни и калаени рудници, включително Тартесос — богат център на търговия и индустрия, към северозападните брегове на Италия, където верни техни съюзници, намиращи се в постоянни търговски връзки с тях, били етруските, и към южните брегове на Британските острови, откъдето изнасят олово.

Развоят на промишлеността и на търговията оказва влияние не само върху икономическия, но и върху социалния и политическия живот в гръцка Мала Азия. Благодарение на тях градовете сега играят вече главна роля в живота на страната. Тези градове безспирно растат: отвсякъде в тях се стичат хора, търсещи възможности да забогатеят. Наред със старата земеделска аристокрация създава се и нова: владетели на лозя и маслинови гори, едри търговци и притежатели на големи работилници. В техни ръце минава голяма част от земята. Те са притежатели и на цели флоти морски кораби. Интересите им налагат и те почват все повече и повече да използват труда не на свободни хора, а на роби. Роби обработват лозята им, роби работят във фабриките им и се използват като гребци в корабите.

Развитието на промишлеността и търговията налага още да се търсят и нови пазари за продажба, а растежът на градското население, което не може вече да се изхрани от територията на всяка отделна малка държава, налага да се търсят такива пазари, на които да могат да се получат не само сурови материали за промишлеността и нови роби, но и хранителни продукти за градското население. Нужни са преди всичко зърнени храни. Стадата и те сега са вече недостатъчни да снабдяват населението с месо: добитъкът се отглежда сега не за клане, а за вълната му, за млякото и за нуждите на селскостопанската дейност. Месото се заменя с риба. Едри предприемачи поради това търсят места, където да развият масово риболовство и да приготвят солена риба. Всички тия условия довеждат до усилената колонизация на места, където да може в широки размери да се развие производство на зърнени храни и промишлено риболовство. Такива места са предимно бреговете и крайбрежните долини на Южна Италия и Сицилия, бреговете на Балканския полуостров, на Проливите, на Мраморно и Черно море, неизчерпаемите извори на скумрия покрай морските

брегове и на речна риба в устията на Дунав, Днестър, Буг, Днепър и Дон. Всички тия крайбрежия, още от по-рано познати на гърците, сега се заселват с нови маси гръцки колонисти-земеделци и риболовци, които работят не само за себе си, но и за широкия, безспирно растящ пазар.

Икономическата революция, която започнала в източната част на гръцкия свят, изведнъж се почувствала и в западната, особено в крайбрежните области. Тук отдавна вече в територията на всяка отделна държава започнал процесът на разложение на рода и се създавали постепенно дребни индивидуални стопанства. В някои места този процес довел дори до разделяне па земята между отделни семейства от господстващото племе, които съвършено закрепостили старото покорено население под властта на тия семейства. Тъй трябва да си обясним устройството на Спарта, на Тесалия и на Крит. Но в повечето останали държави (от тях добре познаваме устройството на Атика и Беотия) процесът на разложение на рода довел до създаване на маса дребно селячество, от една страна, и на едри земевладелци, членове на царския и на по-първите родове — от друга. Поемите на беотийския селянин Хезиод превъзходно ни рисуват живота на дребния селянин, изместен от едрите собственици в планините и блатата. Тежък е животът му върху малък къс земя в постоянна грижа за утрешния ден, без надежда за по-добро бъдеше и без светли моменти в настоящето.

Тъкмо в това време започнала споменатата по-горе икономическа революция. Търсенето па вино и масло принудило едрите собственици да заменят производството си на зърнени храни с отглеждане на лозя и на маслинови дървета. Появява се голямо количество роби, защото тъкмо робският труд е особено подходящ за работа в лозя и в маслинови гори, където е нужен голям брой работни ръце под ръководството на един стопанин. В градове например като Атина и Коринт започнала да се развива търговия и промишленост. Всеки град се стреми да пусне на пазара нещо свое, непознато на съседните градове, усъвършенства техниката в производството и подобрява качеството на произведените неща. Появили се и парите. Отначало те били много скъпи, така че за матка сума могло да се купи много.

Но дори и това засилване в икономическия живот не подобрило положението на дребния собственик на земя. Земята все повече се

дроби. За преход към производство на грозде и маслини били потребни капитали. Това производство давало добри печалби, както показва примерът на едрите собственици, а пък промишлениците и търговците в града наистина разполагали с капитали, обаче парите били скъпи и за заеми искали грамадни лихви. Заеми се сключвали и за издръжка на стопанството в неплодородни години. Взимали пари на заем и за дележ на наследства — за образуване на нови стопанства, за изсичане на гори, за пресушаване на блата. Всичко това имало за последица широко развитие на кредитните операции, а дребните собственици на земя изпадали в големи и неизплатими дългове. Рискът, който те поемали чрез заемите си, бил много голям: ако не могли да се издължат, то отначало земята им, а после и самите длъжници заедно със семействата си ставали собственост на кредитора.

Между това във връзка с развитието на промишлеността, на търговията и на мореплаването в града се откривали широки възможности за всеки желаещ. Такива имало и извън пределите на всяка страна. Появява се стремеж към града и преселване на нови места. В колонизацията на запад, север и изток дейно участие взимат всички крайбрежни части на Гърция. Не само малоазийските градове Милет, Кума, Клазомена и т.н. изпращат колония след колония; голям брой колонисти се преселват в нови места и от Евбея, от другите острови, от Пелопонес. В световната търговия на онова време първо и видно място си извоювали и някои градове на Европейска Гърция. Халкида на Евбея почва усилено да разработва медните си рудници и да пуска на пазара големи количества метал. Егина използвала положението си между Мала Азия и същинска Гърция и става голяма борса за размяна на стоки. И двата града започват да секат в изобилие сребърни пари. Коринт, в провлака между Пелопонес и Средна Гърция, става център за размяна с Италия. По-изгодно е да се претоварват стоките в провлака, отколкото да се рискува, като се заобикалят бурните пелопонески брегове. Коринт дава живот на йонийските острови и колонизира големи части от крайбрежието на Италия и Сицилия. Приблизително същата роля започва да играе и Мегара, център на фино фабрично производство, и ахейският Сикион — най-доброто пристанище на северния бряг на Пелопонес.

Последица от икономическия развой през тази епоха е и това, че гърците заселили всичките места по бреговете на Средиземно море,

където се надявали, че ще се намерят условия за сносно съществуване. Италия и Сицилия се покриват с гръцки колонии. Гърците гъсто населват южните брегове на Италия и източната половина на Сицилия. Тарент, Сибарис, Крогон, Локри Епизефирийски, Региоп, Елея, Кума и Неапол — в Италия; Агригент, Гела, Сиракуза, Тавроменион, Месана — в Сицилия, стават богати и силни градове. Средна Италия била в ръцете на етруските, които сами били предприемчиви търговци и добри селски стопани и затова не допуснали гърците на бреговете си. Западна Сицилия била завзета от финикийците. Тук преобладавало влиянието на Картаген. Гърците, след като завзели източните брегове на Сицилия, трябвало да водят дълга и упорита борба с него, в която етруските помагали на картагенците. Източните брегове на Италия били заселени от илирийци, които преминали тук от източните брегове на Адриатическо море — от сегашна Далмация. Илирийците били смели мореплаватели и пирати и поради това гърците не успели да проникнат далеч в Адриатическо море. Другояче били работите в Галия. Галия през това време още не била завзета от индоевропейското племе келти, което дошло тук от север. Първоначалните ѝ жители лигурите, и първите завоеватели на южната част от Галия — иберийците, с радост посрещнали гърците и им дали приют. Център на гръцката колонизация по южното крайбрежие на Галия станала Масилия, чието местното население, а по-късно и келтите я подкрепили в борбата ѝ с финикийците и етруските. Гърците успели да се закрепят тук-таме и по южните брегове на Испания.

Също такава оживена и в широки размери колонизация се развивала и на изток. Тук гърците най-напред завзели цялото източно крайбрежие на северната част от Балканския полуостров и двата бряга на Проливите и на Мраморно море. Целият Халкидически (Атонски) полуостров с богатите му рудници бил покрит с гръцки градове. Многобройни големи селища възникнали и по бреговете на Проливите на Мраморно море. Между тях по-значителна роля играят Кизик на южния бряг на Мраморно море, Византион и Халкедон — на европейския и азиатския брегове на Босфора. От тук мрежата на гръцките риболовни и търговски станции се разпростира отначало към южния бряг на Черно море: Хераклея, Амисос, Синопа, Трапезунд, а след това се прехвърля и на западния, северния и източния бряг, като

обхванала най-добрите места при устията на богатите с риба балкански и руски реки, обхванала много пристанища в Крим, по кавказкия и кримския бряг на Керченския пролив (Босфор Кимерийски) и по кавказкото крайбрежие. На западния бряг на Черно море по-големите селища са: Аполония (по-късно Созопол), Месемврия, Томи, Истър. При устието на Днестър възникнал Тирас; при устието на Буг и Днепър — Олбия; на кримското крайбрежие — Керкинит, Херсонес, Теодосия; в Керченския пролив — Пантикапей на кримския и Фанагория на кавказкия бряг; при устието на Дон — Танаис; на кавказкия бряг — Диоскуриада и Фазис. Зад тия крайморски градове на Балканския полуостров и Мала Азия живеели тракийски индоевропейски племе-на — земеделци и скотовъдци; в степите на южна Русия през VIII–VIII в. пр.Хр., на мястото на разрушеното от скитите Кимерийско царство номадите-скити създали нова силна държава, към която отношението на черноморските гръцки колонии било същото, каквото било отношението на малоазийските гръцки градове към Персия. Ние вече изтъкнахме веднъж, че и скитите са друг клон от същото иранско племе, към което принадлежали и персите.

Колкото по-широко се разпростира гръцкото племе по бреговете на Средиземно и Черно море, толкова по-интензивен става икономическият живот в самата Гърция и в Мала Азия. За гръцката търговия и промишленост се откриват все по-нови и по-нови пазари. Богатството на Гърция безспирно расте. Но заедно с растежа на богатствата се забелязват и нови прояви в областта на политическия и социалния живот. Раждат се класи; заражда се класова вражда и класова борба. Към първенството на родовата аристокрация протяга ръце капиталистическата аристокрация. Но и за едните, и за другите еднаква опасност представляват масите на трудовия народ. Богатият живот на малцинството, разкошът, сред който това малцинство живее, експлоатацията му на масите, увеличаващият се брой на робите — всичко това създава условия да се зароди едно чувство на дейна, а не пасивна завист и омраза, което чувство от време на време избухва във форма на жестока, често изострена и жестока класова борба. В Милет например отначало побеждава пролетариатът и избива всички жени и деца на аристократите, а след това побеждава пак аристокрацията, която пък от своя страна изгаря публично всичките си противници,

покривайки градските площади с живи факли. Достатъчно е само да прочете човек стиховете на Теогнид, та да разбере колко силна е била омразата и колко силно е било презрението на противниците един към друг в тая непрекъсната борба.

XIV. СПАРТА. СОЦИАЛНО, ИКОНОМИЧЕСКО И ДЪРЖАВНО УСТРОЙСТВО

Наред с икономическото, в VIII–VI в. пр.Хр., вървяло и политическото, и социалното развитие на Гърция. Като най-главна и най-интересна проява в тая област трябва да се вземе постепенното образуване и засилване на своеобразното създание на гърците: градът — държава. Този процес не се е развивал навсякъде в едно и също време и еднакво. Някои части от Гърция с векове продължават да си живеят с формите на племенното политическо устройство, запазвайки всички особености на бита от Омировата епоха (такива са например: Аркадия в Пелопонес, етолийците в северозападната част на Средна Гърция, техните съседи ахарняните, жителите на Епир и др.); други последователно развиват формите на градското устройство, преминавайки в това си развитие от един етап към друг. Основната особеност на градското устройство е тая, че политическият живот е съсредоточен на едно място — в града, който е и религиозният, и държавният, и икономическият център на обединената около града местност, считаща се изцяло територия на града. Цялото население от такава територия е гражданство на града и то съвместно взема участие в организацията на държавния, на икономическия, на социалния и на религиозния живот на цялата община. Извън гражданството са само чужденците, крепостните и робите. Държавната власт на племенните царе в ръцете на гражданството: отначало в ръцете на група господстващи родове — близки царски сътрудници и помощници (аристокрацията), по-късно в ръцете на собствениците на земя и най-после в ръцете на всички граждани, на демоса (демократия).

Гражданството в своята цялост изработва правила за поведението на всеки един гражданин поотделно и на гражданството, като цяло в общината. Тия общозадължителни правила получават името закони. В тях е отразена обществената съвест и чрез тях се изразява волята на гражданството на всеки град. Както и на Изток, така и тук чрез законите се прокарват в масите идеите за право и справедливост; разликата обаче между Изтока, и Гърция е тая, че там

— на Изток законът е божествено откровение, предадено непосредствено на царя, неизменяемо и задължително за всеки като божия заповед. Тук пък, в Гърция, законът, макар и да е под покровителството и под защитата на множеството, не е нито божествено откровение, нито неизменяемо и определено от божеството правило за поведение. Законът се създава от хората. Щом той е в противоречие със съвестта на мнозинството граждани, той може и трябва да бъде отменен; но докато е в сила, всеки е длъжен да му се подчинява, тъй като в него, в самото понятие за закона, има нещо божествено. Нарушението на неговите повеления влече след себе си възмездие не само от страна на хората — пазителите на закона, но и от страна на боговете. Това господство на закона в града, на закона, създаден от всички граждани на града, е една от най-характерните особености на гръцкото градско устройство.

Наред с града в неговата територия няма други градски центрове със същия характер. Натрупване на население в отделни пунктове има, но те нямат никакъв самостоятелен политически живот; жителите им не са техни граждани, а граждани на централната община. Във вътрешното си устройство гражданството на една община запазва старите си племенни деления: на братства (фратрии), родове и фили (деление на племето на големи части), а също и географските си деления на окръзи, имащи за свой център населени пунктове от градски или селски тип (деми). В пределите на едно племе често възникват няколко градове-държави, образуващи съюзи (например Беотия). Към образуване на съюзи често довеждат и общите за редица градове-държави култове. Такива религиозно-политически съюзи се наричат амфикионии.

Такава с общата схема, която е еднаква за всички градове-държави. Но в границите на тая схема всеки град-държава се развива по своему и създава безкрайни изменения на градското гражданско устройство. Най-добре познаваме устройството на два града-държави, които постепенно заемат първо място в политическия живот и в историята на които, като във фокус се пречупва цялата история на Гърция. Имаме предвид Спарта в Пелопонес и Атина в Средна Гърция. Наред с тях, но на второ място, са Аргос в Европейска Гърция и Олимпия в западната и източната част на Пелопонес, Месена близо до Спарта, Сикион на северния бряг на Пелопонес, недалеч от

Коринтския провлак, Коринт в самия провлак, Беотия с редицата си градове, от които най-силен и най-богат бил Тива; Фокида, пак с редица градове, обединени в религиозен съюз около голямото светилище в Делфи; най-после, най-близката съседка на Атина — Мегара, недалеч от Коринт. Редица големи градове, за които отчасти стана дума в предишната глава, възникват и на близките до Гърция острови, особено на остров Евбея (Халкида и Еретрия) и на остров Егина.

Между градовете-държави на Гърция Спарта заема особено място. Общо взето устройството ѝ не представлява някакво рязко изключение от общия описан по-горе тип. Спарта е също такава гражданска община, каквито са и останалите градове-държави на Гърция. Но в устройството ѝ има известни особености, част от които в малко по-изменен вид се срещат и на Крит с неговите десетки градове, и в богатите равнини на Тесалия. Тия особености правят устройството на Спарта своеобразно и са дали повод още на старите гръцки историци и мислители да гледат на него като на нещо изключително.

Много малко знаем за ранната история на Спарта, представляваща естествен център на богатата долина по р. Евротас — Лакония. В гръцко-егейската епоха Лакония била една от най-силните пелопонески държавици. Тук царували през времето на Троянската война „златокъдрият“ Менелай и неговата жена — „прекрасната“ Елена, заради която според Омир започнала Троянската война. В Омировите поеми Менелай е характеризирани като един от най-богатите и най-културните гръцко-егейски царе. Това е приемливо, защото наистина долината на река Евротас е давала богати жътва, а Лаконският залив, в който Евротас се влива, има редица удобни пристанища, много близки за критските мореплаватели.

Според преданието Лакония била превзета от дорийци в края на епохата на дорийското нашествие и станала главна опора на дорийското племе в Пелопонес. В VIII, а след това повторно в VII в., Спарта станала вече център на дорийския Лакедемон, води упорити войни със съседна Месения, за да завземе плодородните полета на тази най-богата част от Пелопонес. Сведения за втората от тези войни (в VII в.) имаме в поемите на спартанския поет и политик Тиртей, който изиграл голяма роля в победата на Спарта над съюза на пелопонеските държави, помагачи на Месена в опита и да се освободи от

спартанското владичество. През това време, както показват направените от англичани разкопки в Спарта, Спарта била богата и културна страна, застанала начело на културното развитие на Гърция. Културата ѝ има същия полуизточен характер, с доста много запазени егейски елементи, който е характерен и за всички прогресивни части от Гърция по онова време.

Дали особеностите на спартанския държавен строй са се оформили тъкмо в това време, това не знаем. Спартанското предание обаче ги счита за дело на един реформатор — божествения Ликург. Няма съмнение при това, че Ликург е митична личност. Култът на Ликург като бог на слънцето е засвидетелстван в Спарта. Много е вероятно преданието да е право, особено ако приемем, че посетнeshният спартански строй, както го познаваме от VI, V и IV в., е дело на една или на няколко последователно прокарани реформи. Имаме основания да считаме, че реформите водят началото си от трудната и опасна епоха на Месенските войни, когато спартанското население е трябвало да напрегне всичките си сили, за да спаси държавата си.

Най-характерната особеност на спартанското устройство е тая, че една сравнително малка група семейства, на брой не повече от 25 000 души, живеещи в града Спарта (спартиати), съставлявала господстваща група сред останалото население, което я надминавало по брой повече от 20 пъти. Една част от това подчинено население (илооти) живеела в областта на град Спарта, към която били причислени и някои части от покорената Месения в отделни чифлици; то било в положението на държавни роби, чийто труд се използвал от отделните семейства на господстващата група спартиати. Друга част живеела в градовете и в териториите им, в Лакония и Месения, имала лична свобода и известно самоуправление, но във военно и в политическо отношение изцяло била подчинена на господстващата група. Спартиатите ги наричали периеки (жители на покрайнините). Не знаем как се изработил такъв строй в Спарта. Много вероятно е крепостници да е имало в Лакония още през времето на гръцко-егейското владичество и дорийците да са ги наследили от тях. Жителите на една част от Месения били обърнати в робство в резултат на споменатото по-горе завладяване на Месения от Спарта. Положението на периеките се създадо също тъй вероятно и като

последница от превземането на независимите едно време градове, присъединени след това към Спарта, но като подчинени съюзници.

Същността на реформата в спартанското устройство, за която споменахме по-горе, се заключавала не толкова в създаването на двете класи: илоти и периеки, колкото в произлязлата промяна в организацията на самата управляваща класа и в точното определение на отношенията между тая управляваща класа и подчинените класи. Реформата, общо взето, има силно подчертан военен характер. Целта ѝ е да създаде военна организация на господстващата част от населението, част, съвпадаща навярно с групата дорийци — завоеватели. Но вътре в самата тази група реформата има демократичен и социален характер: това е първият опит в историята последователно да се прокара и осъществи държавният социализъм. В новото устройство били запазени някои елементи и от онова минало, когато в Спарта господстваща класа била само групата на аристократическите родове. Начело на държавата останали пак царете — двамата царе от двата аристократически рода на Еврипонтидите и Агиадите. Техният съвет — най-висшият орган в управлението — Герусията (съветът на старейшините) от 30 члена (включително царете) се състоял от членове на определена група аристократически родове. Нои едното, и другото били вече отживели времето си, защото всъщност висшата държавна власт била в ръцете на Народното събрание (Апела), в състава на което влизат и всички възрастни спартиати, имащи пълни граждански права и влизащи в състава на спартанската конна и пехотна войска. Те избирали Герусията, пак те избирали и същинските управители на държавата и пазителите на конституцията — ефорите (надзирателите). Наистина Народното събрание разглеждало само въпросите, които му докладвали ефорите и които предварително са минали през Герусията (отделните граждани нямали законодателна инициатива), но при все това никакво важно решение и никакъв закон нямали сила, ако не бъдат утвърдени от народното събрание.

Но не държавното устройство е своеобразно в Спарта, а това, че в нея бил създаден един съвсем особен социален строй, чиято цел била да закрепят военната мощ на държавата, като изгради всички социални и икономически отношения върху принципа на пълно подчинение на личността пред държавата и като превърне цялата господстваща класа

в постоянна войска, винаги готова да тръгне в поход. Всеки възрастен спартиат е преди всичко войник. Той си има своя къща и свое семейство, но животът му се развивал и проявявал невкъщи и не в семейството, не в грижи за тях, не в производителен труд, а в постоянна военна тренировка. Всеки възрастен спартиат влизал в състава на някое от военните подразделения на гражданството-войска и прекарвал всичкото си време в особени клубове (фидитии или сиситии), в които вземал задължително участие и в общите трапези на своя клуб. Понеже военната тренировка и клубният живот поглъщали всичкото време на спартиата, държавата освобождавала спартиатите от всякакви материални грижи. Държавата издържала и тях, и семействата им. За тази цел тя давала на всеки спартиат доста голям дял земя заедно с едно или няколко семейства илоти. Тези последните били длъжни да изработват и да дават всяка година на спартиата и на неговото семейство определено количество хранителни продукти и да му служат в мирно и военно време като слуги. Една част от продуктите, които давал илотът, отивала като вноска в полза на клуба, а другата част — за прехрана на семейството. Земята, дадена от държавата на спартиатите, е тяхна наследствена собственост, обаче нямали право да я продават. Ако някой спартиат не съумее да застави илотите си да му изработят нужното за вноска в клуба количество продукти, то държавата му отнемала земята и я предавала другиму. А такива кандидати имало винаги доста много, защото дадената на спартиата земя минавала в наследство обикновено в ръцете на най-стария син, а останалите синове, възпитани както и всички спартиати, чакали ред да се освободи по един или друг начин някъде земя. Територията на Спарта, която не била разделена на участъци, е била частна собственост на спартиатите и могла да се предава по наследство на синовете и на дъщерите.

Всеки спартиат от ранно детство се подготвял да живее за държавата. Особена група старейшини преглеждала всяко новородено дете — момче и ако го намери здраво, детето се взема от семейството му и по-нататък вече държавата се разпорежда с него. Недъгави и слаби деца, все едно дали момчета или момичета, не се търпели: държавата ги изхвърляла, и те или загивали, или били прибирани от някой илот. До седемгодишната си възраст децата се намирили под надзора на майките си и на особени, избирани от държавата бавачки.

След като навършвали седем години, момчетата вече се вземали от семействата им и ги давали в специални военноорганизирани групи под командата на някой млад спартиат; там ги учили на военен строй, гимнастика, музика и четене. Спели на постилки от тръстика, която сами си събирали по бреговете на Евротас, хранели се с проста храна, която сами си приготвяли. За тях постоянно се уреждали гимнастически и военни надпреварвания. За да развият у тях инициатива, за да ги направят хитри и сръчни, насърчавали ги към кражби, особено на неща за ядене. Обаче всеки хванат крадец бивал подлаган на наказание, главно бой, и то не затова, че е крал, а затова, че е допуснал да го хванат. Момчетата минавали почти същият курс на физическо възпитание и то заедно с момчетата. Целта е била да се подготвят здрави майки на бъдещите спартиати. След омъжването водели току-речи празен живот в домовете на мъжете си.

Ужасно било положението на илотите както в нравствено отношение, така и в социално. Те били пълни роби на спартиатите и под постоянно наблюдение. От време на време отделяли най-смелите и най-енергичните илоти и ги избивали. Между тях постоянно имало държавни полицейски агенти, избирани между внимателните и опитни млади спартиати, които неочаквано се появявали ту тук, ту там и премахвали неблагонадеждните илоти без всякакъв съд. Икономически обаче илотите не били поставени много зле, защото материалните им задължения към господарите им били строго определени и не тъй тежки. Те имали пълна възможност да подобряват стопанствата си и дори да отделят спестени суми. Още по-добре били периеките. Тъй като самите спартиати нямали право да се занимават с търговия и занаяти и дори не могли да продават земите си в неразделената на парцели територия, то цялата търговска и производствена страна на живота била в ръцете на периеките. Те разработвали богатите железни рудници в Лакония, изработвали оръжие за Спарта, земеделски сечива, покъщнина. В техни ръце била и цялата търговия. Впрочем, спартиатите се въздържали от външна търговия и се стараели да задоволяват нуждите си с местно производство, и то преди всичко затова, че се бояли да не би заедно с чуждоземните стоки да влязат в страната им и нови потребности и нови идеи. Тъй можем да си обясним защо в Спарта се задържали в употреба толкова дълго време железните монети като единствено признато разменно средство, които

монети разбира се, не излизали извън пределите на страната. Спартитите много строго следели за влезлите чужденци в държавата им и не се стеснявали да изпъждат извън границите си нежелателните за тях граждани на други градове. Всички тези мерки напълно изолирали Спарта от целия останал свят и я направили затворена в себе си, почти всецяло континентална държава със силна сухопътна армия, но без военна и търговска флота.

Описаната от нас организация на държавния, социалния и икономическия живот на Спарта довела до това, че Спарта станала важен фактор в живота на цяла Елада. Само Спарта разполагала с постоянна и за времето си доста многобройна, строго дисциплинирана и отлично обучена войска. Всички други гръцки градове-държави, които живеели при по-други условия, имали на разположение само гражданско опълчение, свикано само при почването на едни или други военни действия. Военното надмощие на Спарта поразявало силно съвременниците, които поради това били склонни да идеализират спартанското устройство. Пак то позволило на Спарта да развие в VII и VI в. широка завоевателна дейност. Най-близък обект на спартанската завоевателна политика след покоряването на Месения били вече съседите на Спарта — Елада, Аркадия и Аргоида. След ред войни Аркадия сключила съюз със Спарта, като признала първенството и ръководството ѝ в съвместните политически и военни начинания (хегемония). Опитът на Аргос да стане ръководната държава в Среден Пелопонес го довел до конфликт със Спарта и въоръжил срещу него Елида и градовете около Истъм (Коринтския провлак) — Коринт и Сикион. В VI в. Спарта успяла да отнеме от Аргос съседната с Лакедемон Кинурия, да обезсили Аргос и да вкара Елида, Сикион и Коринт като членове на лакедемонската военна лига, в която Спарта играела и главна роля. Благодарение на тази първа голяма военна лига в историята на гръцкия народ Спарта успяла да стане ръководителка на политическия живот и на останала Гърция, особено през трудните моменти в нейния живот.

XV. АТИНА И АТИКА В VIII–VI В. ПР.ХР.

В Гърция през VIII–VI в. пр.Хр. наред със Спарта постепенно се оформя и втората голяма политическа сила, на която било предопределено да играе ръководна роля в политическия и културен живот на Гърция векове наред. Това е градът-държава Атина, центърът на икономическия и на политическия живот на Атика. Видяхме как Спарта съзнателно се стремяла да стане в политическо отношение чисто континентална държава, а в икономическо — чисто земеделска. Друго е в Атина, която докрай използвала благоприятното географско положение и ресурсите на своята страна.

Полуостров Атика се вдава далеч навътре в морето и е обърнат към Изтока, с който пристанищата на Атика са свързани с една непрекъсната верига от малки и големи острови, достигащи до йонийския и карийския бряг на Мала Азия. От Средна Гърция и специално от Беотия Атика е отделена с доста високи, но лесно проходими планини. Остров Егина в Сароническия залив е нещо като мост между йонийския свят на Атика и по островите и дорийския свят на Пелопонес. На запад Атика е отделена с Коринтския провлак и няма пряк естествен изход към Коринтския залив. Естествените богатства на Атика не са големи, но са достатъчни да изхранят доста многобройното население. Долините на Кефис и Илис при по-упорит труд дават доста добри жътви; по-богата е долината на Елевзин. Почвата на цяла Атика е много добра за развъждане на маслиново дърво. В планините имало достатъчно добри гори, осигуряващи корабостроенето. От металите Атика е богата само със сребро и олово, но няма ни желязо, ни мед. Добрата глина давала отличен материал за керамични изделия. Каменните кариери в съседните планини, особено в Пентеликон, давали превъзходни видове камък, мрамор и варовик и давали възможност да се развие широка строителна дейност.

Още по-важно било това, че в Атика имало благоприятни условия за политическо обединение на една по-голяма територия около един център. Цялата тя представлява едно географско цяло, чийто много удобен изход към морето образуват двете атински пристанища

Фалерон и Пирея. Благодарение на тези условия в Атика могла да се създаде, както и в Спарта, една държава със значителна територия. Ако бе останала разделена на части, Атика би си останала онова, което е била през гръцко-егейския период: едно от многото огнища на политическо и културно развитие, но обединена, тя станала единствения силен политически център на богато надарения йонийски свят, център, разполагащ с достатъчно население и с достатъчно естествени богатства, та да стане политически ръководител на Йонийците, както Спарта бе станала политическа ръководителка на дорийците. Да не се забравя още, че останалата част от Йония е била разделена на отделни малки политически единици по островите, а в Мала Азия е била спряна в политическото си и териториално развитие отначало от Лидия, а по-сетне от Персия. Ни един от другите градове-държави в Средна Гърция не е могъл да съперничи с Атика. Беотия била разделена на много градове и нямала изход към открито море; Коринт бил чисто търговска държава, пък и територията му никога не е била по-значителна; освен това в много близко съседство имал и два силни съперника: Мегара на Коринтския провлак и Сикион на северния пелопонески бряг.

Обединението на страната получило в Атика по-други форми, отколкото в Спарта. Една от причините може би е била тая, че в Атика през микенската епоха нямало крепостници, които да влязат в основата на икономическия ѝ живот, и че в Атика новата уредба се създавала не като резултат от завоевание, а еволюционно, чрез съглашения. Във всеки случай в Атика ролята на дорийското нашествие и на Ликурговата военосоциална реформа изиграл актът, наречен синойкизм или синполитея и свързан с името на митичния цар Тезей (точната дата на синойкизма не знаем). Твърде е възможно и в Атика, както и в Спарта, името на митичния цар да е изместило името на някой виден политически деец през VIII в. пр.Хр. Актът, който гърците нарекли синойкизм, се състоял в това, че разпокъсаните атически общини, имащи дотогава всяка свой самостоен и независим живот и свой политически и икономически център, сега — чрез това съглашение — създали едно държавно цяло с един политически, икономически и религиозен център в Атина. Дали това съглашение е било предшествано от някакво постепенно въздигане и засилване на Атина, та да е могла тя да покаже военното си и политическо

превъзходство над останалите атически общини, това ние не знаем. Твърде е вероятно актът синойкизъм, нещо обикновено за някои части от гръцкия свят и в по-късно време, да е бил предизвикан от постепенното отслабване на царската власт в отделните общини на Атика поради зараждането на силна аристокрация във всички тези общини и поради наложителната необходимост за тази аристокрация да се обедини, та със съединени сили да преодолее външните и вътрешни опасности. Както и да е, преданието единогласно ни говори за една постепенна мирна еволюция на Атика без революционни сътресения — нещо доста често през оная епоха в йонийския свят.

Устройството на Атика, която след синойкизма се обединила около Атина, не ни е добре познато. Господството в политическия и икономическия живот са имали вероятно едрите земевладелци, които по онова време били същевременно и мореплаватели — търговци и пирати. Само измежду лицата, принадлежащи към управляващата аристокрация, можел да става избор за ръководители на общината, а такива ръководители били царят, същевременно и върховен жрец, главнокомандващият въоръжените сили на държавата — полемархът и носителят на гражданската власт — архонтът. Към тях се прибавяли още шест тесмотети — съдии и пазители на законите. Всичките тези деветима управители на държавата (архонти) съставяли една колегия. В колегията на деветте изборни представители на общината (според римския термин — магистрати) царят, който преди всичко е бил глава на държавата, постепенно, като се почне от средата на VII в. нататък, започва да губи политическото си значение, запазвайки си само религиозните длъжности. Властта почти изцяло се съсредоточава в ръцете на полемарха и на архонта. Същевременно властта на всички архонти или магистрати вместо за целия им живот се ограничава с определени срокове. В края на краищата в Атина се утвърдил обичаят всяка година да се преизбират всички представители на властта.

Всички пълноправни атински граждани имали право да взимат участие в заседанията на Народното събрание (Еклезия), което избирало магистрати, гласувало закони и вероятно решавало и въпросите за война и мир; а пълноправни граждани били всички, които влизали в състава на гражданската войска и бранели държавата. Съвместно с магистратите действал и съветът на старейшините — най-висшият политически, религиозен и съдебен орган в държавния живот;

съветът заседавал обикновено на хълма, наричан Арсопаг, та поради това и сам получил това име. В състава му влизали представители на най-знатните родове, а освен тях вероятно и бившите магистрати.

Наред с изброените постепенни промени в управлението на държавата се създадо и ново политическо и социално подразделение на населението. Наред със старото племенно и родово деление (на четири фили, на фратрии и на родове) се появило и разпределение на населението на социални и икономически групи: едрите земевладелци образували една група, жителите на града (търговии и занаятчии) — друга, а дребните собственици на земя — трета. И ето че политическите права и военните задължения на всеки гражданин сега вече се определят не по произхода му, а по имотното му състояние и по доходите му. Аристокрацията с други думи се превръща в тимокрация. Всичко това е създадено вероятно под натиска на нуждата да се организира една по-силна и по-многобройна армия. Земевладелската аристокрация, върху която падала по-рано цялата тежест за отбраната на държавата, нямала нищо против това да се сложи част от бремето ѝ върху гърба и на други заможни граждани, като им отстъпи срещу това и част от политическите си права. В основата на новото военно-политическо разделение легнало имотното състояние на отделните групи от населението във връзка с поземленото владение. Към най-горната класа принадлежат онези, които имат годишен доход от земите си не по-малко от 500 медимни храни (пентакосиомедимни). В следващата група влизат земевладелци с доход не по-малък от 300 медимни. И двете тези групи комплектуват конницата на войската. Те били задължени при призив да се явят на коне и в пълно въоръжение на хоплити (тежко въоръжени пехотинци), те съставлявали конната тежка пехота, ползваща се от коне не за сражение, а за по-бързо движение и преследване на неприятеля (яздеща пехота). В третата група влизали онези, които имали доход не по-малък от 200 медимни (зевгити). И те се явявали при призив в тежко въоръжение, но без коне. Извън тези три групи, имащи политически права, били онези, които живеели от ръчен труд и нямали определен постоянен доход (тети). Те служели във войската като леко въоръжени и обозни войници; от тях се избирали и гребци за военните кораби.

Икономическата революция, за която говорихме в глава XIII, се отразила и в Атика: и в Атика се появили притежатели на обширни

лозя и на маслинови гори, и тук се засилва класата на търговците и на индустриалците. И тук градското население все се увеличава. Положението на дребния собственик в новото капиталистическо общество става все по-трудно. Сега се налага вече подобрене на стопанството, налага се попълване на инвентара, налага се преход към развъждане на маслиновото дърво и на лозата, но за всичко това са потребни пари. Пари трябва и за обзавеждане на новите стопанства, възникващи вследствие отделянето на децата на дребния земевладелец в самостоятелни стопанства. Парите пък са скъпи и редки, а дълговото право е необикновено сурово и прилагането му зависи изцяло от волята на по-горните класи, т.е. от волята на ония, в чиито ръце са капиталите и които дават парите. Дребните собственици масово се разоряват и според дълговото право се лишават не само от имота си, но и от свободата си. Мнозина, за да не дойдат до това положение, предпочитат да обработват собствените си земи с правата на изполичари, а правата си на собственост върху земята предават в ръцете на представители на богатите класи. Условието за наема са много тежки: изполичарите получават само една шеста част от произвеждания продукт. Недоволството на долните класи постепенно се засилва и взема вече и по-остри форми. Те търсят и си намират водачи, които ги организират за борба с господстващите класи. Лозунгите на долните класи са: ново разделение на земите и унищожаване на дълговите задължения. Средство за осъществяване на тези лозунги е въоръженото въстание под ръководството на водача, който се стреми, осланяйки се на масите, да вземе в свои ръце както военната, тъй и гражданската власт. Всички тия прояви достигат до най-крайната точка на развитието си почти по целия гръцки свят през VII и VI в. На много места резките сблъсквания между класите довеждат до поява на тирани или есимнети, чиято задача е да изгладят крайностите, да създадат нов, по-демократичен строй, да изработят и писмено да затвърдят основите на гражданското и углавното право и на конституцията. С тях упорито се бори аристокрацията, особено старата земевладелска и родова аристокрация. На много места тираните намират подкрепа не само сред долните класи, лишени от политически права, но и сред средните класи, па дори от страна на новата промишлена и търговска аристокрация. VII и VI в. не напразно

са наречени в историята на гръцкия свят епоха на революции и на тирани.

Отличителната особеност на Атика в еволюцията на гръцкия свят е тази, че тук преходът от една степен на държавно развитие към друга се извършва по-бързо и по-мирно, без ония жестоки сътресения, поради които животът в много общини на гръцкия свят през този период заприличал на продължителен пожар. В продължение само на един век Атика се отърсва напълно от старите форми на предишното си племенно и родово устройство и на предишния си бит и първа създава демократична държава въз основа на дълбоко обмислено правово устройство, също тъй логично, но много по-гъвкаво, каквото бе и военното устройство на Спарта. Характерното е това, че по цяла Гърция през този период промените на държавния строй са свързани с имената и дейността на видни, талантиви личности — първите професионални политици, митичен прототип на които в Атика е царят-реформатор Тезей.

В зората на политическото развитие на Атика изпъква втората полумитична фигура на законодателя Драконт. Атичeskото предание свързва с неговото име най-старото писано законодателство, тъй ценния за нас сборник на старото сурово, углавно право на аристократичната гръцка община. Едва ди обаче може да се вярва на по-късните свидетелства, че Драконт е бил автор и на първата написана конституция на Атина. Но по-достоверно ще е известието за острата политическа борба между класите, която постепенно се развивала в Атика, и за нееднократните опити да се създаде и тук такава тирания, каквато вече е имало и през това, и в по-раншно време и в Мала Азия, и в Италия, и по островите, и дори в съседните търговски и промишлени градове на Коринтския провлак и по северното пелопонески крайбрежие: в Мегара — съперницата на Атина, оспорваща на Атина правото да владее малкия богат остров Саламин, в Коринт и в Сикион.

Първа напълно историческа личност в атинската история е великият политически и социален реформатор на Атина, Солон. Дейци от типа на Солон са обикновено явление за Гърция в края на VII и в началото на VI в. пр.Хр. Те са видни, талантиви представители на аристократични родове, преизпълнени с богатата на йонийската култура, мислители и рационалисти, вярващи във всесилието на

държавата и на човека при промените в социалните и икономическите отношения, знаещи силата на словото и на литературната пропаганда. Те твърдо вярвали, че са им напълно ясни причините на непрекъснатата борба между класите и с реформите си те съзнателно се стремели да премахнат всичко онова, което считали за корен на злото. Мнозина от тях се виждали принудени да прибегнат за тая си цел към въоръжено насилие, т.е. да се наложат като тирани; други пък се опитвали да достигнат същото, но по мирния път на законодателство (есимнети). По пътя на последните е вървял и Солон. За самата дейност на Солон и Старият свят не е знаел повече от нас. Запазени са някои негови произведения от политическото му литературно творчество: къси поеми, в които ясно е очертано положението на държавата и които говорят за реформаторската дейност на автора. С неговото име преданието е свързало някои от основите на атинското демократическо устройство. Нему приписвали, и с пълно основание, авторството на редица закони, написани и издадени на дървени таблици. Но, разбира се, върху тази достоверна основа постепенно се наслояват и много анекдоти, историческата достоверност на които е вече съмнителна. Тъкмо това състояние на преданието ни обяснява и различието в мненията още на старите историци за характера и за широчината на реформаторската му дейност.

И все пак по главните и по основните въпроси няма никакво разногласие. В 594 г. пр.Хр. Солон бил избран за архонт. Постепенното историческо развитие довело през това време архонта до положението на фактически разпоредите в политическия живот на страната. В качеството си на такъв архонт Солон веднага прокарал редица реформи, които легнали в основата на по-нататъшното развитие на Атина. Главната му реформа била да смекчи прилаганите преди него в Атика много строги закони за дълговете. Всички заложен у богатите парцели земя били върнати на собствениците им и дълговете били унищожени. Възвърната била и свободата на всички, които са били лишени от нея за неизплатени дългове. Излязла забрана да се дават пари срещу залог на земя и срещу личността на един земевладелец. Завинаги било забранено да се превръщат в роби хора, които не са изплатили дълговете си. Също такава забрана не позволявала никому да владее земя в по-големи размери от

определения в закона максимум. Износът на зърнени храни от Атика бил забранен, а се позволявало да се изнася само дървено масло. Целта на последната мярка вероятно е била да се направи капиталистическото стопанисване на орна земя неизгодно и по такъв начин да се спомогне тази земя да премине в ръцете на дребните собственици. С тези реформи обаче не били задоволени исканията нито на едната, нито на другата от борещите се партии. Масите очаквали ново разпределение на цялата земя и пълно премахване на дълговете; аристокрацията пък претърпяла грамадни загуби и се видяла принудена да търси нови пътища за използване на капиталите си. И все пак с това се постигнало нещо важно и съществено. Класата на дребните собственици на земя се почувствала по-сигурна в правата си и били взети мерки тази тяхна сигурност да не е само временна. А, от друга страна, на капиталистите бил даден тласък да търсят по-ползотворно приложение на капитала си: да засилят отглеждането на маслинови дървета за износ на дървено масло, да засилят и развитието на търговията и индустрията. С всичко това е свързано и началото на сечене на свои монети в Атина, на въвеждане на ред в хаоса, царуващ в областта на мерките и теглилките, т.е. да се въведе обща система на мерки и теглилки за цяла Атика.

Върху базата на тази социална и икономическа реформа Солон построил и конституцията си. Главното ново нещо в нея е това, че тя въвежда в състава на гражданите и тетите, т.е. дава им право да участват в Народното събрание и във войската. Голямо значение има и създаването на народния съд — хелиеята; член на този съд е могъл да бъде всеки и съставът му се определял по жребий и по списъци, в които влизали всички граждани, от най-високопоставените до най-низши-те, от пентакосиомедимните до тетите. По такъв начин трите най-важни момента в държавния живот: изборът на магистрати, чийто състав не бил променян, приемането на нови закони и най-висшият контрол над поведението на гражданите — всичко това било предадено в ръцете на цялото гражданство без оглед към коя класа то принадлежи. Обаче наред с всичко това все пак били запазени и привилегиите на по-горните класи: както по-рано, така и сега магистратите се избирали измежду лица, принадлежащи към двете висши класи. Длъжностите им си останали същите. Запазил значението си и съветът на старейшините — Ареопагът, но наред с

него било създадено и едно ново учреждение: съветът на четиристотинте: по 100 члена от всяка от четирите фили. Задачата му била да подготвя делата, които след това се обсъждали и решавали от Народното събрание.

Солоновата реформа не успяла да прекрати класовата борба. Но тя облекчила и подготвила победата в тази борба на демократичните елементи. Най-близките след архонтството на Солон години са пълни с такава борба. Характерното обаче е това, че наред с нея Атина намерила в себе си сили да започне и една активна външна политика, като влязла в борба с Мегара за владението на о-в Саламин и без съмнение също тъй и по въпроса за ролята на Атина в междугръцката размяна. Тази външна борба, в която за пръв път взели участие всички атински граждани, включително и тетите, имала две важни последици: Атика за пръв път активно участвала в живота на останалите гръцки държави и проявила същите тенденции, каквито и Спарта, т.е. стремеж към господство над съседите и към увеличение на територията си за тяхна сметка. А това неизбежно трябвало да я доведе до конфликт със Спарта, която вече успяла да затвърди хегемонията си в Пелопонес, и до поставяне на въпроса кой ще бъде господстващата сила на моста, водещ от Средна Гърция за Пелопонес, т.е. кой ще владее Коринтския провлак и кой ще играе главната роля в размяната със западния свят. От друга страна първата голяма външна война на Атина показва колко е важно да участват всички граждани във военните начинания на една държава и колко важно е военното командване да е съсредоточено в ръцете на един човек. Успеха си в борбата с Мегара, превземането на Саламин и Никея — пристанището на Мегара, Атина дължи на военния талант на един от гражданите си — на Пизистрат. След Пизистрат всички тези успехи изгубили значението си и въпросът за Коринтския провлак бил решен не в полза на Атина.

Пизистрат без съмнение е голяма личност в историята на атинската държава и значението му е не по-малко, ако ли не и по-голямо, отколкото значението на Солон. Солон е бил законодател и примирител, а Пизистрат е военен предводител, ръководител на определена партия и тиранин. След успеха си в борбата с Мегара той се явява в ролята на ръководител на дребните земевладелци и с тяхна помощ заграбил властта в Атина (561–560 г. пр.Хр.). Опозицията на аристокрацията, която се обединила с класата на промишлениците и на

търговците принудила Пизистрат временно да отиде на заточение. Но след десетгодишно заточение той пак се върнал в Атина, подкрепян от тирана на о-в Наксос и от тесалийците и бил посрещнат радостно от голяма част от атинските граждани, уморени вече от партийните борби и недоволни от неуспеха в борбата с Мегара. Сега вече той останал в Атина като върховен ръководител на държавата чак до смъртта си (527 г.) и предал властта в ръцете на синовете си Хипий и Хипарх, които управлявали в продължение на 18 години.

Времето, през което управлявал Пизистрат, може да се счита като време на завой в историята на Атина в много отношения. Тиранията му не разрушила нито един от устоите на атинската демокрация, положени от Солон. Властта на Пизистрат била надстройка над Солоновата конституция. Значението на аристокрацията било отслабено както с това, че повечето от аристократическите семейства били изгонени и земите им разделени между бедните граждани, тъй и с това, че органите ѝ — магистратите и Ареопагът — били лишени от всякакво влияние и постепенно замирали, отваряйки място за новите органи на бъдещата демокрация. Когато тиранията паднала, държавният живот трябвало да се преустрои и то тъй, че в основите му да легне не дискредитираната и отслабена аристокрация, а засилващата се и осъзнала вече своята мощ демокрация, организирана не по старите племенни деления, не по родовите фили, а по въведените от Пизистрат данъчни и военни окръзи — навкрариите.

Голямо значение за по-нататъшното развитие на Атина имала и външната политика на Пизистрат. Създадената от него силна военна флота и значително подобрената армия осигурили на Атина важно значение в политическия живот на Гърция въобще; отсега нататък всички по-силни гръцки държави през онова време били принудени да правят политическите си сметки и комбинации вече с оглед и на Атина, а такива били: Беотия, Тесалия и особено Спарта. Пизистрат обаче не повел завоевателна политика в Средна и в Южна Гърция. Той бил доволен и от това, че силната войска и силната флота му осигурявали безопасност от нападения от страна на съседите. Цялата му външна политика била насочена към това да закрепят могъществото на Атина на североизточното крайбрежие на Балканския полуостров, по бреговете на Македония, на Хелеспонт (Дарданелите) и на Босфора. Благодарение на Пизистрат Атина секрепила на Халкидическия

полуостров (Атон) — македонския изход към морето, и при входа в Хелеспонт — в Сигейон — първата крачка към разпространение на влиянието ѝ върху тракийския Херсонес, изхода към морето за богатите тракийски долини, тясно свързани в това време с великото Скитско царство на северния бряг на Черно море. Интересно е да се отбележи още и това, че при Пизистрат за пръв път в Атина се появяват скитски наемни войници.

След смъртта си Пизистрат оставил Атина вече голяма гръцка държава, играеща важна роля в международната и колониалната политика на Гърция. Синовете му продължили неговото дело. Положението им обаче било по-трудно, както и въобще на всички синове на тирани. Властта на тираните винаги в много голяма степен е била лична власт и мъчно можела да премине в наследствена монархия. Един случаен заговор, чийто повод бил лична обида и като жертва на който паднали Хипарх и самите заговорници — Хармодий и Аристокгейтон (518 г.), тласнал Хипий по пътя на репресиите и на ограничение на свободите на гражданите. Това го лишило от подкрепата на мнозинството от населението и дало възможност на заточениците, заселили се в Делфи, да се опитат с помощта на Спарта и в съюз с недоволните демократически елементи в самата Атина да възвърнат свободата на Атина и да премахнат тиранията. Благодарение на енергията на Алкмеонидовия род опитът излязъл сполучлив (511–510 г. пр.Хр.): Хипий напуснал Атина и тя се изправила пред въпроса в какви форми да се излее спечелената от аристокрацията в съюз с демокрацията свобода.

И пак, както и преди реформата на Солон, цял ред нови граждански вълнения предшествали радикалната реформа, прокарана от един от Алкмеонидите — Клистен. Клистен бил привърженик на по-нататъшната демократизация на държавата. Аристокрацията, разбира се, се обявила решително против проектите му. Намесата на спартанците в полза на Клистеновите противници само го засилила и го направила по-популярен. Временното завладяване на Атина от спартанците завършило с изгонването им и Клистен вече бил в състояние да пристъпи към осъществяване на реформата си и да я прокара без намеса отвън и без пречки отвътре.

Клистеновата реформа се различава от реформите на Солон и на Пизистрат главно по това, че тя не се приспособила към

съществуващия ред на нещата, а била прокарана като един цялостен план, подробно обмислен, чиято ръководна мисъл била да се създаде една стройна и съгласувана във всичките ѝ части държавна организация върху основата на политическото равенство на всички класи и при участието на всички граждани в работата на държавната машина. Старите устои не били отменени и разрушени, но животът сам се отдалечил от тях и продължил да се развива по линията на новосъздадените от Клистен органи на държавния живот.

Основното нововъведение в Клистеновото държавно строителство било последователното прокарване в устройството на атинската държава на представителното начало и пренасянето центъра на тежестта на държавния живот в представителните органи на държавата, главно в Съвета на 500 — те (Буле), който станал главният двигател на цялата държавна машина. С оглед да се постигне това, Клистен преди всичко променил цялата политическа групировка на гражданството, като я заменил със съвсем нови по състав избирателни окръзи. Старите деления на гражданите на фили и фратрии продължили да си съществуват, но изгубили напълно политическото си значение. Вместо тях главното избирателно ядро, около което се съсредоточавал и местният живот на населението, стават сега териториите на селата и на малките градове в Атика, с център в тези села и градчета, т.е. тъй наречените деми. Всички лица, живеещи в такава една територия, били записвани в списъците на населението на дема. С този акт на записване всички вписани лица получавали пълни граждански права. На деми била разделена и самата столица — градът Атина. Отсега нататък за гражданите вече не било задължително да принадлежат към някой род, фратрия или към някоя от предишните фили. Демите, според местоположението си, били разделени на три групи: градът Атина, крайбрежието и вътрешността на страната. Във всяка от тия три части по естествен път числено преобладавала една от основните социални групи от населението на Атика: в първата — пролетариатът (матросите, пристанищните работници, рибарите), във втората — индустриалната и търговската класа, в третата — дребните и едрите земевладелци. Всяка от споменатите групи била разделена на 10 тритии от по няколко дема във всяка. Три тритии, по една от всяка група, съставлявали фила, тъй че всичките 30 тритии образували 10

нови фили. По такъв начин във всяка фила имало представители и на трите социални групи от населението.

Тези именно фили станали основата на политическия и на военния живот на страната. Всяка фила отделяла от себе си военна единица под командата на особен генерал — стратег. Гласуването в народното събрание ставало пак по фили. По фили ставали и изборите на магистрати, на членове на народния съд и на членове на народния съвет на 500 — те. Вътре във филата всеки лем си имал свой местен вътрешен живот. Всеки дем си имал и своя отделна изборна управа: свой демарх, свой местен съвет, свои финанси. Тези органи ръководели местния живот, местните култове, местното благоустройство. Задължението им към държавата било да съставят изборителните списъци, списъците на данъкоплатците и т.н. Свое представителство имали и филите, също такава, каквото демите и със същия кръг на дейност. Животът на демите обаче се ограничавал само в рамките на чисто местни дела с второстепенно значение. Всички по-важни дела, дори и с местен характер, се разглеждали и решавали в Атина — в общодържавните учреждения. Атика била твърде малка, та да може в нея, наред с държавния, да се развие и що-годе по-значителен местен, муниципален живот.

Уредбата на демите и филите имала за цел да осигури правилното представителство на гражданите в главния орган за управление на страната — Съвета на 500 — те. Този пръв опит да се управлява посредством камара от представители на населението е много поучителен. Всеки дем, пропорционално с броя на записаните в него граждани, избирал кандидати за Съвета. Измежду така избраните кандидати се избирали по жребий и самите членове на Съвета от даден дем, всичко по 50 от всяка фила. Моралните качества на новоизбраните членове на Съвета се преценявали от стария състав, който имал още правото да отстранява недостойните. Съветът на 500 — те не е бил само съвещателен орган при изпълнителната власт, каквото си оставала старата колегия на деветте, обикновено наричана Колегия на деветте архонти. Той е бил управляващ орган, завеждащ финансите, войската и външната политика. Магистратите, като се изключат само някои техни длъжности с религиозен и съдебен характер, били само изпълнители на решенията му. В тесен контакт със Съвета били новите членове на магистратската колегия —

колакретите (касиерите) в областта на финансите и стратегите (командирите на десетте полка гражданско опълчение) във военната област. Съветът на 500 — те члена бил наистина едно много тежкоподвижно учреждение за ръководене на текущите работи. Ето защо само една десета част от Съвета (Притания) се занимавала с тях. Функцията ѝ продължавала една десета част от годината под ръководството на ежедневно сменящ се председател. Една част от Пританията неотлъчно ден и нощ дежурела в специално за това построеното кръгло здание — Толоса. Тук членовете на тази дежурна група и ядели, и спели.

Съветът нямал законодателни права. Законите се разисквали и гласували в общите събрания на гражданите (Еклезията). Върховен съд си останал съдът на народните представители (Хелиеята), избран пак по същия принцип и по същия начин, както и Съветът. Магистратите — деветте архонти, колакретите и стратегите — пак се избирали само измежду граждани от първите две класи, т.е. измежду хора, материално осигурени. Клистен по необходимост възприел такова ограничение в демократичното начало на реформата си. Градът-държава не плащал никакви заплати на гражданите при изпълнение на политическите им задължения, дори не им плащал и за разходите, свързани с изпълнението на тия задължения. Армията също тъй се превърнала във всенародна гражданска войска. Всяка фила набирала вътре в себе си по един пехотен полк и по един ескадрон кавалерия. Начело на тези отряди сега стоят изборни офицери — таксиарси и хипарси. Полемархът е вече отживелица. Един от десетте стратеги получавал поред командването на армията. Клистеновата реформа въобще не засегнала въпроса за военната флота, но този въпрос бил уреден по-късно.

Клистеновата реформа е завършек на процеса, по който се създава силната и здраво организирана атинска държава. Тук това било достигнато не тъй, както в Спарта, макар целта и там, и тук да е съвсем еднаква. Атинската държава е изградена не върху господството на една група от населението, като цялата останала маса ѝ се подчини, както е в Спарта, а върху принципа да се привлече в управлението на страната цялото гражданство, в състава на което не влизали само робите и метеките, т.е. чужденците, жители на Атина, които не се ползвали с граждански права. Във времето, когато още се създавало новото

устройство, тези две групи още били незначително малцинство. Въпросът за техните права тепърва ще изпъкне и ще се изостри много по-късно. Тоя атински принцип за държавно управление с пълно право се нарича демокрация, защото наистина народът е пълен господар в държавата и неин ръководител.

Клистеновата реформа, влязла в сила и в действие в 502 г. пр.Хр., не прекратила обаче нито партийните борби, нито пък успяла да заглади имотното неравенство на гражданите. И едното, и другото продължили да съществуват и довеждали и по-сетне до конфликти, понякога остри, а понякога много трайни. Но остротата им се смекчавала и почти съвсем се заглаждала от оная психология, която се създавала благодарение на реформата. Всеки атински гражданин привикнал вече да гледа на държавата си не като на нещо външно и чуждо, а като на нещо, което олицетворява самото гражданство. Всеки гражданин с право се считал дейна частица в държавния механизъм. И никъде другаде грък не се е гордеел със своя град и със своята държава тъй, както в Атина, никъде другаде не се е проявявала такава силна любов към своя град, не са се проявявали такива граждански чувства и такъв истински патриотизъм.

XVI. ГРЪЦКАТА ЦИВИЛИЗАЦИЯ В VII И VI В. ПР.ХР.

VII и VI в. пр.Хр. са велика творческа епоха в историята на световната цивилизация. Тъкмо през това време започнали да се набелязват ония форми на мисълта, на политическото устройство и на художественото творчество, които са характерни и за европейската цивилизация въобще и които я отличават в много основни нейни черти от източните цивилизации. Главните особености на гръцкото културно творчество както през тази, тъй и през следващите епохи, са индивидуалният му, личният му характер и неговата смелост, неговият, тъй да се каже, безгранично смел полет, който не се спира пред нищо, а също така неговата пълна независимост от религията, макар последната да е водила свое отделно съществуване редом с това културно творчество.

Но паралелно с индивидуалистичната тенденция се наблюдава и друга, която с нищо не пречи на първата: в целия гръцки живот се чувства засилващото се у всички елини съзнание, че те са чеда на едно цяло, на дадена нация, основни признаци на която постепенно стават не само общата религия и общият език, но и общата навсякъде, където повече, където по-малко, еднаква цивилизация. Мощен фактор за развитието на това национално съзнание е колонизацията и развиващата се паралелно с нея търговия. Връзката на колониите с гръцкия свят никога не се е прекъсвала; колонията винаги се е чувствала родна дъщеря на метрополията и си оставала почти пълно нейно подобие във всяко отношение. От друга страна, тъкмо в колониите най-силно е изпъквала и се е чувствала дълбоката пропаст между мирогледа на елина и мирогледа на новите му съседи.

Нека се спрем най-напред върху втората национална тенденция. Още в зората на гръцкия живот тя се проявила преди всичко в религията на народа. Най-старите гръцки религиозни вярвания били същите, каквито и у другите народи, същите, каквито и на Изтока. Основните вярвания са: анимизмът, т.е. вярата в съществуването на една неумираща и несъвпадаща с материята част в одушевените същества, откъдето произлиза и вярата в задгробния живот;

фетишизмът, т.е. вярата в тайнствената сила, която живее в някои неодушевени предмети, като дървета, камъни и т.н.; тотемизмът, т.е. вярата в божествената същност на някои животни; политеизмът, т.е. вярата в безкрайния брой на боговете, в божествеността на природните явления: на слънцето, на месеца, на гръмотевиците и светкавиците, в божествеността на реките, на изворите, на горите и т.н. Национална религия нямало и не е могло да има, защото още нямало и нация. Всяко племе, всеки род, всяко братство (фратрия), всяко семейство си имали свои богове и свои култове.

Гърците за пръв път се почувствали като нация през време на първото си стихийно разпространение по островите на Егейско море и в Мала Азия, т.е. тогава, когато възникнали т.н. Омирови поеми. Посредством тия поеми и посредством великата им синтеза в Илиада и Одисея, синтеза, която засяга и религията и която за пръв път се опитва да определи общото в религиозните възгледи на всички трънки племена, гърците ясно видели националното си единство, националните особености на своя живот и на своята религия. Омировите поеми представили ясно пред очите на гърците образите на главните им богове, придали на всеки един от тях негова особена индивидуална форма, накарали търпите да вярват в близостта им до хората и характеризирали тези богове с такива черти, каквито всеки грък е могъл да намери и в своя собствен живот.

Омир обединил боговете в едно голямо семейство, начело на което стоял великият повелител, „гръмовержецът“ Зевс, управлявал това семейство тъй, както царете от гръцко-егейския свят са управлявали своя дом. Но заедно с това Омировите поеми въздигнали боговете, особено Зевс, до недосегаема за хората висота, като ги изкачили на планинските върхове на Олимп и ги озарили с велика духовна красота. Омировите поеми станали гръцка Библия, от която гърците черпели представите си за боговете; Омировите поеми създали и закръглили и то за вечни времена ония образи на боговете, които са тъй добре познати и нам. Върховният Зевс е ръководител на живота както на боговете, тъй и на смъртните; негова божествена съпруга е величествената Хера; повелител на морските стихии е Посейдон; страшният бог на войната е Арес; вестител на боговете Хермес; наред с тях стои омайващата с божествената си красота, вечно младата, родената от морска пяна Афродита; там е куцийт ковач Хефет;

там е и лъчезарният Аполон. Всички те, изрисувани в образи с неизразима поетична красота, запазили завинаги тези свои образи.

Обаче, измежду всички тези богове особено силно изпъква един от тях, който станал особено близък и мил на всички гърци и с когото гърците свързали новите си идеи за божеството въобще и за ролята му в човешкия живот. Този бог бил Аполон. Първоначално той е главно бог на светлината, но в същото време е бог и на земеделието и на скотовъдството, ето защо постепенно той получава и нови форми. Също както и Херакъл (Херкулес), борецът за хората срещу тъмните природни сили, така и той е защитник и спасител на човечеството. Със стрелите си той побеждава страшния змей Питон, олицетворението на тъмните и грозни сили в ада, и за този му подвиг признателното човечество му издига светъл храм в Делфи, където цялата околна природа тъй убедително и красноречиво говори за всепобедната сила на светлината над мрака. Заедно с Херакъл той е строител на градове и техен покровител, покровител е също и на цялата гръцка цивилизация, особено на музиката. Първата си победна песен (пеан) той пее над трупа на сразения от него Питон. Чрез оракулите си той ръководи хората по пътя на истината и на справедливостта, дава им съвети и насоки в частните и в обществените им дела.

Още по-важно е, че заедно с неговия образ в религията за пръв път прониква и нравственият елемент. Сам Аполон за убийството на Питон бил подложен на унизителна епитимия — да пасе стадата на Адмет. От делфийското си светилище той протяга ръка за помощ и на други, опетнени като него с убийство; чрез искрено разкаяние и очистване смъртните се примиряват със съвестта си и с обществото; бог им опрощава греховете; няма прошка само за оня, който е убил родната си майка. Влиянието на Аполоновата религия върху Гърция било много силно. Сега вече не само Зевс има свои общогръцки светилища в Олимпия; също такива пак общогръцки светилища има и в чест на Аполон: едно в Делфи, около което се обединил един от най-старите съюзи на гръцки общини, а друго на о-в Делос, където храмът му станал център на религиозния живот на всички йонийци. В Мала Азия ролята на делфийско светилище играел прочутият по целия гръцки свят храм на Аполон в Дидима около Милет. Един от най-великите гръцки поети — Пиндар станал възвестител на откровенията на Аполоновата религия и в поезията си прославил светлия бог.

Също такъв общогръцки характер добило и светилището в Елевзин, само че то е вече светилище на прагръцката богиня — Великата майка Деметра, чийто култ гърците въздигнали на голяма поетическа, символическа и нравствена висота. Аполон бил бог на цяла Гърция, почитали го във всяко семейство като Аполон „на прадедите“ и във всеки град. А пък Великата майка Деметра обединила около себе си само една известна група вярващи хора. В тайнствата си (мистерии) тя приемала само избраници, само чисти в религиозно и в нравствено отношение хора, но без разлика на пол и съсловие, дори и робите. Единственото условие било човек да е от гръцката нация. На посветените (мистите) Деметра обещавала пълно прераждане или подобре — ново рождение приживе и щастлив живот зад гроба. В тържествения обред при посещаването в мистериите ѝ очистеният от земната греховност мист се приближавал до бога и се съединявал с него.

Един трети култ, който постепенно станал един от най-разпространените между гърците, бил Дионисовият култ, пренесен в Гърция в VII в. пр.Хр, вероятно от Тракия и бързо разпространил се в Гърция, Мала Азия и Италия. Дионис според вярванията на траките и гърците е бог страдалец — олицетворение на умиращата през зимата и отново възкръсващата през пролетта растителност. На младини той бил разкъсан на части от титаните — тъмните земни сили, но той се възродил пак тъй млад и пак тъй хубав, и то сам от себе си. Вярващите, особено жените, устройвали в негова чест нощни празненства при светлината на факли и по планински върхове. В див танц под звуците на кимвали и тимпани те разкъсвали на части определеното за жертва животно, а чрез кръвта и с вино се приобщавали към своя бог и към вечния му живот. Една група религиозни реформатори, които признавали за свой родоначалник тракийския певец Орфей и поради това наричани орфици, очистила и одухотворила този примитивно груб екстатичен култ. Орфиците в свещените си писания учили, че човешката душа, затворена в тялото като за наказание за греховете, може да се очисти. Затова трябва да се води един строго нравствен, дори аскетичен живот, да се приобщи човек към великото тайнство на страдащия бог Дионис и да се посвети в неговите мистерии. На посветените след смъртта им се обещавал щастлив живот. Това учение, което, както виждаме, било тъй близко до елевзинските мистерии,

постепенно се сляло с тях. Към Деметра и към нейната дъщеря Кора бил присъединен и Дионис-Бакх и тази именно троица става вече център на елевзинските мистични обреди. Много мисионери разнесли извън пределите на Гърция Дионисовия орфически култ. Пак те основали навсякъде общини от негови поклонници. По-прочутите от общините просъществували доста дълго време особено в гръцките градове на Южна Италия. Последователи на този култ били и мнозина религиозно настроени мислители, между които на първо място е Питагор — един от основателите на научната математика и астрономия, глава на орфическата община, която по едно време управлявала богатия град Крогон в южна Италия.

Общогръцките светилища, в по-голямата си част същевременно и оракули на боговете, били нещо като символ на националното единство на Елада. Ние вече споменахме за Зевсовото светилище в Олимпия и за Аполоновите светилища в Делфи, на о-в Делос и около Милет. Същият характер имало и Посейдоновото светилище около Коринт и светилището на Зевс в Додона (в Епир). Общогръцко значение имало и светилището на бога целител Асклепий, където се стичали болни и страдащи от цяла Гърция и където възникнали училища за лекари-практици, ученипи на бога лекар. Най-прочути били Асклепиевите храмове в Епидавър (в Пелопонес) и на о-в Кос.

При някои от светилищата в чест на съответния бог периодически се устройвали общогръцки атлетически състезания. Борбата и разните видове състезания, танците и пеенето са първични култови форми не само в Гърция. При такива състезания (агони) гръцката младеж пеела в чест на бога химни-славословия; в ритмични хорови танци под акомпанимент от музика и пеене възпроизвеждали сцени и събития от живота на боговете; надпреварвали се в тичане, скачане, хвърляне на диск и копия и в борба; надбягвали се с колесници, в които впрягали най-добрите коне.

В игрите и в самия характер на общогръцките светилища ясно изпъкват двете характерни особености на гръцкия гений и на гръцкия живот. Прославата на съответен бог получавала общогръцки характер. През време на игрите хиляди гърци от същинска Гърция и от колониите се събирали в Олимпия или в Коринт, срещали се там, беседвали, обсъждали въпроси било от своя местен, било от общогръцкия живот и се чувствали обединени чрез общите обреди и

жертвоприношения. Но наред с това почти всяка една община било от Гърция, било от колониите се гордеела със своята „съкровищница“ някъде около храма — със своя великолепен храмообразен павилион, върху който в живопис и скулптура се редували разказите за великите й дела; всяка община изпращала своите шампиони в изкуството и в спорта и се считала горда, ако се сдобие с честта да постави на площада пред храма статуята на своя гражданин-победител в някое състезание. Наред с тези изрази на градския индивидуализъм самите пък участници в състезанията били представители на личния индивидуализъм. Гръцките младежи, които участвали в състезанията, се стремели да станат по-добри, стремели се да се издигнат, да покажат на цяла Гърция личното си превъзходство. С упорит труд се мъчели да се усъвършенстват в духовно и във физическо отношение и се стараели да спечелят първенство в състезание с други също такива като тях съперници, вложили много труд и енергия като тях да усъвършенстват и духа си, и тялото си. Най-високата награда за тях било това, че цяла Гърция, в лицето на избраните й представители — съдиите в състезанието, ги признавала за национални, обществени герои, украсявала главите им с венци, изплетени от клончета на свещеното дърво, и разрешавала да им се поставят статуи наред със статуите на боговете.

Но колкото и силно да е било развито у всеки грък чувството, че той принадлежи на гръцката нация, все пак преди всичко и най-напред гръкът се чувствал гражданин на своята община и само пред нея е принасял в жертва индивидуалността си. Интересите на своята община той поставял над всичко друго. Заради тях само често не е виждал и не е чувствал по-големите интереси на Гърция като едно цяло. С други думи, в целия живот на Гърция центробежните сили били по-силни и по-дейни в сравнение с центростремителните; съперничеството и сепаратизмът, израз на които са войните между отделни градове, били по-силни, отколкото стремежът към съглашения и групировки, израз на който са съюзите, договорите и арбитражите между отделни градове — първите основи на европейското международно право. Всеки атински гражданин е чувствал много по-близо до сърцето си храма на своята родна богиня Атина, издигащ се гордо на Акропола — символа на единството на атинските граждани и на атинската държава, отколкото храма на Посейдон в Калаурейя — центъра на религиозния

съюз на няколко родствени на Атина общини, или отколкото светилището на Аполон на Делос — центъра на религиозния живот на всички говорещи на йонийски диалект. И при все това и Атика, обединена около Атина, и Беотия, сплотена около Тива, и Арголида, събрана около Аргос, и Спарта, ръководителка на няколко дорийски общини и племена — всички те поотделно се стремели да станат центрове на още по-широки обединения. Всяка една от държавите обаче си представяла обединението като победа в междуградските състезания, като господство, а не като равноправен съюз.

Особено ярко се проявявал индивидуалният характер на гръцкото творчество в областта на мисълта и на изкуството, в които области градският патриотизъм не спявал разцветана личността, а в много случаи дори му съдействал. Общините се гордеели с великите си мислители и художници същотъй, както и с победителите си на общогръцките състезания. Всяка една община се стремяла да заеме първо място в междугръцкото културно надпреварване, както се стремяла да бъде първа и в областта на политическото състезание. Тъкмо в Гърция културните придобивки за пръв път вече престават даса безлични, каквито били на Изток, а завинаги тясно се свързват с личностите на техните творци. Не напразно гръцката фантазия при всяка от най-ранните придобивки на доисторическото си минало е имала готово име и за откривателя, често дори и не грък. Гърците знаели кой е научил хората да сислужат с огъня (Прометей), кой е бил бащата на скулптурата (Дедал), кой пръв е почнал да си служи с грънчарско колело, кой пръв е изковал медно и желязно оръжие и т.н., и т.н. Естествено, не забравили имената на ония, които били творци на културата им, на онази култура, която ги отличавала от всички неговорещи гръцкия език, т.е. от всички „варвари“. Гърция се гордеела с тях и имало за какво да се гордее, защото те изградили не само основите на цялата тогавашна гръцка култура, но и основите на цялата паша съвременна също такава индивидуална култура.

В много отношения и в областта на науката, и в областта на техниката, и в областта на изкуството гърците били ученици на Изтока. Те никога не забравяли това. Първите си крачки в областта на културното творчество те направили в Мала Азия, където били в постоянни отношения с Изтока. Но ползвайки се свободно от

съкровищницата на източната цивилизация, гърците пресъздавали всичко, което получавали, и му придавали нов характер. За тях в областта на творчеството нямало традиции и ненарушими правила. На всяка задача те гледали като на обект за изследване. Всяко решение на дадена задача за всеки следващ изследвач е само отправна точка за по-нататъшно търсене. Природата, светът и човекът изведнъж станали за тях тъкмо такъв обект за размишление и за изследвания. Те не се задоволявали само да установят и да отбележат онова, което виждат, или да се успокоят с някое негово митологическо обяснение, не: те чувствали, че във всичко има известна закономерност и се стараели тъкмо нея да си обяснят. Ето затова първият им въпрос винаги бивал не въпросът „как“, а въпросът „защо“. Когато далечни пътувания ги запознали с нови страни и чужди морета, те не само увековечавали новите си познания графически — на карти, но отишли и по-нататък: те си задали въпроса какво нещо е целият свят, каква е формата му, какво е отношението му към другите светове, към слънцето, месеца, звездите. И веднъж поставен въпросът, намерили и решението му — не митологическо, а научно за времето си, макар и сега да гледаме на него като на детско и наивно. Тъй те станали създатели на научната география, на космографията и на астрономията. Питагор в Италия още към края на VI в. знаел, че Земята и светилата имат кръгла форма.

Йонийските изследвачи и мислители-философи, както сами се наричали, изучавайки света, се стараели да отделят в световния строеж главното и основното. Въпросът за единната основа на всичко съществуващо за пръв път бил поставен от Талес и доразвит от Анаксимандър и Анаксимен (и тримата били милетци). Талес считал водата за основен първичен елемент в света, а Анаксимен — въздуха. Анаксимандър, първият, който издал научното си изследване във вид на книга, създателят на научната проза, изтъкнал на пръв план теорията за „безкрайността“ на света или, по-точно, на световите и за безкрайната им смяна. Пак той пръв съставил карта на познатия му тогава свят. Още по-дълбок е мирогледът на Ксенофан, който се преселил в Южна Италия, в град Елея, и основал там своя елейска школа. Основното му гледище е единството на света. Ръководната сила в света според него е единният бог: „той дял е око, мисъл и ухо; той ръководи всичко без труд, само със силата на своя разум“. Многобожието и митовите за боговете — всичко това са измислици на

човешката фантазия. Бог може да бъде осъзнат и възприет чрез разума, а разумът води към познание на нещата. Бог е и морална сила, и хората трябва да се молят на бота, та да постигнат идеала на справедливостта. Не е тук мястото подробно да говорим за началата на европейската наука, начала, чиито основи са в йонийска Гърция; ще напомним само, че именно в Гърция човечеството за пръв път погледнало на природата и на света като на задача, която може да се реши само с разума.

Същият индивидуалистичен дух царува и в областта на изкуството. Нека приемем, че Омировите поеми са били плод на колективно творчество; за гърка обаче те били произведение на слепия певец от дълбоката древност, чиято родина никой не знаел, но който като личност бил близък и скъп на всеки един грък. След Омир следва цяла редица други велики творци в областта на поезията и прозата. Всички те са силни и ярки индивидуалности с много рязко проявен личен характер на творчеството си, дотолкова определен, че всеки от тях в творбите си, кой повече, кой по-малко, ни е разказал и собствената си биография. В стиховете си те всички влагат цялата си душа. Първата велика жена поет — Сафо с ненадмината яснота ни рисува преживяванията си, като взима за фон живота на лесбоските девически клубове-школи, пее за любовта си към отделните членове от своето общество, рисува ни ревността си към бъдещите им мъже и чувствата си към тях, когато ги изпраща към новия им семеен живот.

Целият живот на Гърция е отразен в поемите на съвременниците на Сафо — постите мъже. Тоя живот е пълен с движение, разнообразен е и пълен с приключения. Ранните гръцки поети са истински деца на времето си. Те търгуват, пътуват, воюват, взимат живо участие в революциите, бягат от полесражението или пък предвождат с песните си своите съратници и ги водят към победа, пируват, любят, ревнуват и бичуват нравите и поведението на съгражданите си. Алкей от Лезбос е търговец, войник и държавник. Архилох от Парос е беден любител на приключения, суров войник, обиден и даващ воля на негодуванието си любовник. Тиртей е горд спартанец, който пее военните си маршови песни пред стройните редове на спартанските хоплити. Анакреон от Теос, придворен поет на тираните, е певец на любовта и виното. После иде Солон — великият реформатор на Атина; Теогнид от Мегара, обиден и издишащ отрова аристократ; Тернандър от Лезбос, Симонид от Кеос, сицилиецът Стезихор — вдъхновени творци на хорови песни

в чест на божеството. А Пиндар от Беотия е най-великият гръцки лирик, лебед с мощни бели крила, както са го наричали по-късните гръцки и римски поети, вдъхновеният Аполонов пророк, певец на славата на победителите във великите общогръцки състезания. Всички тези изброени от нас певци пеят свои лични песни; всеки един от тях влага своята индивидуалност в творчеството си; всеки си има свой личен стил, свои лични размери, свои мисли. В поетична форма излагали идеите си и повечето от споменатите по-горе първи гръцки мислители-философи.

Наред с поезията се заражда и прозата. Ние вече говорихме за Анаксимандър. Пътувалите по далечни страни донасяли със себе си в отечеството много нови впечатления, запознавали се с чужди земи, с техния климат, с тяхната флора и фауна, с тяхната религия, с нравите, обичаите и историята им. Пълни с такива нови впечатления, те разказвали всичко това на съгражданите си по пазарите и обществените площади, в храмовете и в работилниците; от тия им беседи възникнали първите географски, етнографски и исторически разкази, *logoi*, записани от самите автори — писатели на логоси, логографи. Отначало тия разкази имали поетична форма, например разказът на Аристей за пътуването му в страната на чудесата — в Централна Азия през черноморските колонии и през страната на скитите; в тях митът е още тясно свързан с действителността. Но ето вече в произведенията на Хекатей Милетски стихът е заменен с проза и разказът се превръща в полунаучен трактат, в който историята по един своеобразен начин се смесва с география и етнография. По същия път ще тръгне и първият гръцки историк Херодот, бащата на съвременната история, у когото наука и литература са все още неразделни елементи.

Втори извор за прозаическата литература е политическият живот. Споровете и разискванията на площадите и в съветите на старейшините, опитите да се запишат и точно да се изразят основите на правото и на конституцията в сборници на законите, решенията на съда и на Народното събрание — всичко това най-после става материал за писмени прозаически произведения, увековечени на камък, дърво или бронз. От тях ще се развие по-късно прозаическата юридическа и политическа литература, литературата на съдебните и на

политическите речи и по-суровата и строга литература на официалните актове.

Хоровата песен и танцът още отдавна били израз на религиозно чувство. Те били различни по различните празненства и в различните култове. В култа на Дионис те получили оригинална форма, която особено богато се развила в Атика. По време на гроздобер хор от кукери във фантастични костюми на птици, жаби и т.н., под ръководството на предводител, който представял хора на публиката, пеел с различно съдържание и отминавал, като пускал напреде си флейтистите и по такъв начин се получавала весела и буйна процесия (комос). Такова представление се наричало комедия. А през време на пролетния празник пак в чест на Дионис, празник, въведен от Пизистрат, бога прославяли кукери, маскирани като козли и сатири (фантастични същества — полузверове, духове на полетата и горите, постоянни Дионисови спътници), редувайки се с „отговаряча“ (по гръцки — хипокрит, актьор), който давал на хора реплики в стихове. По името на козите маски това действие (драма) се наричало трагедия (трагос на гръцки значи „козел“). Новата форма за прослава на бога лесно се популяризирала и скоро станала част от Дионисовите празненства. От това тъй скромно начало Есхил, за когото по-подробно ще говорим по-долу, създал гръцката драма — една от най-великите творби на атическия гений.

Но религиозното чувство могло да бъде изразено не само с поезия, музика и танц; гръците искали да виждат и чувстват чрез осезанието си своите богове, искали да им създадат достойни за тяхното величие жилища. Зевс, Аполон, Деметра, Афродита, Дионис и Посейдон станали близки на гръците, когато живописци и скулптори след продължителни търсения започнали да намират вече подходящи художествени форми за божествените жители на Олимп. Сега вече имаме възможност да проследим тия търсения в областта на скулптурата благодарение на сравнително многобройните запазени големи и малки статуи, служещи за украса на храмовете и светилищата, и то отчасти култови статуи — фигури на богове, които се почитали от вярващите, отчасти статуи и статуетки, поставени като оброк на някой бог от вярващите (вотивни статуи). Такива художествени произведения са намерени в твърде голям брой и го по всички части на гръцкия свят и се пазят в днешните наши музеи.

Развоят на разните типове богове в живописа, с която са украсявали храмовете си, но от която нямаме нищо запазено, се отразил и върху орнаментите на гръцките вази, за които ще стане дума по-долу.

В живописа вероятно по-рано отколкото в скулптурата художниците започнали да изобразяват не отделни фигури на богове, а сцени от техния мит и също тъй, може би, и сцени от техния култ. Същото използвала и скулптурата, особено откакто станало обичай да се украсяват разните части на храма: фронтони, фризи, метопи (вж. по-долу) с релефни скулптури и с пълни фигури. Търсенията на скулпторите и на живописците не се ограничавали, разбира се, само с фигури на богове, но все пак трябва да установим, че главният им интерес бил съсредоточен в религиозното изкуство.

През VI в. гръцкото изкуство, главно йонийското, отбелязало големи успехи. В областта на орнаментите били изработени тънките и изящни форми на растителния орнамент, които по-късно стават един от най-главните отличителни белези на гръцкото изкуство. С по-бавни крачки вървял развоят на изкуството да се изобразяват хора и животни, особено в скулптурата, в която пред художника се изправяли чисто технически пречки. Обаче и тия пречки постепенно били надвити. От дървения стълп или дъска, от които изрязвали формата на човешкото тяло, от каменния безличен и замръзнал в неподвижността си идол гърците в VI в. преминават към все по-реалистично изобразяване на човешкото тяло, към по-правилно и вярно предаване на анатомическото му устройство и на мускулатурата му, към индивидуализирани черти на лицето. Появява се и движение във фигурите: повдига се единият крак, повдигат се нагоре ръцете, тялото е обърнато малко на една страна, опитват се да предадат бързо движение или дори полет, особено при изобразяване на фантастични крилати фигури. Скулптурата, вървейки по стъпките на живописа, се старее и тя от своя страна да групира фигурите, като ги подчини на архитектурното им предназначение.

Оформят се постепенно и разните типове богове: величественият Зевс, стройният юноша Аполон, дивната красавица Афродита, стройната девица — страшната и войнствена Атина. Както скулптурата, тъй и живописа се стремят да вплътят в изкуството някоя идея и да създадат типични човешки същества. Тъкмо това умение — да се създадат типове — е една от най-характерните

особености на гръцкото изкуство. В края на VI в. обаче в йонийското изкуство се забелязва началото на една, тъй да кажем, условна традиция, известна маниерност, известно преувеличаване при изработката на подробностите в ущърб на цялото. За това много добре свидетелстват намерените на Акропола статуи от доперсийската епоха. Тия свойства на йонийското архаично изкуство до известна степен могат да се видят и в скулптурата на същинска Гърция.

Храмовете — жилища на боговете, са достойни за техните обитатели. Скромният дом с първоначалните си четири стени, с пруст и с два стълба при входа постепенно се превръща във величествена зала, заобиколена с колони, поддържащи заедно със стените покрива му. Колоните с базите и с капителите си стават главната част на храма; те определят художествения му характер и се съчетават с поставените върху тях каменни греди (антаблеман), с издигнатия над земята подиум на храма, с неговите стени и с покрива, та всичко това образува и дава едно общо художествено цяло, в което няма място за произвол, в което всичко е пресметнато и измерено, в което и боите и скулптурата са подчинени на същия ритъм, на който са подчинени и основните линии на зданието, и в което при все това всичко е индивидуално. В цяла Гърция не ще намерите два храма, които да съвпадат във всичките си детайли. Главната част на храма — колоната, не замръзва в една форма. Наред с масивната дорийска колона, в която за капител служи формата на сплесната възглавница, в Мала Азия се появява по-изящната и по-сложна йонийска колона с богат капител, възпроизвеждащ мотив на двойна завивка (волута), със строен корпус, покрит с канелюри и с богата база. След нея идва още по-сложната и по-красива коринтска колона с капител, издигащ се високо с орнаменталния си горен край, украсен с акант (архитектурен орнамент с бодливи листа). Във всички по-големи центрове на гръцкия живот израстват величествени колонни храмове. Храмът на Артемида в Ефес, храмът на Зевс в Олимпия, на Посейдон в Коринт, на Аполон в Делфи, на Хера в Самос — всички те ясно говорят за особеностите на гръцкия гений в различните части на Гърция. И досега още в Сицилия и в Италия стоят изправени величествени произведения на гръцкия гений, поразявайки зрителя с размаха на архитектурния си порив и със строгостта на формите си.

Гръцкото изкуство обаче е процъфтявало не само в храмовете. Още от най-ранните времена на гръцката история то обхващало целия живот. Убедително доказателство за това е преди всичко гръцката керамика, а също тъй и обикновените грънчарски изделия за домакинството. Както у егейците, така и тук, вероятно под тяхно влияние, керамиката не се задоволява само с един цвят. И тук именно, както никъде другаде, личи разнообразието и творческата сила на гръцкия гений. Но заедно с това се очертават две струи. Едната идва от Изтока. Тя обича пъстрите редове на животни както от истинския свят, така и от света на източната фантазия, при които ярките бои не възпроизвеждат същинската природа, а ѝ придават само едно ново, несвойствено за нея богатство от красоти. Типът на тази източна керамика е един, но колко разнообразни са местните му изменения! Сравнете само една ваза източен стил от Родос с една ваза от Коринт и ще се убедите, колко много местно и своеобразно има във всяка една от тях.

Наред с източната струя върви и друга една, европейска, бедна в избора на боите, суха с опростените си геометрични орнаменти. Но тя бързо се развива. Орнаментът се заменя с човешка фигура, отначало ъглеста и геометрична. Фигурите се обединяват в сцени. И от това скромно начало постепенно израства живописната украса на атическите вази с черни фигури на червен фон, в които човешката фигура играе главна роля, а фигурите на животни и растителните орнаменти играят само второстепенна — Атическите вази, чиито автори с гордост се подписват под произведенията си, бързо стават верен израз на всички нови художествени течения и идеи. При работата си над тези предмети за всекидневна домашна употреба художникът се чувства по-свободен, отколкото когато работи над храмове и светилища. В орнаментите на вазите се отразява целият богат и разнообразен живот на Гърция. Преди всичко нейната религия, но не само тя. В тях художествено са предадени и любовта, и угощенията, и веселите празници, и тържествата при сватби и погребения, в тях е обрисуван животът на мъжете на пазара и в работилницата, на жените — в определената за тях част от дома (гинекията), на децата с техните игри, на юношите и девойките — в палестрите и в гимназиите (здания за физически упражнения и спорт); за всичко това подробно ни разправят приказливите и наблюдателни

художници, които се занимавали предимно с украса на атински вази. И го разправят с такова голямо майсторство на рисуњка и линията, с което мъчно биха могли да се сравнят дори величествените линии на гръцките храмове.

Такава била Гърция през VII–VI в. пр.Хр. В бурния си творчески порив тя леко и естествено, като че ли на шега, надвивала пречките, които ѝ се изпречвали по пътя. Тя добре познавала придобивките на Изтока, ценяла ги е и ги използвала, но въпреки това тръгнала по свой собствен, особен път, създала свой особен, богат и своеобразен културен тип, за нас много по-ясен и по-близък, отколкото типа, който бе изработил и създал Изтокът.

XVII. ПЕРСИЙСКИТЕ ВОЙНИ

Ръководна роля в икономическия и културен живот на стара Елада през VI в. пр.Хр, е играла, без съмнение, не същинска Гърция, а гръцките колонии в Мала Азия, отчасти и тези в Сицилия и в Италия. Милет, Ефес, Самос, Лезбос в Мала Азия и Сибарис, Кротон, Гела, Акрагант, Сиракуза в Италия и Сицилия били много по-богати и по-културни от Егина, Халкида, Еретрия, Коринт, Сикион, Спарта и Атина в Гърция. Бреговете на Мала Азия, Италия и Сицилия били по-богати и по-плодородни от самата Гърция, пазарите им били по-многобройни и отношенията им с културния Изток по-лесни. Но, от друга страна, положението на тия предни постове на елинизма в политическо отношение било много несигурно. Както малоазийските градове, тъй и градовете в Гърция били открити откъм сушата и лесно биха могли да бъдат нападани от страна на съседите. Сицилийските гръцки градове имали за свой постоянен враг и съперник силната финикийска морска държава Картаген. Не по-малка опасност за тях представлявал и съюзът на етруските градове, а пък няма защо и да споменаваме за най-близките им съседи — племената, които населявали вътрешността на страната. И все пак политическото положение на гръцките колонии в Италия и в Сицилия било значително по-добро, отколкото на онези в Мала Азия. Близките съседи на гръците в Италия и в Сицилия все още живеели в твърде примитивни битови условия; трябва да изключим от това число само богатата и културна Етрурия, отделена от тях със средноиталийските планини. Картаген едва сега започвал да осъзнава силите си и да чувства колко наложителна става за него една последователна и решителна борба с гръците.

Друго било положението в Мала Азия. Малоазийското крайбрежие било населено с гръци. Но тук голяма част от населението на завзетите от гръците територии не е било гръцко и вече не живеело в примитивните доисторически битови условия. Още до появата на гръците племената, които впоследствие станали техни поданици, имали свой културен и държавен живот и твърдо помнели това, като се чувствали по-близки с родствените си племена в Мала Азия, отколкото

с гръцките си господари. Централна Мала Азия имала зад себе си богато историческо минало. Традициите на Хетската държава все още били живи в новите държави Фригия, Лидия, Ликия. Една от тях, географски най-близката до малоазийските гърци, Лидия, през VII и VI в., след като преживяла кимерийското и скитското нашествие, бързо се засилила, разбогатяла и се оформила в силно царство с определени политически и икономически задачи. Запазвайки положението си на посредник между Изтока и новия гръцки свят, принадлежейки географски, етнографски и културно на двата свята, Лидия винаги се стремяла към морето, чиито брегове били заети от гърци и финикийци. И въпреки това си стремеж Лидия не успяла да проникне до Финикийското море: отначало на пътя ѝ се изпречила Асирия, а след това Персия. Много по-лесно и по-естествено за нея било да се разпростре тя на запад — към гърците.

Както малоазийските гърци, тъй и гърците в същинска Гърция, в Сицилия и в Италия, запазвайки единството си в национално, религиозно и културно отношение, политически били раздробени на много самостоятелни държави, всяка една от които си имала свои задачи и традиции, които не съвпадали със задачите и традициите на съседите. Омразата към най-близките съседи и съперничеството с тях били по-силни, отколкото враждата им към силните, но далечни източни държави, които гърците познавали по-слабо пък дори и малко се интересували от тях. Към всичко това трябва да прибавим и постоянните социални и политически борби вътре във всяка държава, често довеждащи всяка една от борещите се партии до положението да търси подкрепа без оглед на това, кой я дава и от къде идва тя. Най-после трябва да отбележим още и това, че стратегическото положение на малоазийските крайбрежни градове било твърде слабо и ненадеждно. Териториите на всеки един град, разположени главно по речни долини, били рязко отделени с планински вериги от териториите на близките до брега съседи, връзката с които по такъв начин по суша ставала трудна; по море обаче поради необикновено разчленената брегова линия тя била лесна, но изисквала много време. А между това отвътре, откъм Мала Азия, териториите на крайбрежните градове били широко открити за военни нападения.

Лидийското царство много добре използвало всичките тези особености и скоро станало важен фактор в политическия живот на

малоазийските градове. От една страна, Лидия наистина давала много нещо на Гърция в културно и в икономическо отношение, но от друга страна тя в същото време взимала от Гърция всичко, което последната могла да ѝ даде, и в края на краищата разликата между лидийци и малоазийски гърци все повече и повече се изглаждала. Лидия постепенно станала като че ли гръцка държава, като една от многото такива, както по-късно Македония. Лидийските пратеници с богати дарове за гръцките богове в Делфи и за другите гръцки светилища били не по-малко желани и скъпи гости от пратениците на същинските гръцки държави. Ето защо няма нищо чудно в това, че малоазийските градове през VII и особено през VI в. тъй бързо били погълнати от Лидия в политическо отношение и че съпротивата на гръцките градове срещу Лидийското завоевание никога не е вземала характер на национална борба на всички гърци срещу източния враг. Съпротивата обикновено бивала случайна и поради това много слаба. Лидийските царе — и Ардис, и Садиат, и Алиат, и Крез — всички съзнателно се стремели постепенно да подчинят под властта си малоазийското крайбрежие, и гърците не виждали нарастващата зад тях сила на Лидийското и Персийското царство. Ето защо катастрофата в 548 г., когато Крезовите войски били разбити от Кир, когато била превзета и столицата му Сарди и когато вместо Лидийското царство гърците видели отпреде си съвсем чуждите им перси, всичко това за гърците било съвсем неочаквано събитие. Гръцките симпатии били изцяло на страната на Лидия, а Спарта дори се готвела да изпрати част от войските си на помощ на Крез.

Персия лесно успяла да постигне целта си — да завладее малоазийските гърци, главно защото те били разединени помежду си, защото силите им били подкосени от меката, но разяждаща политика на Лидия, защото били откъснати от Гърция и най-после защото и тази последната била още сравнително слаба. За късо време цялото гръцко крайбрежие станало част от великата Персийска монархия. Новата власт малко променила вътрешния живот на всеки един от гръцките градове. Градовете си запазили своето самоуправление, запазили си връзките с останалите гърци и не престанали да са важни търговски и промишлени центрове. Отсега нататък те били задължени да дават част от приходите си на новия си господар и да снабдяват Персия с войници и с кораби за продължителните ѝ войни с Вавилон и с Египет.

Но всичко това не било нещо ново за малоазийските гърци. Болезнено чувствали те само постоянната намеса на Персия във вътрешните им партийни крамоли и още това, че персите явно подкрепяли тиранията, която става вече главна форма на политическото устройство на гръцките градове в Мала Азия.

Включването на малоазийските гърци в състава на Персийската държава изиграло голяма политическа роля в историята на Персийското царство. В лицето на гърците в състава на монархията влезли поданици със съвсем друга уредба на живота и със съвсем друг мироглед в сравнение с онова, което е било типично за останалите части от Персийската монархия. От друга страна, да владее някой Мала Азия и да не владее крайбрежието ѝ е било политическа безсмислица, а пък владенето на крайбрежието свързвало Персийската държава с гръцките острови и със сложния политически живот на целия Балкански полуостров и на черноморското крайбрежие, гъсто осеяно с колонии главно на малоазийски гърци. Персия наистина завладяла Мала Азия, но заедно с това тя била въввлечена в политическия живот и на Европа и тъй или иначе налагало ѝ се да определи политиката си спрямо нея. Най-простото решение на тази задача от гледището на традициите на източните империалистически монархии било, разбира се, завоеванието, т.е. Персия да погълне Гърция и да включи в състава на държавата си не само отделна част, а цялата нация.

Всички изгледи карали Персия да вярва, че условията да постигне така поставената си задача били благоприятни за нея. Животът в същинска Гърция много малко се различавал от живота на гърците в Мала Азия. И тук същите крамоли между отделните държавици на една и съща страна, същата постоянна война на едни държави против други, същата омраза от страна на едни градове към други, същите постоянни социални и политически борби вътре във всяка една държава и същият стремеж да се използва първата попаднала откъдето и да е сила за успех при постигането на най-близките политически и партийни задачи. Изглеждало, че ще е много лесно да се подчини Гърция, само ако персите знаят, как да използват тъкмо тия особености на гръцкия политически живот. Обаче това, което Персия слагала на везните на съдбата в тази борба, било наистина нещо огромно и поради това решително: тя излагала

голямата си, добре организирана и дисциплинирана армия; излагала на риск превъзходната си флота от най-добрите моряци на тогавашния свят — финикийци и малоазийски гърци; излагала на риск най-после и неизчерпаемите си материални ресурси на една тъй богата държава. Разбира се, за да се постигне целта, налагало се да се предприемат далечни походи. Но нали персийските армии вече бяха ходили в недрата на централна Азия чак до границите на Индия, нали неотдавна те бяха разбили и превзели великия Египет?

Персийските монарси, особено когато се касаело до експанзия, никога не действали без предварително обмислен подробен и далечен план. Те винаги се отличавали с качествата на добри стратегии. Те подробно проучвали и много добре подготвяли всяка своя експедиция. За тях било ясно, че не ще могат да включат европейските гърци в състава на монархията си, докато границите на Персия не се доближат тясно до границите на гръцките държави по суша и по море. А това значело, че преди да бъде присъединена самата Гърция, трябвало да се превземат гръцките острови и поне североизточната част на Балканския полуостров, населена с добре познатите на Персия от Мала Азия тракийски племена. Обаче положението на работите на Балканския полуостров се усложнявало от факта, че тук персийската експанзия срещнала на пътя си друга също такава експанзия на друга една иранска държава — Скитската, която по това време вече здраво се бе закрепила на северния черноморски бряг и също тъй бе влязла в допир с гърците. Персия се видяла принудена да се справи преди всичко и да осуети това скитско разширение към запад и към юг. В дадения момент Персия и не помисляла дори да превзема Скитското царство в Южна Русия. Това би могло да стане цел в едно по-далечно бъдеще. Най-близката за момента цел била скитите да бъдат отблъснати от Дунава и да се направи невъзможно по-нататъшното разпространение на владичеството им на Балканския полуостров. Тази първа задача била осъществена от Дарий, вероятно около 512 г. с голямата му експедиция против Скития, при която Дарий едвали е отишъл по-далеч от степите между Дунав и Днестър и която вероятно изобщо била успешна, защото виждаме как след нея Тракия вече бързо, системно и без пречки отвън става персийска провинция.

На по-нататъшното изпълнение на Дариевите планове попречило въстанието на йонийските гърци против персийското господство. За

причините на това въстание ние можем да правим само догадки. Но във всеки случай то не е свързано с някакво Общогръцко движение, чиято цел е да спре понататъшния развой на Дариевите планове. То не обхванало дори и цяла Мала Азия. Във въстанието взели участие и южните и северните малоазийски гърци; от гърците в същинска Гърция нерешителен опит да помогнат на Мала Азия направили само Атина и Еретрия от Евбея. В края на краищата въстанието си останало въстание само на няколко йонийски града, главно на Милет. Ето защо на причината за това въстание трябва да гледаме като на местна и произтичаща главно от това, че малоазийските гърци надценявали своите сили и подценили силите на Персия. Малоазийските гърци добре изучили слабите страни на Персия, но, изглежда, слабо са познавали силните страни на Персийската монархия. Въстанието било упорито и продължително (от 499 до 494 г.) и свършило с пълна победа над Йония. Милет бил разрушен, изгорен и едва се съвзел от получените тежки удари, и то дълго време след това.

Въстанието изиграло важна роля за по-нататъшните исторически отношения на Персия към Гърция и затвърдило убеждението на Персия, че е необходимо да се продължи и ускори завоеванието на Балканския полуостров. Ето защо няма нищо чудно в това, че първата работа на Дарий след потушаването на въстанието била да изпрати експедиция по бреговете на Проливите и в Северна Гърция, за да възстанови персийския авторитет в тия места, разколебан от йонийското въстание. Но големите морски и сухопътни сили говорят, че в случай на успех не било изключено предвиждането евентуално да се продължи войната и войските и флотата да навлязат и в Средна Гърция. Гибелта на една значителна част от флотата около Атон и трудностите да се издържа такава голяма армия през време на тъй дългия и мъчен поход без подкрепа на флотата принудили персите да се ограничат само с основната си задача: да възстановят персийския авторитет, като присъединят към държавата си Тракия и Македония.

Експедицията през 492 г. е само първият опит. В 490 г. персите уреждат втора такава, целта на която е да накажат Атина и Еретрия за подкрепата им на малоазийското въстание. Целта била официално съобщена на гръцките държави чрез пратеници, които поискали от тях „вода и земя“, т.е. номинално да се подчинят, а всъщност да се откажат от всяка намеса в борбата на Персия срещу Атина и Еретрия.

Близостта на персийската територия до Гърция принудила много гръцки държави да не отговарят отрицателно на тия искания. Същинската цел на Персия обаче била, разбира се, друга. Използвайки морското си превъзходство, Персия се стремяла с втората си експедиция да завърши делото на Мардоний, т.е. не само да си осигури обща сухопътна граница с Гърция, но да свърже Гърция с Персия и по море — от малоазийските йонийски градове през островите до естествения край на този път в Европа — Атика и нейните пристанища, а също тъй и до Евбейските пристанища. Веднъж само да завладее Атика, Персия нямало вече защо да се страхува от съперничество по море и би могла да счита подчинението на Гърция за сигурно. При вътрешните взаимни ежби между гръцките държави ставало вече лесно, само като се настройват едни гърци срещу други, след известно време само с един удар да се сломи и сухопътната опора на Гърция, т.е. Спарта.

Да се превземе Атика — това на персите им се струвало извънредно лесна работа. Атина от никъде не могла да очаква помощ. Нещо повече: много близо до нея, като неин съсед, бил опасният ѝ враг и съперник — Егина. Спарта била далеч, бавно действала и имала слаба представа за надвисналата и над нея опасност. Беотия била в открита вражда с Атина. Самата Атина нямала нито силна флота, пито пък армията на Атика можела да се похвали с голяма опитност или със славно минало. Неотдавна родената атинска демокрация срещала енергична опозиция в лицето на все още силната аристокрация. Последният атински тиран Хипий бил още жив и се надявал да успее да се върне в Атина с помощта на персийската армия. Ето защо въз основа на всичко това Дарий мислел, че е достатъчен един по-голям десант само, за да може да свърши с Атина, и при това десант само пехотен, защото за превоз на големи маси кавалерия трябвало да се вземат голям брой кораби, при това тежки кораби, още повече изложени на риска да претърпят корабкрушение.

Сметките и съображенията на Персия отчасти излезли верни, а отчасти не. Атина наистина се почувствала изолирана. Обаче Спарта успяла да направи безопасна Егина и не ѝ позволила да помага на персите. Приятелите на персите в самата Атина били наистина готови да действат, но само при условие предварително да бъде сразена атинската демократическа армия: иначе рискът би бил твърде голям.

Спарта не отказала да даде помощта си на Атина, но помощта ѝ закъсняла. Опасността за Атина и за цяла Гърция била твърде голяма, но само Атина, а не и Гърция, съзнавала това. Когато персийският десант излязъл на сушата на Маратонската равнина, Атина или трябвало да се предаде, или да приеме решителния бой без особена надежда за успех. Шансовете в полза на Атина били малки, по такива имало. Главното било там, че десантът бил само пехотен, и че основната военна сила на Персия — превъзходната ѝ кавалерия, каквато и гърците нямали, тук не се явила. При това условие въодушевената от смъртната опасност, сплотена и малка армия от атински граждани и платейци, армия от тежко въоръжени, обковани в желязо пехотинци, сражаваща се на своя земя и при добре познати на нея условия, се явила като сериозен противник на много помногобройната, добре снабдена, отборна, но лековъоръжена и сражаваща се при чужди за нея условия Дариева армия. При това тази последната още не била успяла напълно да си отпочине и от току-що прекараното продължително морско пътуване. Голямо щастие за атиняните било и това, че имали за ръководител Милтиад — опитен военачалник, добре познаващ персийската армия, защото, като тиранин на няколко гръцки селища и местни племена в Тракия, бил участник в скитския поход. Доста големият му военен талант и това, че той познавал врага, тези две неща изиграли голяма, почти решителна роля за изхода на знаменитата битка при Маратон, тъй бляскаво спечелена от атиняните.

Битката при Маратон, в която се срещнали две сравнително не тъй големи армии, има огромно световно значение. От веригата персийски задачи и цели било изтръгнато звено и при това не тъй маловажно звено. И все пак тази битка би могла да остане само като един славен епизодичен подвиг в атинската история, ако не бе се случило тъй, че след нея да настъпят няколко важни събития в Персия, които дали на Гърция срок да се съвземе, и то почти цели 10 години. Дарий не успял да подготви нова експедиция за Гърция. Той сериозно се готвел за нея; след Маратонското му поражение налагало се сега много голямо внимание и предпазливост. Но той бил вече стар; бюрократическата машина на Персия работела бавно; в 486 г. въстанал Египет, а в 485 г. умрял Дарий. Новият цар Ксеркс имал нужда от време, докато влезе в ролята си и затвърди положението си вътре в

държавата. Цялото това протакане имало твърде голямо благотворно значение за Гърция — и материално, и психологическо. Славата на Атина твърде много пораснала между всички гърци. Когато усърдното разработване на сребърните рудници в Лаврион дало на атинското държавно съкровище големи средства, когато в Атина се намерил човекът — Темистокъл — с нужната мъдрост и смелост, та да настои Атина да си построи голяма флота за защита срещу евентуален нов десант, тогава в цяла Гърция не се намерила сила, която да може да попречи на Атина да засили военната си мощ. Дори Спарта и Егина почувствали, че ще трябва да се съгласят. Още по-важно е това, че през тези десет години психологията на Гърция по въпроса за персийската опасност коренно се променила. Опасността Персия един ден да пороби цяла Гърция, станала вече очевидна за всички; необходимостта да се борят срещу тия персийски планове също тъй станала напълно ясна. Това обаче още не значи, че през всичките десет години цяла Гърция се готвела за борба. Отделни държави направили доста нещо и в това отношение. Главното било там, че се създава психологическа основа за борба, създавало се обществено мнение, национално настроение. Но и това пак още не значи, че не е имало отделни гръцки държави, които да не са били готови да се подчинят и дори да помагат на Персия. Но на това се гледало вече в Гърция не като на законен политически и тактически ход, а като на измяна на националното дело.

Ето защо новата военна експедиция, която предприел Ксеркс в 480 г., срещнала вече по-други условия, неприличащи на маратонските. Приготовленията, направени от Ксеркс за новата експедиция, били необикновено пълни, а стратегичният му план бил превъзходен. Отлично била организирана и интендантската му служба. Общият план на експедицията бил същият, какъвто бил и в 492 г.: грамадна флота трябвало да съпровожда армията, която ще се движи покрай бреговете, като ѝ осигурява продоволствието и я пази от възможен гръцки десант в тила ѝ. В Гърция се вдигнала голяма тревога. Първият план на гърците бил да не допуснат персийската армия да се появи в Гърция, т.е. да я пресрещнат при входа в Тесалия — при Темпе. Но Темистокъл, който застанал начело на изпратената в Тесалия гръцка армия, скоро установил, че този план е неизпълним, защото на Темпейския проход лесно може да се направи обход. При тези условия се примирили с мисълта Тесалия да бъде завладяна от

персите. Поради това изработили втори план, на изпълнението на който държели и атиняните, и цяла Средна Гърция, а именно: флотата и войските да действат заедно пред входа в Средна Гърция — при Термопилите. Задачата на флотата трябвало да бъде: да не допуска десант в тила на армията, която ще защитава Термопилите. Срещу този план Спарта предложила друг — свой: тя настоявала да се защитава Истъм (Коринтския провлак) и цяла Средна Гърция да се даде на персите без бой. Планът за защита на Термопилите бил изпълним, но само при условие да има голяма армия и ако флотата действа правилно. Флотата изпълнила задачата си, но Спарта и още някои от съюзниците изпратили твърде незначителен брой войски за защита на Термопилите. Ето защо сравнително малкият брой гръцки войски бил заграден от персите. След това гръцката флота отплаувала към бреговете на Атика. Една част от защитниците на Термопилите заедно с Леонид, началника на спартанската войскова част, загинала в неравния бой, а друга част отстъпила. Персите стигнали в Гърция.

Първата жертва на персите била Атика. Беотия им се подчинила, както и почти цяла Средна Гърция, и започнала дори усърдно да им помага. В Гърция наново се започват спорове около стратегическия план. Защитата на Атика ставала невъзможна. Населението на Атина и Атика било изселено на островите Саламин и Егина. Атика била завзета от персите, Атина — разграбена и опожарена. Дори и въпрос не ставало активната роля да премине към флотата. Целият спор се водел около въпроса, къде да се даде бой: край бреговете на Пелопонес или край бреговете на Атика. Спартанците все още настоявали да се защити Истъм и да се пазят пелопонеските брегове от десант: план безнадежден, като се вземе предвид превъзходството на морските сили на Персия. Атиняните и особено Темистокъл настоявали всички техни морски сили да се съсредоточат между остров Саламин и бреговете на Атика, и това съсредоточаване поради теснотата на Саламинския пролив, която не би дала възможност на персите да развърнат флотата си, давало надежда за успех. С големи усилия, въпреки противодействието на Коринт и Спарта, дори въпреки заканата им да оттеглят флотата си от Саламин към бреговете на Пелопонес, Темистокъл успял да убеди всички да приемат боя при Саламин. Същото обаче искал и Ксеркс, защото той пък се надявал, че ще може

да надвие гърците със своята маса и да хване цялата им флота като в примка, като затвори изходите от пролива.

Боят бил даден и приет. Гърците спечелили пълна победа. След нея персите били принудени да изменят целия си по-нататъшен план на войната. Флотата им, разбира се, не била изцяло унищожена при Саламин, но дотолкова била отслабена, че надмощието по море преминало на страната на гърците. А при това гръцко надмощие по море персите вече не могли да държат голямата си армия в Гърция. От друга страна, бояли се да не бъдат прекъснати пътищата и връзките им с отечеството. Ето защо Ксеркс с голяма част от армията си тръгнал в обратен труден поход, като при това оставил друга част от армията си в Тесалия с намерение на следната, 479 г. да подхване отново борбата.

Положението на Гърция и след победата при Саламин продължавало да бъде критично. Да има наред със себе си, може би завинаги, една персийска провинция в Северна Гърция със силна войска било за нея страшна опасност. Но спартанската политика като че ли сама тласкала събитията нататък. Тя все още продължавала да настоява да се евакуира Средна Гърция и се отбранява Истъм. Между това персите възстановили флотата си, изпратили я да пази бреговете на Мала Азия и засилили армията на Мардоний, талантливия пълководец, който презимувал в Тесалия. През пролетта персите отново се появяват в Гърция. Планът на Мардоний се градял върху това, да скара още повече спартанците и атиняните и да сключи сепаративен мир с Атина. Ако сполучи да спечели на своя страна атинската флота, крепостите на Истъм стават вече безопасни за Мардоний и по такъв начин, смятал той, ще може да си осигури и възможността да превземе и целия Пелопонес. Положението на атиняните ставало трудно. Предстояло им да преживеят ново неприятелско нахлуване, ново разорение на страната, тъй като Спарта упорствала и не се съгласявала да изпрати войската си и войските на съюзниците си в Средна Гърция. И въпреки това атиняните намерили сили в себе си да отговорят с решителен отказ на предложението в гореспоменатия смисъл, направено им от Мардониевия пратеник, македонския цар Александър. Атика повторно бива окупирана от персите, населението ѝ пак бива изселено в Саламин, а Атина — доразрушена.

Едва след всичко това на Спарта станало ясно, че търпението на атиняните вече се изчерпва и че ако Спарта продължи да настоява за отбрана на Пелопонес, сепаративният мир между Мардоний и Атина, т.е. провалата на целия спартански план за войната, става неизбежен, и тя решила най-после да промени този си план и да изпрати армия в Беотия. Силна спартанска войска веднага потеглила в поход; към нея се присъединили опълченията и на още други гръцки градове; събрали се около 100 000 тежко и леко въоръжени пехотинци. Мардоний веднага очистил Атика. Недалеч от Платея се срещнали гръцката и персийската армия. Предимството било на страната на персите. Мардоний имал на разположение не само силна пехота, но и отлична кавалерия. Ето защо противникът му — главнокомандващият гръцката съюзна армия, спартанският нар Павзаний, бил стеснен в свободата на движенията си и бил принуден да заеме позиция главно в планинските места между Беотия и Атика. Колкото повече се протакала войната, толкова по-трудно ставало положението на гърците. Персите имали за база богатите области Тесалия и Беотия, а гърците получавали провизии чак от далечния Пелопонес. Персите били обединени под една обща команда, а гръцките военачалници се карали помежду си дори и на бойното поле. И гърците се спасили само благодарение на допуснатата от Мардоний тактическа грешка. Той сметнал маневрата на Павзаний — опита му да отдръпне гръцкия фронт назад в планините, за да се предпази от персийската кавалерия — за същинско отстъпление, и дал бой при условия, при които персийската кавалерия не могла да действа. И тук, както и при Маратон, хоплитите победили персийската пехота, само че сега били спартанските хоплити.

В същото време и съюзената гръцка флота, за да не даде възможност на персийската флота да се намеси в борбата в Гърция, потеглила към бреговете на Мала Азия — към остров Самос, около който, при Микале, били персийската флота и войска. Гърците направили десант и дали сражение на персите. В битката йонийските гърци, съставляващи мнозинството войници в тази част от персийската армия, изневерили на персите, предали се, и персите били напълно разбити.

След Платея и Микале персите били принудени да се отрекат от по-нататъшна намеса в гръцките работи и от мисълта да покорят някога Гърция.

В едно и също време със събитията в Гърция не по-малко сериозна борба се завързала и на запад, в Сицилия, между сицилийските гърци и Картаген. По-горе вече говорихме за значителната финикийска колония на северния бряг на Африка — Картаген, за неговите търговски връзки и за разцвета на материалното му благосъстояние. Малко по малко Картаген подчинил под свое влияние и под своя власт останалите финикийски градове по северните африкански брегове и много племена вътре в самата страна. През VI и V в. той става вече силна държава, управлявана от една група познати и богати граждани, имаща силна, отчасти гражданска, а отчасти наемна войска и флота. Търговията на Картаген била насочена главно към север и към северозапад. Говорихме и за това, как тя се срещнала в Сицилия, в Италия и в Галия с конкуренцията на гръцките градове, а това довело до постоянни кръвопролитни стълкновения. В началото на V в., едновременно с третата експедиция на персите в Гърция, а може би и по взаимно споразумение, картагенците въоръжили силна флота, събрали голяма армия и ги хвърлили срещу Сицилия с надежда с един удар да превземат Сицилия и да изгонят от нея гърците. За щастие на гърците в Сицилия обстоятелствата тъй се стекли, че тя била готова да посрещне врага. Тиранът на град Гела, Гелон, талантлив и честлюбив политически деец, успял да организира силна държава в Сицилия и не много преди картагенското нападение завладял най-силния и най-богатия град на Сицилия — Сиракуза. Използвайки ресурсите на подчинените му големи Сицилийски градове и общото съзнание за опасността, той събрал голяма армия и срещнал картагенците около Химера. Талантът на предводителя и благоприятните условия (вражеската кавалерия загинала при превоза ѝ от Африка в Сицилия) дали победата ца гърците. Картаген за дълго станал неспособен да възобнови нападенията си срещу Сицилия.

Гърция защитила и запазила свободата си. Наистина, и Персия и Картаген си останали силни държави, но бил сложен край на персийския план за разширение към Гърция. Персия била принудена да премине в отбрана. Гърция се спасила от участието на Мала Азия: да стане, макар и временно, провинция на източната монархия.

XVIII. АТИНСКАТА ДЪРЖАВА

След Платея и Микале борбата с персите в същинска Гърция завършва. Персите осъзнали безсилието си при дадените условия да покорят Гърция и да я превърнат в редица персийски сатрапии. Но това още не значи, че завършила войната на Гърция с Персия. Тя става сега само с по-продължителен и бавен характер. Никой не е могъл да спре развоя на събитията, и въпросът бил само, в каква форма ще се излее тази борба и кой в нея ще вземе ролята на настъпваща, а кой на отбраняваща се страна. Персия могла да се откаже от бързото изпълнение на плана си да покори Гърция, но могла заедно с това и да запази общата си граница с Гърция, владенията си на Балканския полуостров, в Мала Азия и по островите.

Събитията през 50 — те години след Платея и до началото на Пелопонеската война са ни слабо познати. Херодот завършва историята си с превземането на Сест, а Тукидид си поставя за цел да разясни великата борба за хегемония в Гърция, борба между Спарта и Атина. Произведенията на по-късни историци — Ефор, Теопомп и др., чиято цел е била да ни изложат историята на Гърция изобщо, а не само да ни дадат картина на един период от живота ѝ, не са дошли до нас, или пък са дошли, но само в откъслечи. През 50 — те години след Персийските войни не ще да се е случило никакво главно събитие от всеобщ интерес и затова те нямат свой историк с такова значение и с такъв талант, с каквито са били Херодот и Тукидид.

Да се спре борбата било невъзможно. Но по всичко личи, че ударите, нанесени на Персия в Гърция, били толкова силни, че наложили на тежкоподвижния държавен механизъм на Персийската империя с обширната ѝ територия и с разноплеменните ѝ военни сили да печели време, за да може да съсредоточи тия сили и да подготви новата си настъпателна акция. Обаче Гърция не ѝ дала време за това. През продължаващата се, дори и без временни прекъсвания, борба с Персия Гърция напуснала тактиката на отбрана и сама преминала в настъпление. Задачата на Гърция сега била да прогони персите в Азия и да прекъсне непосредствената им връзка с Егейско море. Тази чисто

стратегическа задача съвпадала и с националната им задача. Въпросът бил преди всичко да се възстанови политическата независимост на гръцките градове по егейските брегове. Не знаем добре как Гърция изпълнила тази си задача. По-горе споменахме, че изворите ни за периода след Персийските войни са много оскъдни; споменахме, че това, което те ни дават, засяга главно вътрешните работи на Гърция, а не историята на борбата ѝ с Персия. А вътрешното и положение ставало все по-сложно и по-сложно и се усложнявало паралелно със засилването на политическото значение на Атина и с изострянето на политическите търкания между Атина и съседите ѝ, зад които стояла Спарта, с нейното подозрение към засилването на икономическата и политическата мощ на Атина.

И при все това известни са ни все пак поне главните събития в историята на борбата на Гърция с Персия. Ръководна роля в борбата отначало играела Спарта. Спарта още преди войната била главната политическа и военна сила в Гърция; в нейни ръце, а на второ място в ръцете на Атина, било главното ръководство и в Персийските войни; нейната армия спечелила битката при Платея. Но Спарта била слабо подготвена за ролята на водач в борбата, която била предимно морска и се развивала в покрайнините на гръцкия свят. За такава война бил потребен по-гъвкав и подвижен политически и военен организъм, а не такъв, какъвто бил спартанският. Военните сили били ограничени и не могли да бъдат разходвани в голям брой. Домашните ѝ работи, отношенията ѝ към илотите и периеките, които Спарта могла да държи в подчинение само със сила, ѝ налагали постоянно да има под ръка значителни военни сили, т.е. повечето от спартиатите — ядрото на спартанската армия. Спартанците се стремели да съсредоточат силите си именно в Гърция, а не в Мала Азия и в Тракия, още и поради сложните политически отношения в Пелопонес, където спартанската хегемония се крепяла само на военното превъзходство на Спарта. Най-после, ние видяхме по-горе, че Спарта е предимно земеделска и континентална държава и като такава материалните ѝ средства били ограничени, а морска война и война в покрайнините на Гърция те биха могли да водят с успех само ако хвърлят в нея големи средства.

Всичко това, взето заедно, принудило Спарта да се откаже от ръководната си роля в по-нататъшната борба с Персия. Но ръководител бил нужен, и такъв ръководител могла да бъде само Атина. Военната ѝ

флота била най-добрата в Гърция, гражданската ѝ армия била доста значителна, защото в нея служело цялото гражданско население на Атинската държава, т.е. голямото мнозинство от населението на града Атина, на Пирея, и на цяла Атика, и атинската флота лесно могла да прехвърля части от нея в което и да е място. Освен това вътрешното положение на демократична Атина след Клистеновата реформа било уредено, а пък атинското гражданство, всецяло ангажирано във военните експедиции, дори нямало време и да мисли за него. Най-сетне в Атина след Маратон и Саламин царувало голямо патриотично въодушевление и голяма била славата на атиняните като отлични войници и моряци и като предвидливи политици. Естествено е, че Атина поради всичко това сама се стремяла да застане начело на борбата с персите и сполучила.

Същинска Гърция и градовете, разположени на Балканския полуостров, слабо се интересували от борбата, но за островите и за малоазийските градове тя била борба на живот или смърт. Ето защо тъкмо тези части от Гърция вземат най-дейно участие в борбата, като се обединили около Атина в един морски военен съюз с център в Делос — първото начало на Атинската морска държава. Основите на съюза били следните: пропорционално с военните сили представителство в съвета на съюза, всеки съюзник участва във войната с пропорционални на силите си войски и всяка съюзена държава имала право, вместо да изпраща кораби и войници, да внася определена сума пари. Естествено е, че при такива условия Атина играела в съюза ръководната роля. Тя била в съюза най-мощната военна и икономическа сила и поради това в съвета имала най-много гласове; само тя имала достатъчно хора и енергия, та да обърне парите на съюзниците, в случай че те не пожелаят или нямат възможност сами дейно да участват във войната, в кораби и войници. Върху нея, като ръководителка, падала най-голямата отговорност и, естествено е поради това, че значението ѝ в съюза било пропорционално на отговорността ѝ.

Благодарение на силите на атинския морски съюз Егейско море малко по малко било очистено от персите. Проливите и Мраморно море стават съюзни, т.е. атински води; най-важните пунктове биват заети от военни сили — колонии от атински граждани — клерухии. Те изгонили постепенно персите и от южната част на Егейско море. През

време на тази с последователен план водена борба с персите в Атина се сменили ръководните лица и изпъкнали нови такива. Аристид, един от стратегите на атинската армия в битката при Платея и основател на атинския морски съюз, и Темистокъл, саламинският герой и съзателят на атинската флота, слезли от сцената. Последното дело на Темистокъл било това, че той укрепил Атина и пристанището ѝ Пирея със стени. Това укрепяване на морската и сухопътната атинска база развързало ръцете на Атина във военната ѝ дейност по море, защото ѝ позволило да бъде сигурна, че няма опасност Атина и Пирея да могат да бъдат нападнати по суша. След всичко това, както и повечето от дейците на атинската демокрация, Темистокъл бил даден под съд и осъден на заточение. Останалите дни от живота си той прекарал в Персия.

Главно лице в Атина сега става Кимон. Той бил главатар на аристократическата партия и защитник на политиката за равновесие на силите в Гърция, т.е. съглашение и мир със Спарта и с другите гръцки държави. Поради това той бил най-подходящото лице за ръководител на атинската външна политика в дадения момент. И той, подобно на Милтиад — неговия баща, и на Темистокъл, бил талантлив. Най-бележитото му дело е победата му над персите при Евримедон в 468 г. Тази победа решила въпроса, кой да е господар на южните морета, и след нея на персите останала само една морска база — бреговете на Палестина, Сирия, Финикия и на Египет.

С битката при Евримедон завършват редицата военни действия против персите, действия, намиращи се в тясна връзка с персийското нашествие в Гърция. Изгледи за ново нападение поне в близко бъдеще нямало. Гърците ясно схванали това. Но все пак и това още не значело, че борбата е завършена. Персия все още си оставала силна морска държава и имала изходи към Средиземно море. Рано или късно тя могла да започне настъпателната си политика и този път вече с по-голям опит и повече знание. Само Атина схващала и разбирала опасността. Другите гръци се почувствали свободни от всякаква опасност и не чувствали нужда да залазят и занапред морската си организация, която бяха създали за борба с Персия. Ето защо вътре в самия атински съюз заработил бацилът на разложението. Съюзниците не искат вече да се подчиняват на Атина и се стремят към пълна политическа независимост.

По такъв начин пред Атина се изправя въпросът: или да се откаже от хегемонията си в Егейско море и да се върне към времената отпреди Персийските войни, или пък да превърне съюза в Атинска държава, т.е. не в ръководство над съюзниците, а във владичество на Атина над съюзниците. Това обаче тя би могла да постигне само с насилие. Освен съзнанието, че борбата с Персия още не е завършена, вторият път ѝ се налагал и по други съображения. Атина станала вече истински голям град; в нея сега се съсредоточила по-голямата част от егейската търговия; тя станала и важен промишлен център; населението ѝ силно се увеличило; наред с гражданите се появили и много метеки — не атински граждани, заселили се в Атина само за да могат да се занимават със занаятите си и с търговия. Много се увеличил и броят на робите. Ако Атина изгуби морската си хегемония, това би значело не само спиране на тъй засиленото ѝ развитие, но би могло дори да я принуди да се върне към условията от преди персийските войни, а това пък вече би довело работите до големи вътрешни сътресения. Ето защо Атина решила въпроса за морския съюз по втория начин и решила да употреби всички усилия, та да превърне Атинския съюз в Атинска империя, като направи атинските граждани повелители на гражданите на другите градове и като превърне съюзните вноски в данък.

Това ѝ решение предопределя и основните линии на понататъшната ѝ външна и вътрешна политика. Носители на империалистическите идеи и възжеления на Атина станали водачите на демократическата партия: отначало Ефиалт, а след него Перикъл. Дейността на Ефиалт била за късо време; още при първите порешителни крачки той бил тайнствено убит. Перикъл в това отношение бил по-щастлив: задържал се за по-дълго време и плановете му винаги били одобрявани от народното събрание. Бил строг и последователен защитник на идеята за една велика демократическа, но същевременно империалистическа Атина, бил отличен оратор, предпазлив и предвидлив политик. Не току-тъй времето след заточението на Кимон (461 г.) и до началото на Пелопонеската война обикновено се нарича век на Перикъл.

Решението да се тръгне по пътя на постепенното превръщане на Атина в център на една велика държава, т.е. наред с демократична Атина да се създадат още редица зависими и управлявани от нея във

всяко отношение, без дори да имат и някакво местно значение градове, лишени по такъв начин от политическата си самостоятелност, изменило политиката на Атина както към най-близките ѝ съседи и Спарта, тъй и към Персийската монархия. И в единия, и в другия случай икономическите и главно търговските интереси наложили на Атина новата политика. Победата над Персия откъснала Гърция от Изтока. Изтокът престанал да е един от главните пазари, на които Гърция изпращала продуктите си, главно дървено масло и вино, а също и суровите материали, които гръцките търговци получавали от бреговете на Черно море и на Запада в замяна на продукти от източната промишленост.

През времето от VII до V в. Гърция създава своя богата промишленост, развила и подобрила лозарството и маслино-въдството си и намерила за продуктите си много пазари на запад, на север и на североизток, които все повече и повече привиквали към тия продукти и ги купували във все по-големи количества. Главните пазари за Гърция били: Италия, Галия и Испания — на запад; Македония, Тракия и черноморските брегове — на север и североизток. Единствени съперници на Гърция в търговско отношение били финикийците. Гърците ги изместили по Егейско море, но те останали господари на положението на най-богатия пазар — Египетския, където гърците се опитвали да им станат конкуренти още от VII в. пр.Хр. От своя страна финикийците пък се борели да спечелят за себе си целия западен пазар. Ето защо няма нищо чудно в това, че ударите на Атинската морска империя били насочени преди всичко към финикийците, и то в двата центъра на търговията им в Средиземно море; на Кипър и в Египет. Успехът на Гърция в тази борба би и отворил пътя и към самата Финикия. Обаче и двете атински експедиции — и в Египет и против остров Кипър — завършили безуспешно. В Египет атиняните с опита си да подкрепят въстаналите срещу персите египтяни (от 456 до 454 г.) изгубили големи части войска и една силна ескадра; заради войната с Кипър те върнали от заточение Кимон и спечелили наистина победата (450 г.), но не спечелили никакви по-сериозни придобивки от нея. Кимон през време на експедицията срещу Кипър се разболял и умрял. Оставало им едно: да сключат мир с Персия и да отложат разрешението на въпроса за Финикия като задача на следващите поколения.

Главната причина за неуспеха на Атина в борбата ѝ с Персия се състояла в това, че тя едновременно била принудена да се бори и с близките си съседи и със Спарта, а между това империята ѝ далеч още не била сплотена както трябва в Атина, както ще видим по-надолу, постоянно е трябвало да води борба и със самите си съюзници, та дори и с поданиците си. Борбата с близките съседи — с Егина, Коринт и Беотия била предизвикана от същите причини от икономически и търговски характер, които ѝ наложили и борбата с Персия. Егина е отдавнашен враг и съперник на Атина. Коринт с колониите си на запад затварял за Атина достъпа ѝ към бреговете на Италия — към богатите пазари на зърнени храни в Италия и в Сицилия. За Атина, особено когато вече промишлеността ѝ се развила и когато нивите ѝ били превърнати в лозя и маслинови гори, въпросът за внос на сурови материали и хранителни продукти станал за нея въпрос на живот и смърт. А между туй главен извор през това време на сурови материали и на зърнени храни, освен Египет, били Италия и Сицилия. Северните пазари току-що почнали да се развиват и количеството на получаваните от тях продукти съвсем не било достатъчно за цялата обширна Атинска империя, в състава на която сега влизали и малоазийските градове, ползващи се по-рано от суровите материали на Изтока, но сега вече напълно откъснати от него.

Както и в борбата с Финикия, Атина не нападнала отведнъж Коринт. Най-напред тя се опитала да го обезвреди по друг начин, като завзела и включила в състава си Егина, като лишила съседката на Коринт и Атина — Мегара, от всяко търговско значение и като затвърдила влиянието си в Беотия. Опитите на Атина да разшири влиянието си и в същинска Гърция естествено я довели до конфликт със Спарта, за която, както и за целия Пелопонес, въпросът за неутралитета на Коринтския провлак бил извънредно важен и жизнен, защото по-голямата част от Пелопонес живеела главно с вносните храни и суровите материали от Италия и Сицилия. В завързалата се продължителна борба с близките съседи и със Спарта — борба, която продължила от 459 до 447 г., Атина в края на краищата не постигнала никакви успехи. Наистина Егина станала част от Атинската държава, но Атина не успяла да откъсне Мегара от морето, не успяла също тъй да затвърди и влиянието си в Беотия. По необходимост и тази война тя завършила с неизгоден за себе си мир отначало за пет години (452 г.), а

след това за 30 години (446–445 г. пр.Хр.). Спарта също тъй се съгласила на такъв мир, макар той и съвсем да не разрешавал въпроса за разширението на атинското влияние в Средна Гърция. Тя също тъй се принудила да склучи мира, защото била изтощена от дългата борба с илотите (464–459 г.) и от постоянно възникващите нови усложнения с членовете на Спартанския военен съюз — Елида и Аркадия, и с упорития враг на Спарта — Аргос.

След несполуките си в областта на широката империалистическа политика Атина се убедила, че за нея е наложително да се заеме преди всичко да уреди работите на своя съюз, т.е. на новите си владения, и да се постарее да закрепят положението си в областите, в които първенството ѝ не се оспорвало: в Тракия и по бреговете на Черно море. Само с желанието да се произведе впечатление на зависимите от Атина градове и да се разширят границите на Атинската империя можем да си обясним морското плаване на Перикъл начело на голяма военна флота, предприето от него в 445 г. Така атиняните стигнали до бреговете на Черно море и в Крим, където, вероятно, именно Перикъл ще да е основал цял ред военни колонии и е присъединил много гръцки градове към империята. През време на борбата на Атина с Персия и със съседите постепенно се набелязвал вече преходът на Атинския морски съюз в Атинска империя. В 454 г. съюзната каса от Делос била пренесена в Атина; повечето съюзници, освен Самос, Лесбос и Хиос, били превърнати в положение на данъкоплатци; всички те сега били длъжни да подлагат повечето от съдебните си дела на решение от атинските съдилища. Всичко това съвсем не било по угодата на атинските „съюзници“ (официално Атинската империя все още си останала съюз); дразнила ги и постоянната намеса на Атина във вътрешните работи на градовете, които все още се стремели да бъдат зачитани като независими. Ето защо Атина постоянно е принудена да води борба с „въстания“ на съюзниците си. Някои от тия въстания, например въстанието на свободния Самос, който решил да се откаже от членуването си в съюза, и на Византион, били твърде опасни за Атина и я принудили да си послужи с жестоки репресии.

Империалистическата политика се отразила и върху вътрешния живот на Атина. Ръководната сила в последователното прокарване на тази ѝ политика били низшите класи от населението, заето предимно с мореплаване, търговия и промишленост. Те имали първенство, и в

техен дух, т.е. в духа на крайния демократизъм, било преработено цялото държавно устройство на Атина. Вместо в Съвета сега центърът на тежестта на държавния живот бил пренесен в народното събрание. Всички по-важни дела сега, според закона, трябвало да се решават от народното събрание: например въпросите от външната политика, военните въпроси, въпросите за снабдяване на държавата с храни. Веднъж през всяка притания (1/10 част от годината) народното събрание проверявало и дейността на магистратите, и имало право да им отнеме местата или да ги съди, ако би намерило действията им неправилни. При такива условия дейността на магистратите се свеждала до просто изпълнение решенията на народното събрание, а дейността на Съвета — до просто предварително обсъждане на онова, което трябва да се внесе за решение от народното събрание. В народното събрание всеки имал право да взима думата и имал право дори на законодателна инициатива. Обаче това право било ограничено с разпи стеснения. Ако пропадне някой нов законопроект, който се гласувал не от цялото народно събрание, а от специална комисия, авторът на законопроекта можел да бъде глобен и дори наказан със смърт (такъв ред бил установен наскоро след Перикловата смърт; до него законопроектите се изработвали от особена комисия, разглеждали се в Съвета и се гласували от народното събрание).

Наред с народното събрание голямо значение придобива и колегията на десетте стратегиза — нещо като министерски кабинет. Тя останала като наследство от тревожното време на Персийските войни. В техни ръце е съсредоточена цялата външна и вътрешна политика на Атина. Ако политиката им давала добри резултати, преизбирали ги колкото пъти си искали без ограничение. Ако ли пък последвали неуспехи, осъждали ги или на заточение, или пък на смърт. Високото положение на стратегизите е твърде естествено в такава държава, в която центърът на тежестта бил във външните и във военните работи и в управлението на империята. Наред със стратегизите имало голям брой и разни агенти на властта. Всички те били назначавани по жребий за една година, служели или в Атина, или във вън от нея, и завеждали главно финансовата част в управлението на империята.

Освен народното събрание и стратегизите значителна роля в държавния живот играел и народният съд, чиито членове-граждани получавали определена заплата. Цялата съдебна дейност постепенно

се съсредоточила в този именно народен съд. Членовете му били на брой 6000, по 600 от всяка фила, по жребий. Тук те се разделяли на комисии, по 500 души във всяка (понякога повече, понякога по-малко). Делата се решавали според законите, но там, където законът можел да бъде тълкуван различно, там решавали по съвест. Броят на делата, а особено когато към тях прибавили и делата от различните части на империята, бил огромен и разглеждането им вървяло много бавно. Магистратите не взимали участие в самия съд, а само подготвяли делата. Ходатаи и защитници не се допускали. Всеки е трябвало сам лично да говори. Присъдата се решавала с просто мнозинство на гласовете.

Такива били крайните придобивки, до които се развила атинската демокрация. Те не ѝ дали никакви особено бляскави резултати нито във вътрешната ѝ, нито във външната ѝ политика. На тях главно Атина дължи и неуспеха си в борбата със Спарта; те най-сетне я довели в значителна степен и до упадъка ѝ.

XIX. ПЕЛОПОНЕСКАТА ВОЙНА

Дългият живот на Атинската държава направил актуален въпроса кое е по-силно в Гърция: дали центростремителните сили, олицетворени в Атинската държава, или центробежните, т.е. стремещт на всяка отделна община към независим живот. Характерно е и това, че империализмът като основна политика се прокарвал именно от атинската демокрация, която наред с това се стараела да поддържа демократичните елементи във всички зависими от нея държави с предпоставката, че тъкмо тия демократични елементи, принадлежащи главно към търговската и към промишлената класа, ще подкрепят търговския и промишлен империализъм на Атина дори и в ущърб на политическата независимост на всяка отделна община. Колкото и егоистична да е била атинската политика, тя все пак осигурявала безопасността на моретата и давала до известна степен право на съюзниците да участват в нейната търговска и промишлена хегемония.

„Самоопределението“ и „равновесието“ на силите — лозунгите на повечето от гръцките градове — били условия, за които държели повече аристократическите партии, партиите на едрите собственици на земя и на дребните земевладелци. На техните стремежи съчувствала до известна степен и Спарта, която била готова да даде на съюзниците си по-голяма автономия, дори и в политическите въпроси, отколкото Атина. Ето защо Спарта по всички възможни начини поддържала аристократическите и олигархическите елементи, каквито имало във всяка община, дори и в самата Атина. Тя с всички средства се стараела консервативната политика, стига да била рязко враждебна на атинския империализъм и да съчувствала поне на спартанския строй, ако не и на спартанската военна хегемония, да стане политика на колкото се може по-голям брой гръцки общини.

Противоположността във възгледите на Спарта и на Атина по тия основни въпроси в гръцкия политически живот все пак не ни дава пълно обяснение, защо двете държави неизбежно е трябвало да дойдат до въоръжен конфликт, на който било съдено да продължи до пълното

изтощение на силите на противниците и който е трябвало да завърши с пълното тържество на центробежните сили. Събитията през първата половина на V в. се развили тъй, че, изглеждало, паралелното мирно съжителство на морската империалистическа Атинска държава и на континенталния Спартански съюз, даващ на членовете си доста голяма политическа автономия, е било напълно възможно и било най-разумното решение на политическия въпрос за неопределено време.

Ето защо трябва да търсим обяснението на въоръжения конфликт между двете почти равносилни части от Гърция не толкова в основния им политически антагонизъм, колкото в редица други съпровождащи го явления, които подготвили и ускорили въоръжената им борба. Развиващата се промишленост и търговия на Атина и на съюзените с нея държави, на островите и на Мала Азия изострили въпроса за западния пазар, който въпрос не можа да бъде разрешен с войните в първата половина на V в. Коринт и Мегара не искали и не могли да се помирят със засилващата се конкуренция на Атина в Италия и Сицилия. Успехът на Атина в търговията ѝ със Запада бил, без съмнение, голям, както личи това например от факта, че още от началото на V в. атинската керамика малко по малко съвсем изместила в Италия керамиката на другите гръцки производителни центрове. Тъкмо това засилване на атинския внос предвещавало засилване и на итало-сицилийския износ (зърнени храни, добитък и метали) изключително към Пирея. А това вече значело не само търговско, но и политическо надмощие на Атина по целия северен и западен Пелопонес, тъй като тази част от Гърция никога не е могла сама да се изхранва и всецяло зависела от вноса от Италия и Сицилия, който при такива условия би попаднал в ръцете на Атина. Опасността засягала еднакво и Спарта, макар самата тя и да не е била тъй заинтересувана от въпроса за западния внос, и я принудила да се вслуша в оплакванията на Мегара, Коринт и Сикион.

Решителен момент в политико-икономическото продължително съперничество между Атина и Пелопонес било решението на Атина да се намери най-после задоволително разрешение на назрелите въпроси, засягащи Мегара и Коркира. Постоянните търкания с Мегара накарали Перикъл да пристъпи към решителни действия спрямо нея, т.е. да обяви блоаеда на Мегара. В същото време Атина трябвало да вземе определена позиция и по западния въпрос. В 433 г. богатата Коркира,

Коринтска колония, естественият мост между Запада и Гърция, търговските интереси на която постоянно се сблъсквали с търговските интереси на метрополията ѝ, изразила готовността си да влезе в съюз с Атина и с това да лиши Коринт от последната възможност да сдържа устрема па атинското търговско разширение към Запада, като постави под атински контрол западния морски път, по който най-важният команден пункт в стратегическо отношение били пристанищата на Коркира. Една атинска военна флота в пристанищата на Коркира би предала в ръцете на Атина цялата търговия с Италия и Сицилия. В Италия и Сицилия Атина през това време си имала вече, макар и не многобройни, но верни съюзници и приятели. Обаче Спарта е силата, която е трябвало да реши въпросът, ще стане ли Атина господарка на западните морета, или не. За Атина било вече почти невъзможно да отстъпи, защото тя не би могла да спре търговското си разширение, без да изложи на риск самото съществуване па държавата си. И най-сетне, Атина се е стремяла към пълно владичество над Халкидическия полуостров, което я вплело в продължителна борба с Потидея. Потидея, която била съюзница на Атина, но колония па Коринт, не е могла тъй лесно да изтърве последните останки на своята независимост и да стане член не на атинската конфедерация, но на атинската империя. Спарта не се поколебала да възприеме идеята за една война, макар изгледите и надеждите ѝ за успех в борбата да не били толкова бляскави. Борбата се водела главно кой да е господар по море, следователно за воденето ѝ били нужни преди всичко флота и пари. Спарта, като континентална и земеделска страна, нямала нито едното, нито другото. Коринт-ската пък флота не би била в състояние да се справи дори с флотата на Коркира. Атина имала на разположение и флота, и големи парични запаси, и господство над търговските пътища, и голям брой хора за служба във войската и във флотата (населението на Атинската държава достигало 2 милиона) и не малки богатства, натрупани от отделните ѝ граждани. Ето защо няма нищо чудно в това, че и Перикъл настоявал именно за война. Но и Спарта си имала своите определени сметки и съображения. Голямо нейно предимство била сухопътната ѝ армия, която много лесно би могла да надвие атинските сили по суша, ако Атина, както това често ставало във войните на едни гръцки градове с други, би се решила на бой в открито поле за защита на територията си. След евентуално разбиване

на сухопътните сили с не малко основание могло да се очаква Атинският съюз да се разпадне и съюзниците да се отделят, т.е. война вътре в самата държава. Спарта едва ли е вярвала в силата на атинската демокрация. Преди самото начало на Персийските войни тя не веднъж се е намесвала във вътрешните работи на Атина, като намирала подкрепа в самата Атина.

Войната почнала в 431 г. и продължила 28 години почти в непрекъснати военни действия. Един от съвременниците и участник в нея — Тукидид, по едно време командир на една част от въоръжените атински сили, ни е оставил описание на самата война (вж. гл. XX), което описание само по себе си е една от най-великите литературни и научни творби на гръцкия гений, дълбок исторически анализ и синтез, приложен към едно събитие с първостепенно значение. Благодарение на него ние сега знаем хода на войната с всички подробности. В общи черти той е следният. Първите десет години от войната имат доста еднообразен характер. Спартанската тактика била всяка година да се напада Атика през време на жътва с цел населението да се доведе до отчаяние и атиняните да се принудят да дадат решителен бой. Освен това Спарта се стремяла, но без особен успех, да внесе разложение в Атинската държава. А тактиката на Атина била да се въздържа от въоръжена среща на суша, в Атика. Заедно с това Атина всякак се стараела да завладее западните морски пътища, т.е. пътищата през Коринтския залив и около Пелопонес. Поради враждебното обаче отношение към нея на повечето от италийските и сицилийските гръцки градове, много от които били дорийски колонии, и особено на чисто дорийската Сиракуза, това било трудно дело за нея. Освен това за Атина било много важно и нужно да запази пълното си господство и в северните и в източните морета, което също тъй било сложно и трудно. За първата от тези цели за нея било малко да владее входа в Коринтския залив; потребна ѝ била своя морска база и на бреговете на Пелопонес и, ако е възможно, дори не само една.

Голям удар за Атина било това, че още в самото начало на войната в 430 г. в Атина се появила жестока чумна епидемия, която подкопала силите ѝ, и то точно в момента, когато, ако би разполагала с пълните си сили, войната би се решила в нейна полза. От чумната епидемия загинал и Перикъл, но след като успял да състави гениален по простота си план на войната и докато бил жив, държал всичките ѝ

нишки в ръцете си. Въпреки стихийното бедствие силите на Атина били все още тъй големи, че изобщо войната се развивала благоприятно за нея. Обаче нито едната, нито другата страна още не могла да нанесе решителен удар на противника си. Западният търговски път си оставал все още свободен, макар че атиняните успели да завземат две морски бази в Пелопонес — Пилос и Китера, а в първия пленили и доста значителна спартанска войскова част. Станало ясно, че да бъдат господари само на едната крайна точка на пътя е още недостатъчно; нужни им били силни бази и на двете крайни точки. Ето защо Пелопонес запазил връзката си с Италия и Сицилия и не могъл да бъде принуден да се предаде, което би станало неизбежно, ако Атина би получила възможност да спре вноса на храни, а главно на зърнени храни от Италия и Сицилия в Пелопонес.

Но и спартанският план — да се предизвика атинската армия на решителен бой — не успял. Опустошаването на страната излязло безцелно, защото атински десанти отплащали за него с опустошения по пелопонеските брегове, а господството, което Атина си запазила над морските пътища за към Черно море, ѝ осигурявало постоянен приток на зърнени храни, на риба за храна и на сурови материали за промишлеността. Всеки опит за въстание сред съюзниците бил потушаван от Атина безпощадно. Едничкото нещо, което успяла да направи Спарта, било това, че тя превзела Амфипол в Македония и Халкидика. Но това нямало някакво особено решително значение за Атина. Между това обаче силите и на двете изправени една срещу друга страни се изтощавали, и в двете страни все по-високо започнали да вдигат глава партиите на мира, все по-високо се чували гласове за мир. След десет години война, когато в Атина изчезнал водачът на империалистическата и военна партия — Клеон (убит в Тракия), и когато преобладаващо влияние получил не особено способният, но миролюбив Никий, Спарта и Атина сключили мир и дори съюз, известен в историята под името Никиев мир (421 г.).

Мирът не е могъл да бъде траен и здрав. Атина съзнавала силата си и чувствала, че изобщо възможностите за успех са все още на нейна страна. Всъщност обаче основите на Атинската държава били разклатени и Атинският съюз бил заплашен от опасността да се разпадне отвътре. На Изток пак се показал призрака̀т на Персия и персийското злато влизало свободно в джобовете на антиатинските

политически дейци в разните съюзни градове. На Атина бил необходим пълен успех в борбата със Спарта, защото полууспехът би бил равен за нея почти на поражение. Много определено и ясно изразил това гледище племенникът на Перикъл — Алкивиад, талантлив пълководец и сръчен политик, истинско въплъщение на добрите и лошите страни на атинския характер, такъв, какъвто се оформил през епохата на Атинската империя. И стратегическите, и политическите въпроси му били ясни. В Гърция нямало възможност и изгледи да се нанесе на Спарта някоя по-чувствителна рана. Решителен успех могъл да се постигне само чрез пълно господство по море, а за това трябвало да се включат гръцка Италия и Сицилия в състава на Атинския съюз. Сиракуза играела на запад ролята на Атина, но тази последната не можела да очаква от дорийската си съперница доброволно да се присъедини към нея. Оставало само едно: Сиракуза на всяка цена и насила да бъде принудена да се присъедини към съюза. Алкивиад възприел тъкмо този план, и ако планът би успял, то самият му успех в късо време би решил пелия въпрос в полза на Атина. Неуспехът, от друга страна, бил почти невероятен, защото никой и не помислял, нито очаквал такава акция от страна на Атина.

Всичко било обмислено и изпълнено в широк мащаб. Силна експедиция внезапно потеглила към запад (415 г.). Планът на действията бил грижливо изработен и всичките му нишки били в ръцете на автора му, началника на експедицията — Алкивиад. Обаче на това предприятие бил нанесен решителен удар още в самото му начало от самите атиняни. По някакъв си незначителен повод Аликивиадовите политически противници повдигнали против него съдебен процес, не допуснали процесът да се гледа в присъствието на Алкивиад, настроили против него народните маси и след заминаването на експедицията осъдили Алкивиад задочно. Присъдата нанесла смъртен удар на цялото дело. Алкивиад избягал в Спарта, планът му с всички подробности станал известен на Спарта. Никии, Алкивиадовият приемник, нямал свой собствен план и не бил способен да изработи такъв. И все пак силите на експедицията били тъй големи, че на първо време изглеждало, че атиняните ще сполучат да завладеят Сиракуза.

Но Никий действал много бавно и правел грешка след грешка. Спарта между това успяла да изпрати добър и точно осведомен от

Алкивиад за силите на Атина и за слабите страни на експедицията генерал в Сиракуза и да прехвърли там помощни войски, и цялото дело завършило с пълно поражение на сухопътните и морските атински сили (413 г.).

Играта била вече изгубена и съдбата на Атинската държава решена. Грамадното предимство на Атина — флотата ѝ и паричните ѝ запаси, почти изцяло изхарчени за подготовката на експедицията, пропаднали в Сиракуза. Нямаło никаква възможност всичко това пак да се възстанови. И все пак слабостта и бедността на Спарта продължили агонията на войната с още почти цели десет години. За да победи, Спарта трябвало да има флота, а за да има флота, трябвали ѝ пари. Нито едното, нито другото, нито Спарта, нито поддържащите я гръцки държави, разорени от войната, могли да дадат. Италийските и сицилийските гръци също тъй нямали сериозно намерение дейно да помагат на Спарта, толкова повече, че над тях все още висяла опасността отново да бъдат нападнати от Картаген. Едничката възможност за Спарта да получи средства за продължение на войната била да вземе предлаганите ѝ пари от Персия. Спарта не се отказала от тази възможност, като се съгласила дори да отдаде малоазийските гръци под персийска власт. Но Персия действала бавно. Всеки от персийските сатрапи в Мала Азия си водел своя политика, и затова работите вървели бавно. Спарта също така не току тъй отведнъж решила да продаде националните интереси и протакала преговорите. Въпросът бил Персия да изпрати една финикийска ескадра на помощ на Спарта и да даде пари, за да се изплатят заплатите на офицерите и моряците от спартанската флота.

Атина се възползвала от това протакане на работите. След непродължително завземане на властта от олигарсите (съвета на 400 — те), предизвикано от отчаянието на населението след сицилийската катастрофа, демократическата партия пак надделяла, а заедно с нея и политиката „война докрай“ (олигарсите искали да завършат войната колкото се може по-скоро). За възстановяването на демократическия строй много допринесла и атинската военна флота. По нейно искане Алкивиад бил амнистиран и той, като се скарал със Спарта, избягал в Мала Азия и тук се постарал да спре или да осуети дипломатическите преговори на Спарта с персийските сатрапи и с персийския цар. Връщането му в отечеството, новият изблик на патриотизъм в Атина и

колебанията на Спарта дали възможност на Алкивиад през първите четири години да постигне сериозни успехи. В 410 г. той спечелил една голяма морска победа около Кизик и постепенно почнал да побеждава спартанците и персите. Но един незначителен неуспех на едного от помощниците му при Нотион (407 г.) дал повод на противниците на Алкивиад да настояят той отново да бъде осъден, и то пак задочно. Алкивиад избягал на малоазийския бряг, откъдето следял по-нататъшния развой на войната. В същото време в Мала Азия се появил един енергичен сатрап, най-малкият син на Дарий II — Кир, а Спарта намерила в лицето на Лизандър талантлив, решителен и честолюбив главнокомандващ, по военния си гений стоящ не по-долу от Алкивиад.

Атиняните след изгонването на Алкивиад още веднъж напрегнали всичките си сили и изпратили силна флота за защита на протоците, т.е. на североизточния морски път, към който и спартанци, и перси се стремели да го завземат, та с това да лишат Атина от възможността да получава хранителни запаси откъм Черно море. Първите действия на флотата били сполучливи. При Аргинуските острови (406 г.) спартанците били разбити. Но гибелта на твърде много атински войници в морето (боят бил даден при бурно море) и безуспешните разпоредби на стратезите да спасят давещите се войници, повдигнали цяла буря от негодувание в народното събрание. Стратезите били сменени, а ония от тях, които се върнали в Атина, били осъдени на смърт и наказани. Такива мерки не могли, разбира се, да повдигнат духа на приемниците на осъдените. Пак на такива мерки се дължи между другото и последното решително поражение на атиняните при входа на Хелеспонт при устието на „Козите реки“ (Егоспотами).

Заедно с флотата си Атина изгубила и последните си надежди. Атиняните били принудени да приемат продиктуваните им от Спарта условия за мир (404 г.). Крепостните стени на Пирея и стените, съединяващи пирейските укрепления с укрепленията на Атина, били разрушени; флотата, с изключение на 12 кораба, била унищожена; Атина била принудена да влезе като изцяло зависим от Спарта член в Лакедемонския съюз. Но все пак Атина продължила да съществува като самостоятелна държава въпреки настояванията на Мегара и Коринт, които искали тя да бъде напълно разрушена. Спарта с либералната си

политика отишла дори толкова далеч, че не настояла Атина да запази олигархическото си управление, въведено тук от Лизандър — управлението на Критий и останалите от 30 — те тирани: Спарта мълчаливо признала революцията на Тразибул, който свалил тези 30 олигарси и възстановил демокрацията.

Главният политически въпрос за Гърция бил вече решен и при това решен завинаги. Местната свобода и градското самоуправление били изкупени с цената на провала на единствения опит Гърция да се обедини в едно политическо цяло. Наистина, и този опит имал в основата си владичеството на един град над всички останали. Едва покъсно, както ще видим, Гърция идва до мисълта да разреши въпроса за национално-държавното си единство на федеративни начала. Но това настъпило едва тогава, когато вече и дума не е могло да става за самостоятелно съществуване на гръцка държава, изградена върху свободното градско устройство.

XX. СОЦИАЛНОТО И КУЛТУРНОТО РАЗВИТИЕ НА ГЪРЦИЯ ПРЕЗ V В. ПР.ХР.

След победата на Атина и Спарта над Персия Атина станала не само главна политическа сила между всички гръцки държави, особено в Средна Гърция, по островите и в Мала Азия, а поела ръководството и на целия икономически и културен живот. В това отношение Спарта не могла и не искала да ѝ съперничи. Мала Азия, откъсната от източните пазари, попаднала и икономически, и културно под пълна зависимост от Атина. Запазили икономическото си и културно значение само Сицилия и Италийска Гърция; обаче тези две отдалечени части на гръцкия свят не могли да влияят никак по-силно върху живота на гърците по бреговете на Егейско море. А Атина придобила сред всички гърци не само голямо политическо влияние, но и голям морален авторитет. Гърция съзнавала, че само твърдостта на Атина и нейният патриотизъм спасили Гърция, когато цялата нация била заплашвана от опасност, да я сполети съдбата на йонийските елини. Ето защо сега всичко, което става в Атина, е от голямо значение в очите на цяла Гърция.

В самата Атина животът рязко се променил. Атина става столица на единството, и атиняните съзнавали това. В никоя друга област може би тъй рязко не се чувства промяната в положението на Атина, както в развитието на самия град. Още в VI в. Атина е голям град, но растящ хаотично, с религиозен център в Акропола, където по едно време били и укрепените дворци на царете, а сега свещено място на богинята-покровителка на града — Атина, със скромен храм в нейна част от местен камък. Пизистрат направил твърде много за Атина. Той уредил голям и удобен централен пазарен площад (агора) в града, подобрил водоснабдяването, построил монументален вход в Акропола. Персийското нашествие разрушило всичко това. Градът представлявал от себе си само развалини, когато пак попаднал в ръцете на гражданите си. От 479 г. се развива трескава дейност в Атина за възстановяване на всичко разрушено. Особено много направил за Атина Кимон. От постройките му е запазен и досега превъзходният

дорийски храм в подножието на Акропола, т.нар. храм на Тезей, посветен вероятно на бога Хефест. Пак той украсил пазарния площад, който в едно и също време служел и за борса, и за клуб на гражданите, и като място, където се развивала част от политическия живот на Атина. Наред с пазара той построил и знаменитата „цветна портика“ (Стоа Пойкиле), стените на която украсил с хубави картини великият живописец Полигнот. Картините по стените на портиката изобразявали великите дела на гърците както от легендарната епоха, тъй и от неотдавнашното минало (сражението при Маратон).

Но Акрополът все още бил покрит с развалини. Перикъл — ръководителят и организаторът на Атинската държава — се заел да възстанови и него. Милиони изхарчила Атина да направи от Акропола едно от най-съвършените произведения на архитектурата, украсено с цял музей от извънредно ценни скулптурни и живописни паметници. Атиняните не изоставили и не прекъснали това дело дори и през времето, когато се очертал може би упадъкът на атинската мощ — през време на Пелопонеската война. Периклови помощници за осъществяване на художествената му задача били архитектът Иктин и най-великият гръцки ваятел Фидий. Тясна е идеята Акрополът да се направи великолепно жилище на богинята Атина, царствено издигащо се над града, символ на величието и на мощта на Атина като държава и като център на културния живот на Гърция. Акрополът вече не е крепост, каквато е бил още през времето на персийското нашествие. Центърът на Атина нямал нужда вече от укрепления. По склоновете му нямало нито частни къщи, нито магазини и дюкяни; само няколко светилища, между тях светилището на Асклепий, оживявали стръмните склонове на хълма. От равнината към хълма водела монументална стълба, на завършека на която била построена сложна, с колони, врата (Пропилеи). В едно от крилата на вратата се помещавала картинната галерия (Пинакотека). Над стълбата, надясно, като се влиза, на висок бастион се издигал красивият храм на богинята Атина-Победа. Тя била страж и пазителка на Акропола. Цялата горна част на хълма била превърната в изравнен площад. По средата го прекосявал свещен път, от двете страни на който имало гора от посвещения (вотивни паметници), поставяни от атинските граждани в чест на великата им богиня и от архива на атинската демокрация — най-

важните декрети на народното събрание издълбани на камък. Наляво и надясно от пътя се издигали двете жилища на богиня Атина.

Надясно — жилището на Атина-Девата, могъщият Партедон, грамаден дорийски храм, цял заобиколен с колони, с покрив с два наклона. В източната част на зданието била целата (cella), т.е. самият храм, жилището на богинята със статуята ѝ от злато и слонова кост пред задната стена и с двоен ред колони, разделящи делата на три „кораба“ (нефи). В западната част се намирала стаята, в която се пазели съкровищата на богинята. Богатите скулптурни украшения на храма разказвали на зрителите историята на отношенията на богинята към града. Над колоните от външната страна, в пространството между гредите на покрива (метопите), символично бил изобразен развоят на борбата на културата със силите на първобитния хаос: как лапитите (най-старото гръцко население в Тесалия) побеждават кентаврите — полу-човеци, полуконе; как гърците побеждават източните народи, олицетворени от амазонки; и как боговете побеждават гигантите. На един от фронтоните е предадено раждането на Атина от главата на Зевс, а на другия — спорът между Атина и Посейдон, кой да владее град Атина. Най-после, в заобикалящата храма портика, по стените на храма бил развит знаменитият фриз, изобразяващ катагодишното шествие на атинските граждани към храма на богинята, великите Панатиней. В оживени групи към храма се движат: жреци и жертвени животни, магистрати, девойки, носещи нова, изтъкана от атинянки одежда за богинята Атина, почтени старци, подпирани се на жезли, и знатни младежи на породисти хубави коне. Група богове наблюдава всичко това.

На другата страна на свещения път през най-усилните години на Пелопонеската война атиняните въздигнали второто жилище на Атина, покровителката на града (Полиада) — Ерехтейона, едно от най-тънките произведения на гръцката йонийска архитектура, където в едно здание били съединени култовете на предишния покровител на града — бога на морето и на морската търговия Посейдон, — с тия на новата господарка на Атинската държава — Атина, която донесла в града маслиновото дърво. Между Партедона и Ерехтейона се издигала колосалната статуя на Атина-Предводителката (Промахос), златният връх на копие то на която блестял надалеч и се виждал отдалеч в морето.

Такъв е центърът на Атина, като велика и първа държава в Гърция. В сравнение с него останалите части на града били бедни и незначителни. Тесни и криви улици, скромни къщи, дюкяни и работилници, шум, прах и кал. Цялото атинско население живеело в повече или по-малко еднакви условия. Много богати граждани не си строяли разкошни дворци. Когато Алкивиад пръв украсил стените на своя дом с картини, за това заговорили по целия град. Атина била демократична, и богатите хора в Атина се бояли рязко да се отличават от масите с разкошен живот и с богата обстановка. Толкова повече, че атинските мъже прекарвали доста малка част от времето си вкъщи. Площадът-пазар, Пниксът, където се събирало народното събрание, зданието на съда и зданието на съвета, — ето местата, в които повисшите обществени класи прекарвали времето си. Низшите класи работели в Пирея в доковете и складовете, в дюкяните и в работилниците си. Но всички, и висши и низши, посвещавали свободното си време в упражнения на тялото, на физически упражнения и спорт. За тази цел в околностите на града имало построени много спортни площадки, заградени с портики, гимназии и палестри, където цялото атинско население — и млади, и стари — с часове се упражнявали в бягане, в хвърляне на диск и копия, в игра с топки, борба и т.н., като умивали след това тялото си в студената вода на басейните, съставляващи част от гимназиите и палестрите. В същите тия гимназии се водело и обучението на юношите, задължително за всеки млад атинянин. Наред с физическата и военна тренировка, наред с подготовката за местни и общогръцки състезания, момчетата се учили на четмо и писмо, запознавали ги с основните математически знания, но особено усърдно ги учили на музика, пеене и четене на великите произведения на гръцката литература, главно Омировите поеми.

Жените в живота на Атина през V в. не играели вече онази роля, която бяха играли в епохата на господството на аристокрацията в цяла Гърция, включително и йонийска Мала Азия, и която продължавали да играят в живота на Спарта. Времето на политическото им влияние, на значението им като центрове на обществения живот, времето на литературната им дейност минало. В началото на V в. Кимоновата сестра Елпиника имала доста значително влияние върху атинския политически живот; но през времето на Перикъл Аспазия, с личното ѝ

влияние върху великия атинянин, била вече истинско изключение. Демокрацията ограничила жената и от площада я изпраща в дома, в кухнята и в детската стая, с една дума — в гинекея, особена част от къщата, определена за жените и депата.

В центъра на социалния живот на Атина не са вече самите атински граждани, а постоянно увеличаващото се население от чужденци (метеки) и роби. Ръководителите на атинската политика съзнателно привличали метеки в Атина. Атинското гражданство било премного заето в политиката, в държавните работи и с войните, та нямало толкова време да се занимава и с промишленост или търговия. А метеките, за които търговията и промишлеността били единственото им занятие, вследствие на това станали онази сила, която главно създаде бляскавия икономически разцвет на Атина в V в. В техни ръце била и атинската търговска флота, и банките, ролята на които в икономическия живот ставала все по-значителна, и най-големите работилници. Те нямали само едно право: да притежават собствена земя в пределите на Атика. В социално отношение те не съставлявали никаква особена класа, и в обществения живот нямало разлика между един метек и един гражданин.

Характерно явление за Атина през V в, е още това, колко високо се издигнало, ако не юридическото, то поне социалното и икономическото значение на робите. Целият икономически живот на атинския гражданин бил построен върху робския труд. Ако атинският гражданин притежавал, да речем, работилница, то двигателната сила в нея е довереният му роб, ръководител на работниците, които от своя страна са отчасти също тъй роби, отчасти свободни хора. В търговските му предприятия пак роби играели главната роля. Дори и в bankerските кантори и там най-важните служби се заемали от роби и освободени роби. Наред с тая, да я наречем висша, класа роби имало, разбира се, и роби-парии, роби-добитък, ония, които със стотици загивали в сребърните рудници на Лаврион, измъчвайки се години наред в тежък и непоносим затворнически труд. Но в Атина такива роби човек не е могъл да срещне, защото робите-занаятчии и търговци живеели също като останалото атинско население. Мнозина от тях се издигнали, особено по-сръчните и по-хитрите измежду тях, и в края на краищата получавали свобода от господарите си. Един атински консерватор в V в. отбелязва в един свой политически памфлет,

насочен срещу атинската демокрация, че в Атина по улиците и по площадите не можеш да различиш кой е роб, кой е метек, кой е гражданин: всички горе-долу са еднакво облечени и живеят еднакво.

Такъв бил градът Атина, в който биел пулсът на живота на Атинската държава. Но зад града е и атинското село, в което живеело мнозинството от гражданите на Атинската държава. След Солон и Пизистрат селото стъпило здраво на краката си. В демите на Атика, в чифлиците, разпръснати по долини и планини, в горите на Пентеликон и Хеликон живеели хиляди атински граждани: дребни собственици на земя, земеделци, лозари, стопани на маслинови гори, скотовъдковчари, възлищари. Те не обичали града и дори се бояли от него. Но с цялата си душа били предани на държавата и когато дотрябвало, масово отивали в народното събрание. Само със съществуването на тая именно класа граждани можем да си обясним, защо въпреки демократичното си устройство, въпреки новите течения в мисълта, Атинската държава все пак, общо взето, си оставала консервативна и привързана към старото.

В V в. най-много се променил културният облик на Атина. Измежду поетите и мислителите на VI в. няма име на друг някой атински гражданин освен Солоновото. В V в. в това отношение настъпва рязка промяна: повечето бележити културни дейци от това време са или атиняни, или граждани от други градове, но живеещи в Атина. В Мала Азия още продължават да работят някои представители на зараждащата се гръцка философска мисъл, например Хераклит, който пръв е схванал и оценил ролята на движението в живота на природата. Но ето вече Анаксагор, родом от Клазомена в Мала Азия, за когото ще говорим и по-долу, живее и работи в Атина. Енергично твори и итало-сицилийската група философи. Емпедокъл от Акрагант в Сицилия, приемникът на елеатите, създателят на атомната теория и на учението за борбата за съществуване и за оцеляването на приспособените към тази борба организми, намерил привърженици и приемници не в своето отечество, а в Атина в лицето на Левкии и Демокрит, които допълнили атомната теория с учението за механическата сила на притеглянето, създаваща от атомите видимата природа, и в лицето на споменатия вече Анаксагор.

Това показва как центърът на тежестта в културния живот бързо се мести в Атина. Всички благоприятни условия за това били на лице.

Никъде другаде за творческата личност не се откривали толкова възможности, колкото в Атина. Никъде другаде нямало такава свобода на словото и на мисълта и никъде нямало такъв жив интерес към всичко ново. Атинската демокрация държала, разбира се, на правото си да се разпорежда с личността и с живота на гражданите си, когато това налагали висшите държавни интереси. Всеки закон, веднъж минал през народното събрание, бил всесилен. Демокрацията се страхувала от твърде влиятелни ръководители на едно силно малцинство, като от зародиш на възможни усложнения и революции, и ги отстранявала чрез гласуване (осгракизъм), като ги изпращала на почетно заточение. Но тя не се намесвала в частния живот, в интересите, в мислите и речите на гражданите, предоставяйки всекиму да живее както си ще.

Атиняните били малко по-консервативни в областта на религиозния живот. Те давали свобода на хората да говорят и да мислят, каквото си шат, но ревниво пазели старите религиозни традиции. Жертва на този религиозен консерватизъм станал, както ще видим по-долу, и сам Сократ. Религията се съсредоточавала главно в култа, ето защо атинският гражданин най-много пазел и съблюдавал именно култа. Поради това атинският народ не търпял и не прощавал резки прояви против боговете въобще и против техния култ, поради това и проповедникът на атомистичната теория Анаксагор е бил принуден да се прости с отечеството си и да отиде на заточение. Но към опитите за едно по-нататъшно одухотворение и очистване на религията, към наченките на зараждащото се единобожие, и то тъй, както се проявяват те в Есхиловите произведения, народът се отнасял с внимание и сериозно, и атинската драма, разбира се, издигнала високо нивото на религиозното му мирозъзерцание. Все с по-голяма и по-голяма почит се ползват вече и Елевзинските мистерии, които тъкмо през този V в. влизат в тесен съюз с орфизма.

Такава е била обстановката, при която са създадени великите придобивки на гръцката мисъл и на гръцкото изкуство, с които тъй много е наситен животът на Атина през V в. и които скоро станали класически за целия гръцки свят. Едно от най-великите създания на атинския гений през V в. е трагедията. Неин творец, както вече споменахме, е Есхил. Незначителната на пръв поглед, въведена от Есхил техническа реформа в диалога на трагическия хор с разказвач, а именно това, че бил въведен и втори разказвач, втори актьор, довела

свещеното действие при Дионисовия празник до същинска драма, същинска трагедия, която в основните ѝ черти от Есхил сме наследили и ние. Диалогът на актьорите, прекъсван от хоровите песни, дал възможност на Есхил да представя пред очите на зрителите покъртителни картини на дълбоки душевни преживявания, допълвайки ги в песните на хора с мисли и чувства на автора. Есхил взема сюжети не толкова от живота, а главно от митовете, които сами по себе си са пълни с такова безкрайно разнообразие от цветисти разкази из живота на героите и боговете, че много лесно било в тях да се намерят сюжети за човешка драма. Както Есхил, така и приемниците му групирани драмите си в трилогии — три драми с един сюжет и със заключителна сатирична драма-пародия накрая: но всяка е трябвало да бъде завършена сама за себе си и с останалите била свързана само с общите си действащи лица. От граматния брой написани от Есхил трагедии (може би около 90) до нас са запазени само седем; от тях една трилогия — „Орестия“, в която се разказва покъртителната драма за отмъщението на един син на майка си за убийството на бащата, мъченията на съвестта у сина и изкуплението им. В „Перси“ Есхил, като изключение, взел за сюжет великата, току-що изживяна персийска война, в която сам Есхил взел дейно участие, сражавайки се като прост войник в Маратонския бой. По всеобщата преценка на целия античен свят, към която преценка изцяло се присъединява и съвременната литературна критика, Есхил, от художествено гледище, не само е създал трагедията, но е дал и най-съвършените ѝ образци, ненадминати и до днес още нито в античността, нито в съвременността.

По-млад съвременник на Есхил бил Софокъл. Броят на трагедиите му бил още по-голям от Есхилевите (познати са ни 111 заглавия), но запазени са до нас пак само 7 (и половината от една сатирическа драма). С общ сюжет са свързани три, взети от историята на Тиванската царстваща династия: „Едип цар“, „Едип в Колон“ и „Антигона“, обаче във всяка една от тях е обработен отделен, напълно завършен епизод. Най-после най-младият съвременник и съперник на Софокъл е Еврипид, който станал любимият трагически поет в късногръцкия и в римския свят, но който не се ползвал с особено голям успех приживе; той ни е завещал своите 19 трагедии от общия им брой 75.

Главното значение на атинската драма покрай поразителното ѝ литературно съвършенство: езикова красота, езиково богатство, безкрайно разнообразие и високо красиви образи, изключително майсторско стихосложение и майсторска разработка на сюжетите — е в това, че в нея поетите за пръв път показват на хората собствената им душа, изкарват пред очите им развитието в тази душа на борбите със самата себе си, с околните, с общество и държава, с божиите и човешките закони. И при все това атинската трагедия не е отвлечена; тя черпи вдъхновение от живота на атинското общество в V в., не страни от политиката, старее се да разреши много социални въпроси. Мъчно е с няколко само думи да се предаде онова богатство в съдържанието на атинските трагедии от V в., мъчно е да се прокара някаква по-съществена отличителна разлика между тримата еднакво велики поети. За историята на атинската култура е достатъчно да изтъкнем факта, че появата на атинската трагедия е начало на рязката промяна в целия мироглед на хората на онова време. Зрителите излизали от театъра и отнасяли със себе си цял свят нови представи и идеи, приучвали се по-дълбоко да се вглеждат в собствената си душа и по-другояче да се отнасят към душевните преживявания на близките си.

Също такова влияние проявила върху атиняните и комедията. Тя се развила по-късно от трагедията и при това под силно нейно влияние. Създателите на комедията — Евполис, Кратин и Аристофан, от които добре познаваме само Аристофан (запазени са 11 комедии от всичките му 44) — са съвременници на Пелопонеските войни. Комедията никъде не засяга митологически сюжети; съдържанието си тя взема от ежедневието на съвременен живот. Тя не се интересува от душевните преживявания на човека. Във фантастична, високо комична форма, тя разглежда злободневни въпроси, а понякога дори въпроси на даден момент. Въпросът за жените и за женското равноправие, учението на Сократ и на софистите (вж. по-долу), мир или война, личността на някой политически деец — ето, такива неща се изнасят на сцената и се осмиват в най-безпошадна и най-откровена форма. Комедията била нещо като голяма политическа и социална катедра, от която авторът беседвал с атинските граждани, осмивайки всичко, което по негово мнение е достойно за весел, понякога закачлив, а понякога дори злобен, но винаги откровен смях.

На същите въпроси из областта на морала, на политиката, на социалния живот, които въпроси поставяли пред атиняните трагедията и комедията в поетично-художествено осветление. На същите тия въпроси се натъквали атинските граждани и в катадневния си живот. Те гласували закони в народното събрание, изготвяли законопроекти в съвета, решавали делата в народния съд. От гласа на всеки един гражданин често зависела съдбата на отделните видни съграждани, на най-добрите атински граждани, от него зависело решението на въпроса за живот или смърт. Този глас често е решавал най-сложните политически въпроси, засягащи Атина и съюзниците ѝ, въпроси от които често зависело самото съществуване на държавата. Всяко едно решение давало повод за критики, за насмешки, а често за омраза и злоба. Всеки атински гражданин имал дял в общата отговорност за това или онова решение. Ясно е, че повечето атински граждани винаги искали да гласуват и да решават въпросите по съвест. Много пъти са били принуждавани публично да защитават своето гледище. Обаче не били подготвени за такава една пълна с отговорности дейност. Още значи не е бил създаден типът на професионалния политик. Атинянинът търсел ръководство и ръководител, чувствал нужда от политическо възпитание и неведнъж изпадал в положението на пълна безпомощност. Почнали да се търсят хора, които биха могли да помогнат на простосмъртния гражданин, да го научат да разсъждава, да мисли и да говори. И такива хора се намерили.

Едни от тях сами търсели истината и просвещавали съгражданите си само между другото, а други превърнали процеса на обучението в своя професия. Атиняните наричали такива учители софисти. Софистите учили всеки, който желаел да се научи да мисли, да разсъждава, да говори и да пише. Колкото по-оригинална мисъл проявявал някой софист, колкото по-силна била логиката му и колкото по-ясен и по-богат бил неговият начин на изразяване, толкова с по-голям успех се ползвал и толкова по-широк кръг от ученици имал. Те малко се интересували от въпросите за световното устройство. В центъра на размишленията им бил човекът, обществото, държавата. Те подхващали въпросите без никакви а приорни гледища, без предварително приготвено решение. „Сам човекът“, т.е. неговият разум „е мерилото на всичко“, казвали те. Само по пътя на логичното разсъждение може да се намери онова, което ни се струва истина и

което убеждава другите. Значи главното е човек да може да разсъждава, да мисли логично и със словото си да убеждава другите. При такава насока на мисълта у софистите трудно е да се намери някаква обща линия в учението им, линия, обща и еднаква за всички. Те не са били някаква философска школа, макар и от тяхната дейност да са се развили по-късно цял ред философски школи. Само едно е общо за всички: търсенето на вероятни отговори на трудни въпроси. Самите отговори обаче те търсели в разни насоки и по разни пътища. Друго общо за всички е това, че пътищата им били логически и диалектически и че отговорите им на въпросите не били във формата на догма. Най-после и това, че всички те се интересували главно от политически и социални въпроси, ето защо те с право могат да бъдат наречени бащи на социологията и на държавните науки. Знаем, че един от най-прочутите софисти — Протагор — пръв е поставил и се е опитал логически да разреши въпроса за произхода на обществото и на държавата. Друг един — Хиподам от Милет, математик и инженер, автор на една нова теория за постройка на градове, приложена от него при планировката на новото атинско пристанище Пирея (такива градове имали вид, приличащ горе-долу на шахматна дъска), бил първият мислител, който е създал едно чисто теоретично построение на идеална държава и идеално общество. В същия дух работели и другите: Тразимах създал учението, според което само най-силните и най-добрите имали право на власт; намерили се защитници и на комунизма и на анархизма. И навсякъде във всичко това царува една основна идея: това, което в човешкия живот е предопределено и установено от природата, само то е естествено и поради това необходимо; а всичко, което са създали хората, всичко това е условно и нетрайно. Това схващане е било ясно изразено в неотдавна откритите фрагменти от трактата „Върху истината“ от софиста Антифон, съвременник на Аристофан, когото Аристофан много пъти напада със своя горчив сарказъм. Философията на Антифон, основана на Демокритовия атеизъм, е чисто материалистическа.

Измежду софистите на втората половина от V в. изпъкнала една необикновено оригинална и необикновено силна личност — Сократ. Сократ не е бил професионален учител; той сам търсел само истината. От ден на ден той почнал все по-често да се явява навсякъде, където се събирали атиняните, и завързвал с тях безкрайни разсъждения по

основните въпроси на живота. С острата си диалектика той още в самото начало разбивал възможните отговори на въпросите си от страна на събеседниците си, а чрез постановката на самите въпроси и чрез предварителните си реплики подготвял почвата за разумно и точно решение на въпроса. По такъв път той постепенно се доближавал до определението на основните понятия в човешкия живот: що е добродетел, що е красота, що е справедливост и т.н. Ние не знаем в какво се е състояло всъщност неговото учение. Нашите извори за него са „Memorabilia“ („Спомени“) от Ксенофонт и редицата диалози на Платон. И Ксенофонт, и Платон са били ученици на Сократ. Ксенофонт бил човек със средни способности и с повърхностно философско образование. Платон е бил един от най-великите мислители в световната история. И мъчно е да се съгласуват техните твърдения за Сократ. Има много нещо в учението на Сократ, което Ксенофонт не е могъл да разбере. А Платон е могъл да приписва на учителя си чисто свои схващания. Но ние трябва да приемем, че както огромното влияние на Сократ върху цялата по-късна мисъл, така и фактът, че всички по-сетнешни философски школи водят произхода си от него, доказва ясно едно нещо, а именно, че той е внесъл някакъв нов елемент във философията, който привлякъл вниманието на всички съвременни мислители. Изглежда, че тоя нов елемент е бил отчасти преобладаващото значение, което Сократ приписвал на човека и отчасти въодушевлението, с което призовавал хората да „познаят себе си“ и да водят по-добър живот както като отделни личности, така и като членове на разни сдружения, в това число и на главното сдружение — държавата. Той нямал строго определени политически възгледи и не е бил противник на демокрацията. Но той ясно виждал всичките ѝ отрицателни страни и особено пълната неподготвеност на гражданите да управляват държавата. Ето защо апелирал към тях да вдълбочат и разширят знанията си и да развиват мислителните си способности. Не е бил и атеист. Той вярвал в боговете и често им принасял жертви, но чувствал в себе си присъствието на божествено същество, на своя демон. Вярата му приличала на вярата на Есхил. Тя била вяра в едно висше същество, което управлява света. В дейността на Сократ имало нещо, което дразнело и предизвиквало. Малко са ония атински граждани, на които той да не е посочвал колко малко знаят те и колко зле разсъждават, колко ненадеждно е това, което те смятат за

непоколебимо и трайно. Ето защо няма нищо чудно, че консервативният Аристофан рязко го нападнал в една от комедиите си („Облаци“) и че се намерил обвинител (Анит), който поискал той да бъде наказан от съда, задето „не вярва в боговете, които държавата признава, и задето развращава юношите“. От всичко това лесно можем да разберем защо атиняните с радост възприели мисълта да се отърват от тази „конска муха“ и защо тъй спокойно го осъдили на смърт, макар и честно да е изпълнявал всичките си граждански задължения.

Жаждата за знание и стремежът към търсене на истината създали в атиняните жив интерес и към миналото. Всеки атинянин искал подробно да знае какво е станало преди няколко години през време на персийското нахлуване и да си обясни защо и как Гърция е успяла да изживее и да преодолее такова голямо нещастие. Видяхме по-горе, че интересът към миналото не е бил чужд за йонийските мислители и че още в Мала Азия се явили неколцина писатели, които събирали исторически факти из миналото на малоазийските елини и на съседните им източни народи. Ето защо няма нищо чудно, че един от тези малоазийци — Херодот, роден в карийско-дорийския Халикарнас, преселил се в Атина и заедно с атиняните, вече като атински гражданин, взел участие в основаването на колонията Турии в Италия, се заел да разкаже на атиняните „историята“ на Персийските войни. Той добре познавал йонийската историческа литература и много пътешествал. Бил е и в Египет, и във Вавилония, познавал добре Мала Азия, биле може би за малко време и в Олбия при устията на Днепър и Буг. Навсякъде с безграничната си любознателност посещавал историческите места с паметниците им от дълбока старина, събирал разказите на местните жители за значението на паметниците, които посещавал, вглеждал се в нравите и обичаите на жителите и в особеностите на страната. В Атина той с още по-голямо усърдие беседвал с хора, взели лично участие в Персийските войни, а също тъй и с хора, чиито бащи и деди били във връзка със събитията, които довели работите до нахлуване на персите. Проучвал и паметниците, свързани с това нахлуване, и събирал възникналите около тях разкази и легенди. С особена любов той завързвал беседи с жреците и много неща научил от разказите на жреците на Делфийския храм. Тъй той създал своето изследване, своята „история“ на Персийските войни.

В книгата си той не се задоволява само да предаде събитията, а се старая главно да разбере миналото. За целта, преди да започне изложението на самата история на войната, предварително дава описания на страните, с които тази история тъй или иначе е във връзка. Характеристиките му на Мала Азия, на Персия, на Вавилония, на Египет и на Скитското царство се четат с увлекателен интерес, при все че много неща в представите му за историята на тези страни впоследствие са излезли неправилни и неточни. В самия разказ за постепенния развой на борбата между перси и гърци целият общ ход на събитията е предаден точно, макар и осветен от чисто атинско гледище, тъй като Херодот станал в Атина пламенен атински патриот. Без Херодот, бащата на историята, знанията ни за хода на Персийската война биха били все толкова откъслечни, каквито са знанията ни например за политическата история на Гърция до тази война и за времето между нея и Пелопонеските войни. Херодот е първият и единственият историк, който е събрал разказите за войната, докато участниците в нея били още живи (историята му е издадена в 430 г.); всички по-късни изложения на гръцките историци се ползват от него като от главен извор. В подробностите обаче, както споменахме, Херодот доста често допуска неточности. Слабо внимание обръща на точната хронология на събитията, слабо е разбирал военното дело и често описва местности, които сам не е виждал. Това ние ясно забелязваме, но в много случаи нямаме възможност да го поправим, понеже нямаме други извори за съпоставяне. Често ни дава и чисто лично осветление на събитията, но и тук ни е трудно да го поправим. Неведнъж проявява излишно доверие към легендарни и чудесни неща. Обаче, общо взето, и той съзнава колко несигурни са понякога основите на историческото знание. Срещне ли пред себе си различни разкази за едно и също събитие, вече е безсилен да се справи с тях. Методите на историческата критика са му чужди. И все пак трябва много да му благодарим, че в такива случаи той просто предава всички познати нему разкази и предоставя на читателя да си избира измежду тях. Херодот заема едно особено почетно място в историята на човешката култура и в развоя на гръцката цивилизация. Той е истински баща на историята. Той пръв е погледнал на историята не като на сборник от интересни анекдоти и легенди за богове и смъртни, а като на обект за научно изследване.

Няма нищо чудно и в това, че следващият веднага след него атински историк Тукидид, който е роден и израснал в атмосферата на Атина през V век, който е присъствал при представленията на трагедиите на великите трагици, който е слушал софистите и може би лично се е срещал със Сократ, който сам е взимал дейно участие в държавния живот на Атина и който е бил един от атинските предводители в Пелопонеската война, че той именно е схванал задачата на един историк малко по-иначе от Херодот. Сам е бил свидетел на Пелопонеската война от самото ѝ начало та до края, преживял я е цялата с всичките ѝ сполуки и несполуки. Нещастieto на Атина и него е поразило също тъй дълбоко, както поразило то и всички по-добри атиняни. И си поставя за цел да разкаже на съвременниците си и на следващите след него поколения цялата истина за войната тъй, както я е видял и както я е разбрал сам той. За целта разполагал с грамаден и превъзходен материал. Като държавник и генерал, той правилно преценил значението му. Когато Амфипол бил завладян от спартанците в 424 г., той бил военачалник на север, но несполучливо, и за неуспеха си заплатил със заточение. Но тук — през време на заточението — получил възможност по-отблизо да се запознае с противниците на Атина, да разбере психологията им и да оцени предимствата им. С целия си материал в ръце и с опита си пристъпва към историческа работа, наема се не само да ни разкаже, но и да ни обясни Пелопонеската война.

Ала за това са му потребни преди всичко точни факти с точната им хронологическа последователност. Не е било лесна работа да ги събере. Силно се разпалили страстите и на двете враждуващи страни и твърде важно било за всяка една от тях историческите факти да се предадат в съответно осветление. И Тукидид се изправя пред задачата да предаде фактите такива, каквито са си и да ги освободи от едностранчивата черупка, в която ги затваряла всяка една от страните. Трябва да признаем, че той е постигнал това с необикновена за времето си точност, по чисто научен път, като прилага методите и похватите на онова, което ние днес наричаме историческа критика. Така става баща ако не на историята изобщо, то поне на историята на съвременни на един историк събития и на критическата история. Но и това е малко — Фактите за него са само средство. Целта е те да се осветят и обяснят, и при това да се обяснят не Теологически, както

често прави Херодот, а рационалистично и логично. Главната задача на Тукидид е да определи причинната връзка между събитията. Да се разкрият причините, като се отличават строго от поводите — ето към това се стреми цялото му изложение на събитията, и при тона, без да се поддава на чувството или на вярата, а върви по строго логичен път. При съставянето на този си труд Тукидид ясно схванал и ролята на личността в историята, и нейното често пъти пълно безсилие пред икономическата и социална еволюция. Той разбрал и огромната роля на масовата психология, и много друго, като достигнал до висота, която и в наше време още е само *pium desiderium* (благочестиво желание) за историците. Тукидид е бил за историята това, което Есхил за трагедията. Както в областта на драмата, тъй и тук Атина е дала в лицето на Тукидид не само един пионер в новата и важна сфера на човешкото творчество, но и човек, който се е приближил в тази област до съвършенство. След Тукидид старият свят не е могъл вече да създаде друг историк, равен нему и по талант, и по научно вдълбочаване. Малцина са и измежду съвременните нам историци, и измежду историците от нашето неотдавнашно минало ония, които биха могли да му съперничат.

Същото явление, което наблюдаваме в развитието на драмата, на историческото изследване и на историографията, същото срещаме и в областта на философията и в развитието на изкуството на речта, същото пак явление срещаме и в историята на изобразителните изкуства, предимно на скулптурата. Историята на живописата ни е по-слабо позната, защото нямаме непосредствени копия от произведенията на голямата декоративна и стативна живопис. Развитието ѝ можем да проследим само по подражанията върху вазите, подражания чисто декоративни, в които художникът трябва да държи сметка за характера и за размерите на украсявания от него предмет и да се задоволява по необходимост в повечето случаи само с две бои — червена и черна (вж. по-долу), и по влиянието, което живописата е упражнила върху скулптурата. Ето защо великите художници на V в. пр.Хр., главно Полигнот, и досега още са загадка за нас. Много по-пълни са сведенията ни за скулптурата. Тук имаме и цял ред произведения на велики майстори в оригинали (напр. скулптурите на Партенона), и огромно количество къде по-точни, къде по-неточни копия от великите статуи на V в. от по-късно време, и съвременни на

тия статуи техни възпроизведения — в малки бронзове, теракоти и на монети.

Към края на VI в. наред с йонийските ваятелни школи развиват се вече самостоятелни скулптурни школи и в същинска Гърция и в Италия. Скулптурите на Егина и на Зевсовия храм в Олимпия, някои скулптурни украшения по „съкровищниците“ на разните градове в Делфи и останките от също пак такива скулптурни украшения на храмовете в Сицилия и Италия, особено в Селинунт, показват колко бързо се развивала гръцката скулптура в техническо и художествено отношение, отделяйки се постепенно от условностите на йонийската скулптура от VI в. и от тежката монументалност на архаичния период въобще. Особено бързо върви развитието ѝ в Атина след Персийските войни. До това време атинската скулптура е само клон от йонийската; след Персийските войни тя съвсем се освобождава от йонийското влияние, и атинските скулптори почват да творят свободно и самостоятелно. Начело на това главоломно бързо развитие е Мирон със статуите си на богове и атлети. Висшата точка на развитието е в лицето на Фидий, най-великият гръцки скулптор през V в., сътрудник на Перикъл, чиито произведения украсявали не само Атина, но и Олимпия и други центрове на гръцката култура. Най-прочути били статуите му на богинята Атина в Партенона и на Зевс в Олимпия, и двете хризлефантинни, т.е. с основа от дърво, но с крайници (глава, ръце и крака) и с дрехи от слонова кост и злато. По-млад съвременник на Фидий е Поликлет, чиито статуи на атлети, както и Фидиевите статуи на богове, изведнъж станали класически, а статуята на Хера в Аргос съперничела с Фидиевия Зевс в Олимпия.

Главните черти на новото гръцко изкуство са: пълната победа на художника над техническите трудности и над материала, които вече не са за него стеснителни рамки в творчеството му; стремението да се идеализират формите на човешкото тяло, без да се копира природата и без да се поправя тя, а само като се търси в природата най-съвършеното и близкото до онзи идеал, който се е оформил в душата на художника; и най-после, умението да се въплътят в статуята известни идеи, близки на художника, главно идеята за величието и силата на божеството. Ваятелите от V в. познават и природата, добре са я изучили, запознати са отлично с анатомията на човешкото тяло, схванали са красотата на спускащата се в разнообразни гънки дреха,

умеят художествено да свържат линиите на тялото с дрехата; но не са роби на природата, не я копират. Да вземем за пример атлетите им: те са превъзходни образци за красота на мъжкото голо тяло. В хвърлящия диск атлет на Мирон е въплътено всичко, което е силно, прекрасно и живо в юношеското тяло в момент на най-голямо напрежение. В бронзовия колесничар от Делфи ние се възхищаваме от строгото величие на спокойно изправения юноша в дълга, с прави надолу гънки спускаща се дреха. Още по-съвършени са скулптурите на фронтоните и на фриза на Партенона. Те едва ли са направени от самия Фидий, но нямаме основания да се съмняваме, че са работени под негово ръководство и от скулптори от неговата школа.

Фидий достигнал до най-високата точка на творчеството си в статуите си на великите гръцки богове. Тук ще трябва да се осланяме повече на преценките па гърци и римляни, които сами са видели тези статуи, защото до нас те са запазени само в лоши копия. Разказите на онези, които са ги видели с очите си, свидетелстват за неизгладимото художествено и религиозно впечатление, което статуите са произвеждали на зрителя. Фидиевият Зевс е оня всемогъщ баща на боговете и на смъртните, страшен и милостив в едно и също време, разпореждащ се със съдбините на човечеството, какъвто е и в поезията на Есхил. Дори и тъй, както е предадена само главата му върху монети от Елида, се чувства божественото (therion), което тъй силно ни поражда при четене на Есхиловите трагедии.

Както и в VI в., изкуството живее не само в храмовете и на обществените градски площади. То изпълвало целия живот на гърка. Особено убедително ни доказват това за въпросното време гръцките вази. В V в. Атина била господарка почти на всички пазари на глинени съдове. Нейните вази с червени фигури на черен фон, които заменили вазите с черни фигури на червен фон, се срещат навсякъде: и в Египет, и в Италия, и в Сицилия, и в Южна Франция, и в Испания, и на бреговете на Черно море, и дори в столицата на Персийската империя. И те са най-съвършеното нещо, постигнато в областта на този клон от декоративното изкуство. Изящните и разнообразни форми, строгата, точната и необикновено богатата рисунка, майсторското групиране на сцени из живота на богове и хора, с които са украсени вазите, всичко това прави много от тях велики произведения на изкуството. Подобно на съвременната драма и скулптура, вазите отразяват всяка фаза на

атинския живот. Дори и политиката не е била изключена: има много рисунки от велики вазови живописци на тая епоха, които се обясняват тъкмо по тоя начин. Бракът на Тезей с морето например означава морския империализъм на Атина и сцени от живота на Язон се отнасят до атинските домогвания в областта на Черно море. Една група атински вази — погребални — тънки и високи стомни (лекити) и пак погребални вази във форма на богове и на фантастични митични същества от задгробния свят — не се задоволяват със съчетание само на две бои: червена и черна. Върху атическите лекити фигурите са нарисувани с естествени тонове в богати съчетания на бял фон; погребалните вази във форма на богове и на митични същества почти до една са украсени с нежни и ярки бои. Тези съдове ни дават известна представа за голямата стативна и декоративна живопис на V в.

XXI. ГЪРЦИЯ В IV В. ПР.ХР.

Видяхме по-горе (гл. XIX), че в Пелопонеската война победили центробежните сили, обаче тяхната победа не била нито пълна, нито решителна. Атина отслабнала. Атинската империя в Гърция била разрушена, но на нейно място един след друг се явили многобройни претенденти за наследството ѝ. При това и самата тя още не смятала, че поражението ѝ е пълно и че мечтите ѝ да възстанови държавата си са неосъществими. Спарта излязла победителка от тежката въоръжена борба. Ала всъщност истински победител нямало. Всички страни, участвали в борбата, излезли от нея силно изтощени и пред всички се изправили мъчни и болни въпроси както във външната, тъй и във вътрешната им политика. Най-мъчната и най-отговорна задача се паднала на Спарта в новата ѝ роля на морска държава. Сега цяла Гърция очаквала само от нея да възстанови реда и спокойствието не само по суша, но и по море. А за това били потребни хора и пари, защото при създаването се положение редът могъл да се поддържа само със сила. И Спарта по неволя тръгнала по пътя на Атина, обаче без да има атинските ресурси. През време на войната Персия снабдявала Спарта със средства. Ала Персия не току-тъй давала парите си: тя държала точна сметка и ето сега поискала спартанците да изплатят сметката. Срещу нея, за ликвидация, тя настоявала да ѝ се върнат бившите ѝ владения — малоазийските градове.

Персия в това време продължавала да е още силна, богата и добре организирана държава, но все пак значението ѝ след Персийските войни съвсем вече не било онова, което тя имала преди тях. Участието пък на една силна гръцка армия в династическия спор на Артаксеркс с по-малкия му брат Кир (401 г.), и то на страната на Кир, и успешното отстъпление от Вавилония на тази армия след поражението, нанесено на Кир от Артаксеркс, описано от атинянина Ксенофонт, показало на гърците, много ясно въз основа на този пример, че гръцката тактика и стратегия превъзхожда персийската. Това обаче не могло да промени същността на работите. Гърция била вече изтощена и разпокъсана и в нея царувала взаимна ненавист; а

Персия продължавала да е най-богатата страна, със силна войска и с точно познаване на условията, при които живеела Гърция. Всички изгледи за успех в една борба с Гърция били изцяло на страната на Персия. Между другото Персия вече не си служела и с оная тактика, с която бе действала във времето на Маратон и Саламин. Персите били уверени, че със системното въздействие на тяхното злато лесно ще успеят да разложат Гърция до такава степен, та всяко нейно национално обединение да стане невъзможно и следователно Персия лесно ще постигне целта си да направи от Гърция свой васал, без да прибегва до нов поход и нови войни.

Първия си опит в тази насока Персия направила след Пелопонеската война. Под натиска на общественото мнение и при съзнанието, че Персия не ще се ограничи само с тия си искания, Спарта се колебаела да върне на Персия малоазийските градове. Войната ставала неизбежна, и при това война не в Гърция, а в Мала Азия, война настъпателна за Спарта, а отбранителна за Персия. По едно време Спарта и особено талантливият ѝ цар-пълководец Агезилай мечтаели за национална война на цяла Гърция против вековния враг и за решителен успех в такава една борба. Но мечтите си останали само мечти. Дори и крайно суровите мерки на Лизандър, който поддържал силни гарнизони и поставил свои военни управители в по-главните гръцки градове, не могли да сплотят Гърция. Персийското злато вършело своето дело и когато Спарта направила първия сериозен опит да нападне Персия (395 и 394 г.), била принудена много скоро да спре операциите си в Азия и да се заеме със защитата на военната си хегемония в Гърция, където по това време Атина вече възстановила стените си и укрепила пристанището си (394–391 г.), а спартанските васали, използвайки обстоятелството, че спартанските военни сили са отвлечени в Мала Азия, подготвяли и сключвали нови, понякога много невероятни, политически съглашения и създавали нови групировки от силите на гръцките градове-държави.

Спарта се принудила да отстъпи, или по-вярно, да капитулира. За закрепване на спартанската хегемония в Гърция Елада заплатила със свободата на гръцките градове в Мала Азия, които впрочем не били особено огорчени от това ново тяхно връщане под властта на Персия, защото то им обещавало големи търговски изгоди, а пък колкото се отнасяло до политическата им независимост, то такава те все едно, и

под атинско, и под спартанско владичество, не са имали. Много характерни са условията на мира, сключен от спартанския ефор Анталкид с Персия в 387–386 г. Персийският цар, както по-сетнешният пълководец на римския сенат Фламинин и император Нерон, дава свобода на всички гръцки общини с изключение на малоазийските градове, които стават подвластни на Персия, и на три острова — Лемнос, Имброс и Скирос, които били и си останали атински владения — На всички, които не се подчинят на тези условия, ще им бъде обявена безпощадна война. Условията не засягали спартанската хегемония, защото с тях не се забранявали договори и съюзи на отделните градове помежду им, а самата хегемония на Спарта юридически се опирала тъкмо на такива отделни договори.

Между това постепенно недоволството в Гърция от спартанския ред се засилвало и за Спарта ставало все по-мъчно и по-мъчно да крепи този ред. Съюзниците на Спарта — Персия и Сиракуза, за които ще говорим по-долу, не могли дейно да ѝ помагат, защото Персия и без това едва успявала да се бори с взелия остра форма процес на разложение в могъщата ѝ империя, а Сиракуза изцяло била заета с работите в Италия и Сицилия. А без подкрепа отвън Спарта нямала сили да държи в подчинение грамадната си, разпръснатата и вечно кипяща държава. Една от последиците на постоянните войни, съпроводени с големи загуби, по-голямата част от които били за сметка на спартанците, било заплашителното намаление на броя на пълноправните спартански граждани. От друга страна, изгодите от управлението на спартанските владения извън Спарта били толкова големи, че спартиатите сами намирали за по-добре да не взимат мерки за увеличение броя на пълноправните граждани и считали за революция всеки опит в тази насока. Предпочитали да не обръщат внимание на това, че дадените земи и частната поземлена собственост все повече минавали в ръцете на жени, отколкото да попълват редовете си с хора, взети от непълноправните спартиати, периеки и илоти. А в резултат малкият брой спартиати вече не бил достатъчен нито за защита на Спарта, нито за команден състав на разпръснатите гарнизони по държавата, нито за външните войни.

От друга страна, съперниците на Спарта се засилвали. Сравнително дългият мир дал възможност на Атина да възроди търговията си. В същото време предишните съюзници на Атина сега,

под гнета на спартанските гарнизони и на началниците им (хармостите), с тъга си спомняли за предишните времена на Атинския съюз. Изглеждало, че условията били благоприятни за едно ново възсъздаване на този съюз на нови, по-равноправни начала. От друга страна, в централна Гърция растели силите и влиянието на Беотия и на главния ѝ център Тива, растяла и ненавистта към спартанския гарнизон, заемаш крепостта на Тива — Кадмея.

И въпреки всичко това много неочаквано било известието, което се разпространило по целия гръцки свят, че тиванецът Пелопид успял да разбие един отряд непобедими спартанци. Малко след това идва и друга вест: беотийската милиция спечелила при Левктра в 371 г. пълна победа над спартанската армия, когато Спарта, при съдействието на цяла Гърция, с пълна увереност отивала да съкруши упоритите беотийци. Тиванците дължат успеха си в тази борба изцяло на военния гений на Епамиионд, който успял да внесе реформи в тактиката на гръцката опълченска войска, да постигне сериозни военни успехи и да въодушеви Беотия за борба с потисниците на Гърция — спартанците. Победата при Левктра и походът в Пелопонес довели до отделянето на Месения от Спарта, т.е. до пълен подрив на военните сили на Спарта. Голям брой спартиати притежавали земи, дадени им от държавата, в Месения, и сега, като се лишили от тях, не могли вече да издържат нито себе си, нито семействата си. Този подрив на силите на Спарта още повече разложил и без това нездравия политически живот на Елада. Изчезнала и последната сила в Гърция, която кога повече, кога по-малко успешно, но все пак представлявала преграда за засилващата се политическа анархия. Спарта престанала вече да играе решителна роля в живота на Елада, и то завинаги.

От друга страна пък, нямало кой и да замени Спарта. Вторият Атински морски съюз бил създаден с цел за борба със Спарта. Когато Спарта изгубила политическото си значение, Атина се опитала да превърне и този военен съюз в Атинска империя, и то със същите насилнически средства, с каквито си бе послужила и преди Пелопонеската война. В резултат обаче възникнало недоволство сред съюзниците, възникнали войни и съюзът скоро се разпаднал. А хегемонията на Беотия в никакъв случай не могла да бъде трайна и здрава. Беотия нямала зад себе си нито историческото минало, нито богатствата и културата, които Атинската държава бе успяла да

създаде, нямала също тъй и превъзходната гражданска, и същевременно професионална армия, в която бе силата на Спарта. Ролята на Тиванската хегемония в историята на Гърция е чисто отрицателна. Тя осуетила и последния опит със силите на един град-държава да се създаде в Гърция национална държава или някакво подобие на такава.

След като се разложил Спартанският съюз и след като Тива постепенно отслабнала, политическото състояние на Гърция не може да се определи с друга дума, освен с термина анархия. Наблюдателите от този период, дълбоките и предвидливи политици, като Ксенофонт и Исократ (за него вж. в следващата глава), Платон и Аристотел, виждали страшния ужас на тази анархия, по не виждали изхода от нея. Сега за нас това състояние на нещата е лесно обяснимо: наистина изход не е могло да има, защото политическата мисъл по него време била закована в рамките на града-държава със своеобразното му разбиране на понятието свобода, разбиране, което приравнява свободата с осъществяването на известна сума политически права изключително в тесните оредели на родния град и на ограничената му територия. С други думи, в основата на политическата мисъл на гърка лежала суверенността на съответния град и пълната му политическа независимост. Всичко, което нарушавало тази суверенност, за гърка е било състояние на непоносимо робство. Ето защо Гърция тъй упорито се е борила и против Атина, и против Спарта, предпочитайки политическата анархия пред подчинението на кой да е от градовете-държави.

Пак поради същия този дълбоко вкоренен в гръцките разбирания сепаратизъм не успял опитът и на Сиракуза да обедини в едно държавно цяло Гърция на запад. Само за късо време опитът успял. Под натиска на постоянната опасност от страна на Картаген и от страна на италиийските племена гърците от Сицилия и Италия понасяли военната диктатура на талантливия политик — сиракузкия тиран Дионисий. Веднага обаче след смъртта му (368–367 г. пр.Хр.) и неговата Сицилийско-италийска държава се разпаднала, и то тъй, че никога вече не могла да бъде възстановена в същите граници. Няколко десетилетия след неговата смърт същата участ сполетяла и кратковременната Сиракузка империя на Агатокул, другия тиран на Сиракуза. И тук причината за неуспеха трябва да се търси пак в това, че тиранията на

Дионисий и на Агатокул се крепяла върху основите на града-държава, който в гръцката си форма органически бил неспособен да стане център на едно по-голямо национално и политическо обединение.

И тъй, градът-държава от гръцки тип през двата века на своето развитие не можал да създаде национално обединение на Гърция и тя изпаднала в състояние на пълна политическа анархия, която от своя страна трябвало да я доведе и до подчинение на по-силни и по-сплотени държавни единици. Освен върху вродения у гърка политически сепаратизъм вината за неуспеха в значителна степен пада и върху държавното устройство на града-държава и главно върху иай-съвършената и прогресивна негова форма — демокрацията. Гръцката демокрация се показала неспособна да създаде такива държавни форми, които да примиряват свойствения на гърците индивидуализъм с необходимата за съществуването на една силна държава гражданска дисциплина и с разбиранията за нуждите на цялото, макар и те да биха противоречали външно на интересите на отделните лица, на отделните класи или на отделните общини.

Петият век пр.Хр. е епоха крайно благоприятна за развитие на индивидуализма. Широкият размах на търговията, огромният технически напредък в областта на земеделието и на промишлеността, господството на Гърция над един обширен пазар, ролята ѝ на доставчик на дървено масло, на вино, на промишлени произведения и на предмети за разкош във всички ония страни, в които прониквали гръцки колонисти, всичко това давало възможност на гърците да проявят своя предприемчив дух в икономическата област, да преминат от по-примитивните стопански форми към капиталистическо стопанство и към производство, работещо за един неопределено голям пазар с все повече увеличаващ се брой потребители. Наченки на такива стопански форми намираме в Атина както в V, тъй и в IV в. Немалко спомогнало за прехода към капиталистическо стопанство и робството като общопризнат институт, в чиято необходимост и естественост никой дори и не се съмнявал. Пазарите на роби давали в изобилие работна ръка и колкото повече се засилвала политическата анархия, толкова по-изобилен бивал притокът на роби и толкова повече поевтинявала работната сила. Но на пътя на капиталистическото развитие се препречила държавата. Общо взето мъчно можем да си представим истински развит капитализъм в

границите на малки държави. Много незначителна била територията им и много голяма конкуренцията срещала всяка държава в лицето на съседите си. Освен това вътре във всяка държава капитализмът е имал да се бори със социалистическите тенденции на държавата, с голямата ѝ подозрителност към всеки, който би се издигнал над масата граждани било с богатството си, било с умственото си или нравствено превъзходство. Капитализмът и индивидуализмът, развивайки се безспир, постоянно се сблъсквали с демократическата държава, а това довеждало до пълна нестабилност в живота, пречело на здравето развитие на капитализма и го превръщало в спекулативен капитализъм, с който държавата нямала сили да се бори.

Една от най-характерните особености на гръцката демокрация е възгледът ѝ върху държавата. Държавата според нея е собственост на гражданите и оттук произтича пълната вяра в това, че държавата, в случай на нужда, е длъжна да храни гражданите, да им плаща за изпълнението от тях на политическите им длъжности и да се грижи да им доставя развлечения. Държавата трябвало да прави всичко това или за сметка на държавното имущество, в което влизали и външните ѝ владения и плащанията на съюзниците ѝ, или пък за сметка на по-богатите граждани, ако не стигали доходите от държавното имущество. В краен случай държавата прибегвала до конфискация на имотите на по-заможните граждани, и то под разни предлози. Грижите на държавата да се продават на гражданите хляб и хранителни продукти на цени, често по-ниски от пазарните, да се плаща на гражданите заплата за участието им в народните събрания и изпълнението на длъжностите съдия, член от съвета или магистрат, да им се дават пари, за да си купуват билети за театъра и най-после безплатно да изхранва гражданството в случай на глад — всичко това обикновено се постигало чрез принуждаване на заможните граждани да дават средства за него, или пък ги принуждавали сами да се заемат да уредят на своя сметка разни клонове на държавното стопанство, например да закупуват, да раздават или да продават хляб (това се наричало литургия), или най-после чрез принудителни заеми. Литургия било и доставянето и въоръжаването на военни кораби, а също тъй издръжката и обучението на хора и на актьорите за театралните представления.

Същата уравниелна тенденция държавата проявява и в държавната, социалната и културната област. Всички граждани са равни — ето принципът на демокрацията. Ако това равенство в действителност не съществувало, взимали се мерки всички насила да се изравнят, като се вземе за мерило средният, ако ли не и най-нисшият гражданин. В областта на държавния живот всички граждани могли и били длъжни да служат на държавата като магистрати. Оттук си води началото системата повечето магистратски длъжности да се заемат не по избор, а по жребий. В социалната област същата цел, за уравниение, преследвали законите, които ограничавали разкоша; в нравствената област — законите, които предписвали определени правила за поведение; а в сферата на умствения живот — нееднократните преследвания на мислителите и учени, чиито идеи изглеждали опасни за държавата и религията. По-горе говорихме за участието на Анаксагор и Сократ.

Демокрацията имала своите основания да преследва мислителите и учените. Те подлагали града-държава на най-жестоката критика, основана на вдълбочено проучване на неговата същина. За разните ненормалности в социалното устройство (положението на жените, робството и т.н.) много пъти са се изказвали от разни гледища и Еврипид и Аристофан. Превъзходен, остроумен и дълбок, тук-там ядовит разбор на атинската демокрация намираме в един малък анонимен памфлет от V в., написан от някой непознат нам виден политически деец от това време. Най-силни обаче били ударите, нанесени на устройството на града-държава от софистите и от Сократ, за които говорихме по-горе. Сократовият ученик Платон и ученикът на последния, Аристотел, за които още ще говорим, сумирали цялата тази аналитична и критична работа и дали в съчиненията си за държавата превъзходен подробен разбор на нейното устройство и на развитието на това устройство, дали класификация на различните форми градска държавност и планове за създаване на нов, по-съвършен град-държава от наличните в Гърция елементи.

Демокрацията не била единствената форма за държавно устройство в Гърция през IV в. пр.Хр. Също тъй не навсякъде демокрацията взимала едни и същи форми. Най-умерена била атинската демокрация. Атина все още имала многобройна класа дребни собственици на земя, съставляваща основата на населението на

Атика. Тази класа, консервативна по самата си същина, в критични моменти гласувала заедно с висшата класа от градското население и не позволявала на градския пролетариат, т.е. главно матросите и пристанищните работници от Пирея, дълго да задържат властта в ръцете си. Освен това и условията на икономическия живот — възможността добре да се печели в Атина и нежеланието да се замени тази печалба с ниската заплата на съдия, член в съвета или магистрат — фактически предали цялото държавно управление в ръцете на най-осигурените материално и на най-образованите класи. Най-последно, обикновеният гражданин, който не е получил съответното образование, се чувствал объркан и загубен в сложните държавни дела и на драго сърце отстъпвал тези не за него дела в ръцете на професионалните политици.

В такова едно отчуждаване от политиката от страна на мнозинството от гражданите се криела и голяма опасност за града-държава. Гражданите изгубвали интереса си към политическия живот, тежали им лежащите върху тях задължения, особено военната служба, все повече се оттегляли в частния си живот и били благодарни всекиму, който умее да ръководи държавата, та колкото се може по-малко да обременява гражданите с текуща държавна работа и с необходимостта да изпълняват своя дълг в редовете на войската. Споменахме вече веднъж, че навсякъде в Гърция господствала демокрацията. Наред с нея в много градове имаме господство на малка група богати и влиятелни граждани — олигархия, имаме и господство на едно само лице с помощта на наемни военни сили — тирания, И едната, и другата форма на управление дължат своя живот преди всичко именно на това ново явление в живота на Гърция, което е предизвикано от изтъкнатото равнодушие на гражданството към държавния живот. Имам предвид постепенната замяна на гражданската войска с наемни войскове части от професионалисти.

Източните монархии още отдавна, още от архаичния период в живота на Гърция, крепели военната си мощ в значителна степен на войските, съставени от гръцки наемни войници. Бурният политически живот на Гърция постоянно изхвърлял на пазара за наемни войници цели маси млади и здрави хора. Персийските царе и сатрапите имали такива във войските си; с тях крепели властта си и васалите на Персия, например Карийските царе. В IV в. и гръцките градове-държави

започнали да прибегват до помощта на такива военни войски за външните си войни. С тях си служели и олигарсите, и тираните, за да се държат на власт.

Като един много характерен пример за продължителна тиранска власт, крепяща се с наемни войски, може да ни послужи историята на най-богатата от гръцките колонии по Черноморския бряг — Пантикапей. Милетска колония, намираща се във васална зависимост от скитите, разбогатяла благодарение на търговското си посредничество между скити и гърци, благодарение на износа си на зърнени храни и на риба, Пантикапей през втората половина на V в. попада в ръцете на тирани. При промяната на държавния строй решителна роля играела враждата между двата елемента от населението в Пантикапей и в други гръцки градове в Керченския пролив, под властта на които била голяма част от Крим и целият Тамански полуостров: местният негръцки елемент и придошлият гръцки елемент. И тъкмо с цел да се примирят интересите на двата елемента се създаде пантикапейската тирания. Обаче в края на краищата тя се закрепил за дълго време, като се превърнала постепенно в наследствена монархия, и то главно с подкрепата на силната си наемна армия, намираща се в услуга на пантикапейските или боспорските тирани.

И тъй, в политическо отношение Гърция през IV в. ни дава печална картина на слабост и анархия. Съвсем друга обаче е картината, която ни дава тя в икономическо отношение. Никога гърците и в самата Гърция, и в Мала Азия, и на Черно море, и в Италия, Сицилия, Галия и Испания не са били тъй богати, както в IV в. пр.Хр. Причините за това са много. Преди всичко земеделието навсякъде станало поинтензивно и поради това и по-производително. Рядко някой е продължавал да води стопанството си по старому. И гръцката наука от своя страна тъй също силно съдействала за развитието на икономическия живот. Тя се заела между другото и със задачата да усъвършенства техниката. Специалистите събрали резултатите от опита, придобит в отделните стопанства, изследвали ги, обобщили ги и създали наука за земеделието, за която свидетелства макар и малкото произведение на Ксенофонт, атински гражданин, същият, който бе служил като наемник във войската на Кир Младши в Персия.

Лозарството и маслинарството били също тъй преустроени на научни основи.

И в областта на търговията Гърция развила необикновено широка дейност през IV век. Износът на вино и на дървено масло взел особено широки размери тогава, когато гръцкото културно влияние в Испания, Галия, Сицилия, Италия, Египет, Мата Азия и Черно море научило местното население да употребява вино и дървено масло, а също тъй и да си служи с произведенията на гръцките занаяти. Съдържанието на гробниците на скитски аристократи с редица големи амфори, пълни с вино и с дървено масло, и с купове произведения на гръцките художествени занаяти, зарити заедно с покойника: същото това съдържание на етруските и южноиталийските гробници ясно свидетелстват колко значителен е бил износът от Гърция. В замяна на износа си Гърция внасяла от изброените места сурови материали и хранителни продукти, необходими за промишлеността ѝ и за изхранване на градското население. В грамадни количества се внасяли в Гърция зърнени храни, солена риба, метали, кожи, лен, коноп, строителен материал за кораби (предишните богати гори на Гърция сега безследно изчезнали). Немалко значение имал и вносът на роби.

Естествено е, че при такива условия гръцката промишленост могла да работи с невероятна интензивност. Наистина тя не достигнала до състоянието да придобие фабричен характер. Ние изтъкнахме по-горе колко мъчно било в Гърция да се развие здрав капитализъм. Но малки работилници с десетки работници, отчасти роби, отчасти свободни, имало в голям брой във всеки по-голям гръцки град. Работата в тия работилници била много специализирана. В едни от тях се изработвали едни части от даден предмет, в други — други, и при това често в един град имало специалисти за изработване например само на горната част от металните полилеи, а в друг град се изработвали тръбите им, в трети краката, а в четвърти лампите, които се поставяли в полилеите.

Развитието на търговията и промишлеността се облекчавало и от изобилното количество парични знаци, главно сребърни, каквито се сечели във всеки по-голям град. С най-голямо доверие се ползвали атинските „бухали“ — сребърни монети с образ на бухал. Навсякъде вървяло и персийското злато, и златните монети на Кизик и Лампсак. Растящото количество пари създавало банковото дело и поставило на

зdravi основи кредитните операции. Атинските банки от IV в. се занимавали почти с всички основни операции, с каквито се занимават и днешните: приемали влогове, пазели ги, изплащали „по заповед“ на притежателя на влоговете, отпускали кредит на търговци и промишленици, приемали в залог движими и недвижими имоти, служели като посредници между капиталистите и лицата, нуждаещи се от кредит. Усъвършенствали се формите на деловите отношения и на гражданското право. Международната търговия създавала постепенно и гражданско международно или, по-добре, междуградско право.

Това развитие на търговския, а особено на промишления живот, разбира се, в значителна степен се импулсирало от робския труд. В Атина робското население вероятно по брой надминавало свободното. Робите се разпределяли на малки групи по отделните стопанства. Гърция не познава нито плантаторското робовладелско селско стопанство, нито големите фабрики с робски труд. Единствено изключение били мините. В селското стопанство и в промишлеността робът е бил член на голямото семейство. В полето той често работел рамо до рамо с господаря си, ядял същата храна, спял под един покрив с него. В градските работилници робът работел наред със свободните, вършейки същата работа и приблизително за същото възнаграждение, т.е. за заплата, с която да могат да се посрещнат най-необходимите потребности на един човек. Същото е и в строителните работи. Партедонът и Ерехтейонът са построени колкото с труда на свободните атински граждани, толкова и с робски труд. Имаме основания да предполагаме, че в същите тези условия са били робите и по цяла останала Гърция.

XXII. МАКЕДОНИЯ И БОРБАТА И С ПЕРСИЯ

Към края на първата половина на IV в. положението в пределите на източногръцкия свят ни се представя в следния вид. Гърция е в състояние на политическа и социална анархия. Победата на принципа за самоопределение на отделните градове-държави над принципа за обединение било в държави (Атина) или в съюзи (Беотия) довела до печални последици във външния и вътрешния живот на Гърция. От 85 — те години от Пелопонеската война до подчинението на Гърция от Македония, 55 години били изпълнени с войни на едни гръцки градове с други. Всеки по-голям гръцки град е преживявал не по-малко от една война или една вътрешна революция всеки десет години. Някои пък градове, като например Коркира, през всичкото време живеели в състояние на следреволюционно, революционно или предреволюционно напрежение. Революциите имали не толкова политически, колкото социален характер. Лозунгите на масите били: унищожаване на дълговете и ново разпределяне на земите. В Атина, където вътрешната борба се развивала без ония ужаси, с които тя се съпровождала например в Аргос или в Коркира, възстановената след Пелопонеската война демокрация прибавя все пак към досегашната клетва на съдиите и още една точка, според която полагащите клетва се задължават да не искат премахване на дълговете и ново разпределяне на земите.

В резултат от социалната анархия, усложняваща политическата, Гърция се изпълва с изгнаници от различни градове, хора без отечество, авантюристи, готови да служат срещу пари комуто и да било и за каквото и да било. В градовете броят на свободните пълноправни граждани намалява, а се засилва икономическото и социалното значение на негражданите — свободни и роби. Гръцкото гражданско опълчение вече не е в състояние да понася тежбите на външните и вътрешните войни; патриотичното въодушевление на гражданите охладнява; всеки се старее по някакъв начин да се отърве от военна тежба или да се откупи от нея с пари. Гражданските тежко въоръжени хоплитски армии са вече спомен от миналото, а тип на

новата армия стават наемните леко въоръжени пелтасти. Същите условия царуват и във флотата.

Каквото изгубила Гърция в политическо отношение, това, изглежда, спечелила Персия. По всичко личало, че приближава времето Гърция да бъде подчинена от Персия и това заробване на Гърция всички си го представяли като нещо неизбежно. Само от такова гледище можем да си обясним и разберем идейното течение, чийто представител в Гърция бил Исократ, виждащ спасението на Гърция само в една общогръцка борба против Персия, все едно под чие ръководство. Страховете на Гърция не били преувеличени. Наистина, и в самата Персия се ширел бацилтът на разложението. Колкото повече се повдигало икономическото благосъстояние на Мала Азия под влияние на живото ѝ участие в международната размяна, организирана от Гърция, толкова по-упорит ставал стремежът на отделните ѝ части да се отделят от състава на Персийската монархия. Мала Азия през IV в. всъщност се състояла от редица полугръцки монархични държави, васални на Персия. Стремежът към отделяне от Персия не бил чужд и на самите представители на персийската власт в Мала Азия — сатрапите, всеки един от които при благоприятни условия мечтаел да се обяви за независим владетел. Не подобри били работите и в Египет, който в IV в. постоянно се отделял от Персия и с големи усилия, и то пак за късо време, бил връщан под скиптъра на великия цар. Сравнително по-спокойна била Финикия, която се чувствала свързана с Персия поради икономическата си и търговска борба с Гърция. Много непълни са сведенията ни за положението в Средна Азия, но и там сигурно се е проявявал същият стремеж отделните държави да излязат от състава на монархията и да се обявят за независими.

И все пак Персия се запазила като силна държава. При Артаксеркс Ох, съвременник на Филип Македонски, тя показала силата си, като се справила с центробежните сили и възстановила единството на империята със сурови и жестоки мерки. Слабото място на Персия били, от една страна, династическите раздори, а от друга страна — упоритият ѝ консерватизъм във военното дело. Опитът от войната с Гърция показал на Персия колко по-съвършена е гръцката тежковъоръжена пехота в сравнение с лековъоръжените персийски пехотинци. И при все това Персия не направила дори и опит да реформира постоянната си армия. Чужди останали за Персия и

успехите на гръцката техника, особено в обсадното дело. Персите съзнавали предимствата на гърците във военното дело, но предпочитали вместо да реформират войската си, да привличат голям брой гръцки войници, които естествено се губели в разноплеменната маса на персийската армия. Нека не се забравя, че всяка част от Персийската държава изпращала цели свои войскове части в царската армия, които били въоръжени и се сражавали според обичаите на страната си. И при все това Персия, както вече изтъкнахме, е представлявала единствената в тогавашния цивилизован свят сила с материални средства и с безкрайни военни резерви. Разпокъсаната Гърция била без съмнение значително по-слаба от Персия.

Почти същото положение имаме и на запад. Тук пък Картаген става все повече и повече ръководна сила. Търговията му расте, територията му се увеличава, в нея влизат все нови и нови африкански племена, които давали на Картаген добри войници. Наистина Картаген в борбата си със сицилийските гърци не можал да достигне никакви по-значителни успехи, но все пак негов успех е и това, че след разпокъсването на държавата на Дионисий картагенците се закрепил в западната част на Сицилия. От друга страна, предзнаменование било постепенното отслабване на гръцкия елемент в Италия, в която гръцките градове един след друг падали в ръцете на полуелинизираните съседи: в ръцете на италиийските племена от Южна и Централна Италия. По-нататък (във II том — „Рим“) ще видим колко много това отслабване на гърците спомогнало да се възмогне едно от споменатите племена от Средна Италия — латинското с градския му център Рим, който наследил от Етрурия стремежът ѝ да обедини политически цяла Италия.

Повече или по-малко също такава било положението на единството и спрямо племената, населяващи северната част от Балканския полуостров. Тук, по границите на Средна Гърция, под силно нейно културно влияние, се зараждали и засилвали значителни и небезопасни за Гърция държавни единици: Епир с илирийското му население, Тракия и Македония. Всички те били в постоянни отношения с Гърция и у всички личал стремежът да съсредоточат властта над страната и над съседните си родствени едно на друго племена в ръцете на една династия. Гърция от своя страна не противодействала на развитието на този процес и дори повече му

съдействала. Особено ясно личи това покровителствено отношение към нововъзникналите повече или по-малко елинизирани държави в политиката на Атина. За нея всички изброени по-горе страни имали голямо икономическо значение, особено Тракия и Македония. Тракия постепенно ставала чисто земеделска страна и изнасяла от година на година все по-големи количества зърнени храни за Гърция. Тя била богата с едър и дребен добитък и била една от страните, от които за Гърция имало постоянен приток на роби. Във всички отношения Тракия играела за Гърция, и главно за Атина, същата роля, която играело и далечното Боспорско царство на бреговете на Керченския пролив. През него за Гърция се изнасяло грамадно количество зърнени храни, кожи, риба и роби, доставяно от жителите на южноруските степи, жители, покорени от скитите. Освен това и Тракия, и Южна Русия изнасяли за Гърция и метали, особено злато, добивано както в Тракия, така и донасяно през Скития в Гърция чак от Урал.

Не по-малко било значението и на Македония, и то както за Атина, така и за цяла Гърция. Цялата страна била пълна с борови гори — превъзходен материал за атинския корабостроен. Освен в Македония също такъв добър строителен материал имало само в пределите на Персия: в северната част на Мала Азия около планината Ида, в планините на южната част от Мала Азия и в Сирия. Но последните места, включени в състава на Персийската империя, били почти недостъпни за Атина и Гърция. От същите тези македонски борови гори се добивало и голямо количество смола и катран, без каквито кораб остро ежът бил съвсем невъзможен. Не тъй важен бил за Гърция Епир с неговото чисто пастирско население, водещо още първобитен живот.

За Атина било много по-удобно и по-приятно във всички тия страни да има работа само с едно лице, облечено със силна власт, отколкото с многото разни племена и владетели. Политическото обединение могло да повдигне и производителността на страната. Поради това Атина поддържала приятелските си връзки с Боспорското царство дори и след като там се закрепило тиранството на полугръцките Спартокиди (вж. гл. XXI). Тя покровителства династията на тракийското племе одриси, която успяла, макар и не тъй задълго, да обедини около себе си голяма част от тракийските племена. Тясна била дружбата ѝ и с царете на крайбрежна Македония. Един от тях —

Архелай, съвременник на Пелопонеската война, и неговият приемник Аминта били ценни съюзници на Атина в северната част на Балканския полуостров. За някаква опасност, която би могла да заплашва Гърция, ако Македония се засили, в Атина през време на Пелопонеските войни никой и не помислял.

Македония имала най-добри условия за едно силно политическо и културно развитие. Въпросът за националността на македонците и досега още не е разрешен. Дали македонците са били също такъв клон от гръцкото племе, какъвто са етолийците и акарняните, или са принадлежали към семейството на илирийските и тракийските племена, или, най-последно, в границите на Македония постепенно са се заселили части и от трите изброени тук клонове на индоевропейската раса, части, които се наслоили върху неиндоевропейско население и след това се слели с него в една нация, която в много отношения се различавала от гръците, това ние не знаем. Ясни заключения по този въпрос не могат да се направят. Факт е обаче, че гръците мъчно разбирали македонския език и считали македонците за варвари. Очевидно е, че македонският език бил гръцки говор, но с голям примес от негръцки думи, изрази и словоред. За по-нататъшната съдба на Македония по-важно било това, че и бреговата ѝ равнинна част и хълмистата ѝ част, включително тракийската Пеония, съставляват едно географско и икономическо цяло, отделено от Епир, Илирия и Тракия с високи планини. В едно цяло тези части на Македония са свързани от трите големи реки, напълно годни за плаване със салове: Халиакмон (сега Бистрица), Аксиј (сега Вардар) и Стримон (сега Струма). Големи и разнообразни били природните богатства на Македония. В нея имало и богати мини, и превъзходни гори, и просторни пасбища, и чудесни ниви. По пасбищата ѝ пасели не само овце и бикове, но и коне. Крайморската македонска равнина достига до два дълбоки залива, разделени от Халкидическия полуостров (Атон) — Термейският и Стримонският. И в двата залива има добри естествени пристанища, особено в първия, в който градът Терма (по-късно Тесалоника, сега Солун) и до днес още е едно от най-важните пристанища на Средиземно море. По македонските брегове още отдавна се заселили гръци. Те заели и бреговете на Халкидическия полуостров, където възникнали редица значителни градове, а също тъй и бреговете на Термейския и Стримонския залив (в последния бил гр. Амфипол).

През тия градове Македония изнасяла продуктите си; пак те служели като огнища и разсадници на гръцката култура.

Естествено при такива условия Македония през време на гръцкия разцвет, особено след Персийските войни, разбогатява и висшата ѝ класа все повече се елинизира. И все пак процесът за политическо обединение, усложнен от постоянните интриги на главните гръцки държави и от обикновените в монархичните държави династически раздори, в Македония бил бавен. Едва през втората половина на IV в. този процес благодарение на усилията на македонските царе Архелай и Аминта значително по-бързо тръгнал напред. Това дало възможност на Аминтовия наследник цар Филип (почнал да царува в 360 г.) да си постави за цел да доведе докрай обединението на Македония, да създаде от нея силна държава и да развие широка политическа дейност в Гърция с определената задача да застане начело и на гръцката нация за разрушение на Персийското царство. След продължителна настойчива работа Филип успял да даде на Македония една по-съвършена държавна и военна организация. Вместо племенна държава с феодален характер той създал една силна монархична, осланяща се на постоянна, добре обучена и добре снабдена войска. Ядрото на войската се комплектувало от дребни собственици на земя, служещи в пехотата и влизащи в състава на станалата по-сетне непобедима македонска фаланга. От друга страна, едрите пък собственици на земя, „другарите“ на царя, бившите феодални благородници на страната, давали на войската превъзходната, най-добрата в целия тогавашен свят тежковъоръжена конница.

Филип въвел във войската си всички най-нови усъвършенствания на гръцката военна тактика, с които се запознал през време на дългото си пребивание в Тива при Епаминонд, а също тъй и всички придобивки на гръцката техника във военното дело. С помощта на тази си войска Филип успял да пресече пътя на центробежните сили в царството си, да осигури границите си от нападения от страна на северните си съседи, да отслаби най-сериозния си противник — Одриското тракийско царство и дори да проникне по-нататък на север и да нанесе няколко успешни удара на Скитското царство, което по това време успешно се разширявало на юг и на запад, покорявайки една след друга разни области на Балканския полуостров. Наред с това

той с всички сили се стараел да присъедини към царството си Тесалия и бреговата линия на Македония, населена с гърци. Без излаз на морето била невъзможна, разбира се, някаква общогръцка политическа дейност. Малко по малко, след ред войни, всички гръцки градове в Македония, а също тъй Пеония и Халкидика влезли в състава на държавата му.

Малко по-горе споменахме, че на младини, преди още да стъпи на престола, Филип дълго време живял в Тива в периода на най-голямото могъщество на Беотийския съюз. Тук той много добре се запознал с особеностите на политическия живот в Гърция през IV в., и още тогава, вероятно, у него се е оформил планът да използва политическата и социалната анархия в Гърция, за да я обедини под ръководството на Македония за една задружна борба с Персия. Още по-дълбоко вникнал той във всички подробности на гръцката политика във време на борбата за владичество над македонските брегове, когато за пръв път се срещнал лице с лице с Атина, която почнала да схваща голямата опасност, заплашваща търговските и политическите ѝ интереси, ако Македония наистина успее да стане силна морска държава.

Филип се намесил в сложния политически живот на самата Гърция, след като напълно си присъединил гръцките градове на Халкидика и като разрушил много от тях в 349–348 г. Повод за намеса му дала печалната, характерна за Гърция през IV в. история, която в това време се разиграла в Северна Гърция. Малкият съюз на фокидските градове от 356 г. бил във война с Беотия. Фокида била обвинена от Беотия в нарушение правата на собственост на Делфийското светилище и била ѝ обявена свещена война (356 г.). Фокида използвала близостта си до Делфи и слабостта на Беотия и турила ръка на Делфийския храм и на всички натрупани там съкровища, като употребила заграбените средства за силна наемна войска. С помощта на тази войска фокидските първенци почнали да разширяват територията си за сметка на съседните Беотия и Тесалия. Тук обаче те срещнали Филип и той ги отблъснал от Тесалия. В това време Филип успял напълно да се закрепил на Халкидическия полуостров и да принуди Атина, веднъж не успяла да защити Халкидика, да сключи с него мир (346 г.). С това Филип си развързал ръцете за намеса в гръцките работи.

По покана от страна на настоятелите на Делфийското светилище, делфийските амфикиони, той сам поел ръководството на борбата с фокидците, разбил войската им, разрушил градовете им и им наложил да плашат ежегоден данък, с който да възстановят загубите на Делфийското светилище. Фокидците били изключени от амфикионията и мястото им заел Филип.

И тъй, Македония става вече общопризнат член в семейството на гръцките градове. Тогава Филип се решил да направи по-решителната крачка и излиза пред всички с проекта си да обедини Гърция в една съюзена държава под политически и военен протекторат на Македония. Политическият и военен гений на Филип при това добре разбирал, че въпросът за първенството му в Гърция не ще може да се реши в негова полза без една решителна борба с Персия, която под силната власт на Артаксеркс Ох претендирала да играе ролята на господар на Гърция и гледала на нея като на постоянен свой източник на наемни военни сили, даващи ѝ възможност да крепи единството на монархията си. Ето защо планът на Македония да обедини Гърция бил страшна опасност за Персия и златото и било пуснато в пълен ход в Гърция, та с негова помощ да се поддържат антимакедонски чувства.

Трудно било положението на Гърция в тази дипломатическа борба между Македония и Персия. Гърция скоро схванала македонските стремежи. В политическия ѝ живот започнали да играят видна роля много идеалисти (ние вече споменахме веднъж за най-влиятелния между тях — Исократ), които, виждайки безсилието на града-държава да постигне обединението на гръцката нация и съзнавайки опасността, надвиснала над Гърция от страна на Персия, се съгласявали на зависимост от Македония, стига само да се избавят от призрака на „варварското“ персийско иго. Те гледали на Македония като на гръцка държава и в подчинението си на Македония виждали единствения изход, единствената възможност да запазят за Гърция ръководното ѝ значение в политическия и в културния световен живот. Един от най-дейните защитници и проповедници на тази политика в Атина бил талантливият оратор Есхин.

Иначе гледало на въпроса мнозинството гърци, които намерили своя идеен водач в лицето на решителния противник на Македония, защитника на старите гръцки традиции, адвоката и политика — Демостен. За Демостен и за мнозинството гърци въпросът се свеждал

до свободата на Елада, която в тяхната представа била съшият онзи град-държава, който винаги е бранил своята независимост и своето право самостоятелно да си урежда всички свои външни и вътрешни работи. Срещу тази свобода те противопоставяли монархията, в която виждали най-страшния враг на основните особености на гръцкия строй, тъй скъпи за всеки грък. Едва ли бихме имали основания да говорим за Демостен и за привържениците му като за противници на идеята за национално обединение. Те не желали само едно: национално обединение с цената на политическата си свобода. Няма основание и да се мисли, че мечтите им за единна, но свободна Гърция били утопични. В дадения момент свободата на Гърция била заплашена от две страни: едната отблизко — Македония, а другата подалечна — Персия. От двете злини те избрали онази, която им се струва-ла по-малка. Ако бъде победена от Македония, това би значело неотложно робство; ако Гърция победи Македония, дори и с помощта на персийско злато, това още не би довело до пълно робство под властта на персите. Възможността Гърция да бъде завладяна от Персия била призрак, който плашел малцина. Споменът за персийските войни бил още жив, и гърците твърдо вярвали, че те и за втори път ще могат да защитят свободата си и да устоят срещу ново персийско нашествие, ако такова наистина се предприеме. Изобщо, истинска опасност за свободата на Гърция имало само от страна на Македония, срещу която Гърция е трябвало да се брани на всяка цена.

Можем само да се учудваме, че гърците, въпреки пълната анархия в политическия им живот, все пак намерили в себе си сили тъй дълго и тъй успешно да се борят за независимостта си. Демостен успял да сближи наглед непримиримите съперници — Беотия и Атина, да развали сключения между Атина и Македония договор и да доведе работата до открито стълкновение на двата противника при Херонея в Беотия (338 г.). Силите в това сражение били равни; победата била спечелена от Македония, но само благодарение на по-съвършената тренировка на войската и на превъзходните качества на конницата ѝ. Спарта останала настрана от борбата, но не признала хегемонията на Македония дори и тогава, когато хегемонията била призната от събора на представителите на гръцките градове в Коринт, в който град били положени основите на един нов общогръцки военен съюз за борба с Персия под ръководството на Македония.

Първите македонски войскове части вече се показали на азиатския бряг на проливите, но тъкмо в този момент пристигнала неочакваната вест за смъртта на един от най-великите световни политици и пълководци, за смъртта на Филип, която смърт прекъснала и блестящата му кариера. На сватбеното тържество, на което било уговорено с връзките на династическия брак да се закрепят съюзът на Епир с Македония (Филиповата дъщеря Клеопатра трябвало да се омъжи за Александър Епирски), в старата македонска столица Еге (новата била Пела) през есента на 336 г. Филип паднал от ръката на убиец едва на 47 — годишна възраст. Тази фатална случайност имала грамадни исторически последици. Кой знае каква би била съдбата на Македония и на елинизма, ако Персия бе паднала под ударите не на младия романтик Александър, а на каления в политиката и плен с опит Филип. Виновникът за смъртта на Филип бил хванат и веднага убит от царските телохранители. Въпросът, дали убийството е лично отмъщение от страна на убиеца, или зад него се намирала обидената и властна Александрова майка, отхвърлената Филипова жена — Олимпиада, е въпрос и досега още неизяснен. Александровото име обаче никъде, дори и в неприятелски настроените към него предания, не се свързва с убийството.

Предаността на армията към Филипovia син Александър, който още от детинство бил свързан с нея и който командвал една част от нея в битката при Херонея, спасила Македония от обикновените за нея в такива случаи династически междуособици. Армията веднага признала Александър. Съперниците му били премахнати и опасността от размирици била отстранена. Но Филипovата смърт принудила Александър да отложи похода в Азия. Александър бил още почти момче, когато стъпил на престола, и никой не вярвал, че той ще е в състояние да продължи политиката на Филип. Покрайнините на държавата му почнали да се вълнуват, в Гърция проличал кипеж, засилил се още повече, когато Александър изчезнал в планините на Илирия и когато се разпръснал слухът, че е загинал там. Тива, а след нея и Атина пак застанали начело на противомакедонско движение. Обаче Александър, след успешния си поход към Дунав с цел да си осигури тила, неочаквано се явил пред стените на Тива. Тива била превзета с пристъп и разрушена, а жителите отчасти били избити, отчасти продадени в робство. Цяла Гърция, като видяла участта на

Тива, се смирила. Александър бил признат за вожд вместо Филип в същия гр. Коринт и веднага потеглил към Азия да продължи започнатото от баща му дело. Въпросът за съдбата на Гърция се решавал сега не в Гърция, а в Мала Азия, Сирия, Вавилония и Персия. Гърция останала само зрителка в тази драма. Гражданите ѝ се сражавали и на едната, и на другата страна.

В продължение на две години, 336–334, Персия не предприела нищо, за да предотврати македонското настъпление. Пасивността и можем да си обясним с това, че съдбата на Филип постигнала и Артаксеркс Ох и докато не минел обичайният период на дворцови размирици, ръцете на Персия били вързани. Ето защо Александър имал вече срещу себе си не стария и талантлив Артаксеркс, а неговия наследник — Дарий III Кодоман, който до тази среща с нищо не се бил проявил.

Мъчна била задачата на Александър. Войната с Персия се наричала и считала война на Македония и Гърция. Всъщност пък била война само на Македония. Гръцките войскове части в Александровата войска били незначителни, тъй че Александър не могъл да се осланя нито на тях, нито на гръцката флота. А ресурсите на Македония, особено паричните, били много по-слаби от персийските. Македония обаче сега имала същите онези предимства, които едно време бяха помогнали на Персия да се издигне като световна държава: млада, здрава, войнствена нация, превъзходна войска, най-съвършеното за времето си въоръжение, придобивките на гръцката наука в областта на военната техника, добре организиран тил, талантлив, смел и млад предводител, зад когото били наредени и редица опитни генерали на баща му.

И при все това мъчно било да се предвиди какъв ще бъде краят на конфликта. Едно много важно наглед предимство за персите било господството им по море и силната им военна флота. Разбира се, общо взето, морските сили на Македония и Гърция не отстъпвали в нищо на персийските, но главната гръцка морска държава — Атина, не се въодушевила особено много от борбата с Персия, а без дейната подкрепа на Атина персите си оставали господари на морето. Александър си поставил като първа задача преди всичко да разклати, а после и съвсем да унищожи тъкмо това предимство на Персия. За тази цел той решил най-напред постепенно да завладее откъм сушата

базите на персийската флота, отначало в Мала Азия, а след това в Сирия и Финикия. Победата на Александър в боя при Граник, в Северна Мала Азия, му отворила достъп до малоазийските пристанища, които той едно по едно завзел. Успехът в битката при Исос — при изхода от Мала Азия за Сирия — предал в ръцете на Александър финикийското крайбрежие, което той завладял след една продължителна обсада на гр. Тир, където Александровите инженери показали уменията си да се справят и с най-мъчните задачи на обсадната техника.

Едва сега Александър вече могъл, без да се страхува за тила си, да тръгне напред към Вавилония и Персия. Обаче предварително се отправил към Египет и установил и там господството си. Експедицията в Египет била необходимо допълнение към завладяването на Финикия, та да лиши персийската флота и от последната ѝ база. Освен по тези съображения Египет бил потребен на Александър още и да може да снабдява Гърция с хранителни продукти и по такъв начин още повече да си осигури приятелския ѝ неутралитет. Решителната среща между Александър и Дарий станала във Вавилония, при Гавгамела (331 г.). Грамадната персийска войска била разбита и Дарий избягал в средноазиатските си сатрапии, където бил убит. След Гавгамела Александър предприел поход в Туркестан и Индия и с него искал да закръгли завоевателната си дейност над всички персийски сатрапии. Със своята романтичност той произвел много силно впечатление върху съвременниците си, обаче историческото му значение си остава нещо не тъй голямо. Елинизмът не успял да се закрепил в сърцето на Азия.

Александровите победи решили въпроса, кой ще е занапред господар на Изтока: иранското племе ли, или гърците. Но пак те решили и друг един въпрос: те решили бъдещата съдба на Гърция. Гръцките градове изгубили напълно политическата си независимост. Въпреки неколнократните опити да си я възвърне отново, гръцкият град-държава бил принуден да се подчини на монархията. Той престанал да живее като самостоятелно държавно цяло и станал част от една голяма монархична държава само с известен дял самоуправление. Гръцкият град-държава вече бе изиграл ролята си в световната история. Оттук нататък думата има гръцката монархия.

XXIII. ГРЪЦКАТА ЦИВИЛИЗАЦИЯ В IV В. ПР.ХР.

И тъй, видяхме, че политическото развитие на Гърция през IV в. е било построено върху града-държава със свойствените му схващания за пълна политическа самостоятелност, пълно вътрешно самоуправление и, доколкото е възможно, и икономическа независимост от останалия свят. Ето защо той е органично враждебен на създаването на каквото и да било Общогръцко политическо обединение. Гръцката култура обаче се развивала по друг основен път: тя все повече и повече се освобождавала от тесните рамки на града-държава и придобивала отначало общогръцки, а след това и световни, общочовешки форми. В съзнанието на по-голямата част от населението на заграждащите Средиземно море части от Европа, Африка и Азия постепенно се затвърждавало убеждението, отдавна вече затвърдено в миросгледа на гърка, че има само една култура — културата на гръцкия град-държава, и че всичко извън нея е варварство, т.е. живот при условия, на които гъркът е гледал като на недостойни за човека. Интересно е да подчертаем, че и съвременната историческа мисъл е наследила това гледище. Все още общопризнато положение се смята да се противопоставя Западът на Изтока, т.е. Гърция, носителката на единствената същинска култура, на Изтока — носител на култура от по-низш тип, култура, несравнима и несъизмерима с гръцката.

Било съзнателно, било подсъзнателно, но гърците колкото напредват по-нататък, толкова по-общочовешки характер придават на своето творчество, като преминават отначало от местното, областното, характерното само за един град-държава към общогръцкото. Особено ясно личи всичко това в изкуството. Местните школи, за които отчасти бе дума по-рано, продължават да съществуват; но местните особености отстъпват на заден план пред особеностите на личния гений на художника и на неговата школа. Сега вече не говорим за пелопонеска, йонийска, сицилийска и т.н. школи в архитектурата, в живописа и в скулптурата, а почваме да говорим за Фидий, Прасител, Скопас, Лизип, Полигнот, за Апелес и т.н. Статуите и картините им са близки на всеки гърк и се разбират от всекиго, а всяка община се стреми да украси

храмовете и музеите си с техни произведения — Особено пък лесно се приспособило към променилия се характер на изкуството приложното изкуство. Художествените занаяти на Гърция работели главно за купувачи и по поръчка на негърци, но ценители на произведенията ѝ. Вкусовете им влияели върху гръцките майстори, които от своя страна успешно се приспособявали към тях. Най-добре можем да проследим историята на гръцката художествена промишленост по двата главни центъра за продажба на гръцки произведения: в Италия и Сицилия на запад (отчасти също тъй Галия и Испания), и в Тракия и Скития на север и на североизток. И там, и тук — в Етрурия, Самниум, Кампания, Апулия, от една страна, в Пантикапей и в Боспорската държава — от друга, възникват местни школи гръцки майстори: керамици, златари, работници на дърво, на кожа, на метали, и всички те, оставайки си гърци, възприемат лек местен отпечатък, който прави работите им привлекателни за купувачите, а от друга страна спомага за елинизирание на вкусовете им. Гърците тръгват по нов за тях път с историческо значение. Те въвличат в културата си негърците и с това елинската култура става световна.

Гърците в Мала Азия и дори във Финикия и в Египет вършат същото нещо, и то пак с голям успех. Малоазийските държавни формации, възникващи от сатрапиите на разлагащото се Персийско царство, като например Ликия и Кария, във външните прояви на културния си живот добиват все повече и повече гръцки характер. Достатъчно ще е да споменем само за покритите с релефи ликийски гробници, някои от които възпроизвеждат картини на Полигнот, и за знаменития Мавзолей, т.е. надгробния паметник на цар Мавзол в полугръцкия Халикарнас — центъра на Карийското царство, над украсата на който са работили най-добрите гръцки майстори от IV в. За политическото бъдеше на Гърция това културно завоевание на негърците било гибелно. И в Италия, и в Мала Азия, и в Южна Русия местните елементи започват да играят все по-голяма роля в политическия живот на страната, и много гръцки градове по покрайнините на елинизма изгубват чисто гръцкия си характер. Много от тия градове вече не са в състояние да се противопоставят на силите, разбудени от самите тях. Тъй се изработват основите на бъдещите, полугръцки по култура държави от елинистическия период.

Гърция дължи ролята си в живота на страните, заобикалящи Средиземно море, на висотата и на характера на културните си завоевания през IV в. пр.Хр. И през този период Атина, въпреки дълбокия си политически упадък, въпреки това, че тя става само една от многото гръцки държави, еднакво слаби и еднакво неспособни да обединят Елада в едно национално цяло, продължава да играе първа и главна роля в областта на културния живот. Диалектът, на който бяха писали и говорили атиняните през V в., сега — през IV в., става вече език на всеки образован грък, като измества от литературата и от културния живот останалите местни говори на гръцкия език. За всеки образован грък е задължително да умее да говори и да пише на атическия диалект; литературата на другите диалекти си остава с чисто местен характер и с местно значение. Атическият диалект дължи това на атинските писатели, които довели изразителността му, богатството на речника му, гъвкавостта на синтаксиса и музикалността на периодите му — в прозата, и на строфите му — в поезията, до най-крайни предели.

Наистина, някои от създадените от атиняните видове литературно творчество, които бяха достигнали до съвършенство още в V в., спират своето по-нататъшно развитие и не създават вече нищо, което би могло да съперничи с произведенията на V в. В такова положение са трагедията и комедията. Но затова пък възникват и бляскаво се развиват нови родове литературно творчество. На първо място трябва да поставим философията и ораторското изкуство; и първата, и второто са дело на софистите от V в. В лицето на Платон гръцката философия достига най-високата точка на развитие и по съдържание, и по форма. Не е тук мястото да говорим какво е направил Платон за задълбочаване и за разширяване на гръцката философска мисъл. Ученията му за идеите, за познанието на света, за човешкия разум, чрез който хората опознават света и самите себе си, са основите, върху които се развива научната философска мисъл не само в Античността, но дори още и днес. За историята на гръцката култура е важно да се отбележи още, че Платон пръв изцяло съсредоточил вниманието си като изследовател и като мислител не върху външния свят, а върху човека, и че за него на първо място били въпросите на етиката и неразделно свързаните с тях въпроси на политиката.

Умението да намери човек истината, да разбере кое е справедливо и кое не, са първите стъпки към установяване на самата справедливост, и върху това са построени и личният нравствен живот на човека и правилната организация на държава и общество. Тъкмо върху понятието за справедливост е построено цялото Платоново учение за държавата, за което стана дума по-горе. Критиката на съществуващите държавни форми и, частно, на атинската демокрация за него не е дел сама за себе си, а е само увод към подробно разработения му план за нов държавен и обществен строй, в основата на който да е прокаран принципът на справедливостта. Планът му е теоретичен и утопичен; той не държи сметка за историческото развитие и за психологията на човека. Но в него правилно е набелязано основното, към което се стремят винаги всички социални реформатори след Платон с каквито и да било, често с напълно противоположни възгледи.

Напълно възможно е, че сам Платон, особено след повторните опити да привлече към своята философия сиракузкия тиранин — помладия Дионисий, е схванал утопическия характер на своите планове. Защото след своята идеална държава (Политея) той написал втори политически трактат, „Законите“, в които не само се опитал да покаже по какъв начин една гръцка държава могла да бъде построена на рационална основа, но събрал в едно всички научни изводи, които били достигнати от гръците в правото и в политиката. Тук ние срещаме първата кодификация на гръцкото право. И нейното влияние върху бъдещето е било твърде голямо.

Платон излагал мислите си за тесен кръг свои ученици, които той учел в една горичка, посветена на култа на атическия герой Академ — Академия, във форма на лекции. Лекциите му не са издадени и не са дошли до нас. За по-широк пък кръг читатели Платон написал и издал своите „Диалози“, голяма част от които е запазена и до днес. Тук във формата на беседи, обикновено на учителя си Сократ с някой друг, Платон излагал във великолепен, цветист и богат език мислите си върху разни въпроси, но главно из областта на етиката и политиката. Тези диалози сами по себе си са превъзходни литературни произведения, в които гръцкият език за пръв път е пригоден така, че чрез него да могат да се изразят всички отсенки на философската мисъл, без той да губи нещо от простотата си и от картинността си.

Всеки диалог е завършен, разработен и се чете с увлекателен интерес отначало докрай.

Друг ученик на Сократ и основател на философска школа е бил атинянинът Антистен, който започнал своята кариера като ретор и софист под ръководството на Горгиас. Целта на неговата школа е била да определи отношението на човека към живота и да примири човека с живота и със самия себе си. Неговата проповед е била основана на убеждението, че земните блага и придобивките на цивилизацията са празна работа. Той зовял човека към аскетизъм и прост живот и изисквал връщане към законите на природата. Умственото равновесие, което е постигнато по този начин, прави от човека цар. Той не се грижи никак за външни неща, за храна, пиене, лукс, изящно жилище, почести и слава; всичко това е „безразлично“ за него. Обществените (социалните) различия са без значение: всички хора са братя и няма разлика между роб и свободен. Само оня е свободен, който е господар на самия себе си. Понеже Антистен проповядвал своето учение в гимназията на Кинозаргес (на СИ от Атина), неговата школа била наречена киническа. Най-прочут ученик на Антистен е бил Диоген от Синопта (в Мала Азия), който живял през времето на Александър Велики. От кинизма се зародил стоицизмът, наречен така поради това, че неговият основател, Зенон, е преподавал своето учение в Stoa Poecile или „рисуваната Колонада“.

Друг пък ученик на Сократ дал съвсем различно разрешение на същия основен въпрос. Това бил Аристип от Кирена (в Африка). И той търсел човешкото щастие. Изхождайки от чисто материалистическо гледище, от гледището на Демокрит и Антифон, той изтъквал относителността на нашето познание и призовавал хората да се доверят на своите чувства. Това, което дава щастие и удоволствие, е добро. Но щастиято и удоволствието не трябва да бъдат наши господари. За да ги овладее и да придобие истинска свобода, човек разполага със силата на разума. Истински щастлив човек е този, който е познал истината и е овладял чувството, този, който е господар на удоволствията, а не техен роб. В тия проповеди за религия не остава място. Възможно е да съществуват богове, но те са вън от света и нямат връзка с него. Главният ученик на Аристип е бил Епикур от Самос (IV–III в. пр.Хр.), винаги болнав и винаги страдащ, но радостен старец, който проповядвал на учениците си в своята „Градина“.

Платоновият ученик Аристотел, чиито произведения също тъй са дошли почти изцяло до нас, защото и те веднага след като се появили на бял свят, станали настолни книги за всеки образован човек и влезли в употреба и в училищния живот, в много неща се различава от първия. Аристотел не бил атинянин. Роден е в Македония, но е прекарал почти целия си живот в Атина, отначало като ученик на Платон, а после като глава на собствена философска школа — перипатети (той обикновено четял лекциите си не от катедра, а разхождайки се с учениците си; по гръцки: *peripatein*). Три години преживял и при двора на Филип Македонски като учител на младия Александър. Всичко, каквото се е запазило от произведенията на Аристотел, са все лекции почти по всички въпроси от съвременното му знание. Това не са литературни произведения като Платоновите диалози. Аристотел е писал и диалози, но не са до нас дошли. Той не обръщал особено внимание на формата на лекциите си. Много от запазените под негово име произведения не са писани от самия него: една част са записки върху лекциите от учениците му, а друга част са трудове на негови ученици, изработени под негово ръководство. В тези лекции Аристотел и учениците му събрали всичко, което е било направено до тях в разните области на знанието, преработили този материал, осветили го и дали завършена картина на всички отделни клонове на научното знание, които до това време са били повече или по-малко разработени. Аристотел разпределил отделните науки в четири групи: логика, метафизика, естествена история и етика. Части на етиката били реториката и политиката. В особен дял отделил философията на изкуството — поетиката. Особено важни за историята на културата са неговите естествено-исторически произведения и неговата етика. В естествената история влизали физиката, астрономията, психологията, физиологията, зоологията, ботаниката, минералогията и т.н. Във всички тези науки научният метод с експерименталният, доколкото могли да се ползват от него без точни инструменти. Особено много направил Аристотел за зоологията и ботаниката, науки, които той пръв създал.

Аристотел приложил същия експериментален метод и в политиката. Към описанието си на нормалните, т.е. най-добрите държавни форми, което той дава в своята „Политика“, Аристотел пристъпил едва след като проучил основно държавното устройство на

158 гръцки и негръцки градове-държави. На другите форми на държавно устройство той погледнал като на недостойни за изучаване. Всеки по-значителен град бил изучаван исторически и системно било лично от него, било от някой негов ученик въз основа на най-добрите достъпни извори. Едно такова изследване е запазено и до наши дни: разборът на атинския държавен живот, който разбор е и главният ни извор за историята на атинската конституция. За тази си работа Аристотел използвал един сборник от сведения за атинската история, съставен от Андротион въз основа на документи и въз основа на Херодотовата история. Работата на Аристотел върху града-държава въобще и върху идеалното държавно устройство — неговата „Политика“ — е най-пълният и дълбок анализ на основите на гръцкия държавен живот, работа, ненадмината от никоя друга в тази област и до днес.

Също тъй богато, както философията, се развила в Атина и реториката, т.е. учението как да се говори и пише стройно и красиво. Ръка за ръка с теорията вървяла и практиката. В IV в. Атина издигнала много отлични оратори и публицисти, чиито съдебни и политически речи още при живота на авторите, понякога веднага след като бивали произнесени, се издавали и служели като образци за следващото поколение политици и адвокати. Политическите речи обикновено се произнасяли от самите им автори в народното събрание; съдебните пък се пишели най-често за други, защото в атинския съд всеки подсъдим е бил длъжен сам да се защитава. Понякога и политическите речи не се произнасяли, а се издавали във вид на отделни брошури. Такива са повечето от политическите речи или памфлети на споменатия по-рано Исократ. Исократ с право може да бъде наречен първият журналист на европейския свят.

Като най-видни съдебни оратори от IV в. пр.Хр. в Атина се смятат Лизий и Исей. В лицето на Демостен и на Есхин имаме и отлични адвокати и превъзходни политически оратори. Много от Демостеновите речи са запазени и до нас. В художествено отношение те са признати и от съвременниците му, и от по-сетнешните поколения като най-съвършени образци на ораторското изкуство. В тях хармонично е съчетано високото и напълно искрено въодушевление с безупречно логичното построение и с дивна красота на фразите и периодите, произвеждащи често впечатление на истинска музика на

речта. Освен талант в Демостеновите речи личи и строга школа, личи познаване на непоколебимите, веднъж завинаги установени от теоретиците на красноречието закони на музикалната реч. Освен художествения им и литературен интерес речите и политическите брошури на ораторите от IV в. имат огромно значение и за историка, като главен извор за запознаване не само с политическите събития в IV в., но и със социалните и с икономическите отношения на тази епоха и с гражданското и углавно право. Системата на гръцкото право за пръв път е създадена в Атина, и атинското право постепенно става право Общогръцко.

Науката за речта — реториката, повлияла не само върху развитието на съдебното и политическото красноречие. Всички клонове на прозаичната литература попадат под влиянието ѝ; преди всичко и най-много историята. Историята в IV в. изгубва научния си характер, който се опитал да ѝ предаде Тукидид, и става почти изключително дял на художествената прозаична литература. Главна задача за историка става не само да събере, да провери и да обясни историческите събития, а и красиво и увлекателно да ги изложи. Такава е главната цел на единствения историк от IV в., чиито произведения са запазени до нас, споменатия вече Ксенофонт. В своята „Гръцка история“ (Хеленика) той дава продължение на Тукидидовата история, като я завършва със съвременни нему събития. Пак той ни дава превъзходен разказ за историята на отстъплението на гръцките наемни войски от Вавилония към бреговете на Черно море и след това в Гърция, като участник и отчасти ръководител на това отстъпление (Анабазис). Освен това, във „Възпитанието на Кир“ — полуроман, полуетнографско изследване, той не само излага идеите си за възпитанието, но ни дава и някои интересни сведения за живота в съвременната му Персия, а във „Възпоминания“ — та си ни е запазил образа на учителя си Сократ. По-млади Ксенофонтови съвременници са Ефор и Теопомп, чиито произведения не са се запазили до нас. Ефор се опитал да даде цялостна история на Гърция от дорийското нашествие до края на живота си (340 г. пр. Р. Хр.): пръв опит за история на целия народ. Теопомп, както и Ксенофонт, написал история на съвременните нему събития в двете си произведения: „История на Гърция“ и „История на Филип“.

Не по-малко богато от науката и от някои клонове на литературата се развиват през IV в. и изобразителните изкуства, главно скулптурата. Великите скулптори на IV в. си поставят за цел да изучат човека с всичкото богатство на телесния му и духовен живот. Скопас, един от най-великите антични скулптори, си поставя за задача да предаде в статуите си и в групите статуи силните душевни движения, които преживяват хората и боговете в трагични моменти от живота си: напрежението на всичките им физически сили в борбата, физическите им и душевни страдания. Нито една негова статуя не се е запазила до нас в оригинал. Но имаме редица копия от произведенията му и няколко направени от него или от учениците му глави на фигури, украсяващи фронтоните на храма на богиня Атина в Тегея. Под силното влияние на това направление в изкуството, което може да се нарече „патетическо“, се намират и запазените до нас скулптури за украса на надгробния паметник на Мавзол в Халикарнас. Сцепите, изобразяващи бой между гърци и амазонки, дадени по стените на този паметник, са пълни със страст и движение.

По друг път тръгнал по-младият Скопасов съвременник — Праксител, който се ползвал с голяма известност още приживе и който оказал силно влияние върху по-нататъшния развой на скулптурата. В днешните наши музеи има голям брой копия от негови статуи и подражания на тях. Запазено е и едно негово оригинално произведение: направената от него за храма на Хера в Олимпия статуя на бога Хермес с Дионис като дете на ръце. Във всички статуи на Праксител личи стремежът в мрамора да се предаде красотата на човешкото тяло — женско и мъжко: не идеална, обожествена красота на това тяло, както в статуите на Фидий, а чисто човешка, но в най-съвършените ѝ форми. Гледайки неговия Хермес, човек не чувства в тази гола фигура бога, а се любува на съвършенството на формите на юношеското му тяло и на благородната хармония в лицето му. В неговата Афродита, изваяна за града Книд, поражява хармонията на линиите на едно безупречно прекрасно женско тяло; в неговия Сатир — безгрижната радост в живота на един получовек, полузвяр.

Същата любов към красотата на формите на човешкото тяло одушевява и всичките произведения на по-младия Праксителов съвременник — Лизип, който изцяло се предал на изобразяване на млади атлети. Пак той е създател и на портретната скулптура.

Преданието разправя, че Александър не позволявал никому другиму освен на Лизип и на живописеца Апелес да му прави портрети.

Същите особености личат и в живописата. И тя от монументалните картини постепенно преминава към създаване на отделни стативни картини, предназначени да красят обществени здания или частни къщи. Обаче мъчно можем сами да си правим заключения за живописата, защото нито едно от произведенията на великите майстори не е запазено до нас дори в копие, а някои от образците на живописата от този период са от четката на второстепенни художници. Вазната атинска живопис, колкото повече се засилвало търсенето на атически вази, толкова повече загубва художествения си характер: сега не предава вече тъй точно, както по-рано, особеностите и маниера на велика живопис.

Общо взето, четвъртият век е достоен наследник на петия. Творческите сили на гръцката нация съвсем не са още отслабнали. Те укрепват и се развиват, като обхващат една след друга все по-нови области и достигат в някои от тях до същото съвършенство, което е тъй характерно за културното творчество на V в.

ЧАСТ III
ЕЛИНИЗЪМ

XXIV. СВЕТОВНАТА МОНАРХИЯ НА АЛЕКСАНДЪР ВЕЛИКИ И ПОЛИТИЧЕСКАТА ИСТОРИЯ НА ГРЪЦКО- ИЗТОЧНИТЕ ОБЩЕСТВА ПРЕЗ III В. ПР.ХР.

След като Александър завладял Персийската монархия, пред него се изправил въпросът за бъдещето на грамадната държава, която попаднала под върховното му и безконтролно управление. Ние не знаем как е мислил Александър да организира световната си държава. Пък едва ли и сам той е имал ясна представа за това. Смъртта го настигна в Вавилон в 323 г., когато той още не смятал военната си задача, задачата на завоеванието, за завършена. Още в навечерието на тъй неочакваното и за него самия заболяване и на смъртта си той се готвел за поход в Арабия, за да я завладее — нещо необходимо от негово гледище може би не само за да осигури малоазиатските граници на империята си, но и за да може да продължи своя план да завладее Индия. От друга страна, на романтичната Александрова натура може би не били съвсем чужди и мечтите, някога си въодушевяващи Темистокъл и Алкивиад и след това станали цел на Пир, епирския цар, мечти да присъедини към държавата си западното елинство. А този план неизбежно би го въвлякъл в борба с Картаген и с италиейските племена, в това време вече организирани в редица силни държави.

Ето защо няма нищо чудно в това, че Александър, когото още неговите съвременници нарекли Велики, се е интересувал не толкова от организационни въпроси, колкото от чисто военни и от въпроси, засягащи основите на личната му власт. Държавата си той управлявал отчасти според традициите на Персийската монархия, а отчасти посредством временни чисто военни органи: оставял за управители на завладените страни командири на отделни части от войската си с главна задача да държат в подчинение поверените им области и да доставят на Александър средства за изпълнение на по-нататъшните военни планове.

А най-много го интересувал въпросът за по-нататъшното развитие на военните му сили и за средата, от която ще може да

комплектува нов команден състав за армията си и да избира помощници за управлението на държавата. Както и в началото на похода си, той малко се доверявал на гърците, чиито политически идеали си оставали предишните и в които сам Александър и неговата власт будели чувства не на възхищение, а на омраза. Оставали му само македонците. Но ресурсите на Македония не били нещо неизчерпаемо, и човешкият запас на тази не тъй голяма страна бил ограничен. Ръководната роля, разбира се, трябвало да си остане в ръцете на македонците, но в помощ на тях необходимо било да се намери и друг елемент, също тъй като тях годен за постигане на Александровите военни и административни задачи.

Най-подходящ такъв елемент Александър намерил в лицето на иранците — все още войнствена и силна нация, свикнала да воюва и умееща да управлява. В срещите си с иранците по бойните полета Александър се научил да зачита военните им качества, а в управлението си на Изтока се запознал с административния им талант и се научил да цени дейната им работа по организацията на завладените от него персийски сатрапии. Изхождайки от тези си наблюдения, Александър си поставил за цел да сближи тези два най-дейни елемента в държавата си — македонците и иранците, дори нещо повече — да ги слее в едно цяло поне във войската и в управлението. И така, той превръща войската си в иранско-македонска, започва да назначава иранци за военни управители на сатрапиите, а сам се оженва за една хубава персийска девойка — Роксана. Генералите му, офицерите и войниците и те почнали да следват неговия пример, та броят на такива смесени бракове бил вече твърде голям.

Александър се стремял да обедини в своето лице великия цар на Персия и царя на малкия македонски народ. Ние сме склонни да гледаме на тази му задача като на утопия. Не било нещо мъчно да се създаде ирано-македонска династия, но да се изгради властта ѝ върху ирано-македонска аристокрация и върху ирано-македонска войска едва ли би било в границите на човешките възможности. Премного различни били преди всичко историческите традиции на двата народа и на тяхната от векове създадена се психология. Планът обаче сам по себе си е много характерен за гръцката мисъл ца онова време и бил съвсем в духа на Платоновите политически утопии. За теоретичния ум

на гърка нямало нищо невъзможно, стига само чисто логичното му построение да е стройно и красиво.

Вторият въпрос, който също тъй силно интересувал Александър, бил въпросът за характера на неговата власт. Баща му Филип съвсем и не си задавал такъв въпрос. Той бил законен цар на Македония, защото наследил властта от прадедите си и бил признат от македонския народ. Гърците управлявал като техен, избран от тях главнокомандващ. Но за Александър, царя на царете на една световна държава, това било малко. Царската власт на Изток, както знаем, е тясно свързана с религията и голяма грешка би било, ако се наруши тази връзка. Обаче и религиите в Александровата държава станали много и всяка една от тях по своему решавала въпроса за божествеността на царете. Ние не знаем как е разбирал този въпрос сам Александър. Разбирал ди го е той рационалистично, като Аристотелов ученик, разрешавайки го като въпрос чисто политически, или в него са звучали мистичните струни на гръцкия гений, който не вижда определена граница между божественото и човешкото и който напълно признава възможността бог да се въплъти в човек, ние и това не знаем. Склонни сме обаче да мислим, че Александър не е гледал на себе си като на простосмъртен, и то не само поради това, че е бил цар и далечен потомък на Херакъл. Човекът винаги особено силно е склонен към мистична мисъл, когато смъртта всеки ден виси над главата му, когато успехите му са безкрайни и когато близките му го заобикалят с такова ласкателство, което в стария свят, а особено на Изток, взима формите едва ли не на чисто богопочитание.

Религиозните тенденции на времето и на Изток, и на Запад, и те от своя страна са благоприятствали, без съмнение, да се развият у Александър такива чувства. Видяхме в XI глава, че понятието божество през тази епоха все повече и повече се одухотворявало и изгубвало местния си отпечатък, откъсвало се от нацията. Видяхме как възникваха, не във връзка с държавата, една след друга цял ред религиозни общини, обединени помежду си само чрез вярата в един бог и чрез изпълнение на един общ култ. Не е било необходимо в това време бог да е непременно Зевс или Амон, или Аура-Мазда, или Йехова; често той е бил просто Бог. Ето защо и Александър спокойно е могъл да вярва еднакво както в Аполоновия оракул в Дидима, така и в Амоновия в Египет, от една страна, и на вавилонските жреци — от

друга, толкова повече че те всички до един му говорели, че произходът му е божествен. Няма съмнение, че в божествеността на Александър са вярвали и огромните маси население в държавата му. Легендата за божествения Искандер и досега още е жива сред народите на иранския свят. Разрухата на Персийската монархия при един само допир до нея от страна на младия македонски цар наистина трябва да е била чудо в очите на мистично настроените източни народи; не е могла тя да не порази въображението и на гърците, особено на малоазийските, които били готови да отдават божеска почит дори на Лизандър и на Агезилай. Походът на Александър в Индия за тях наистина е бил повторение на божественото завладяване на Индия от Дионис. И тъй, няма нищо чудно в това, че Александровата власт официално била обявена като божествена власт; на Александър навсякъде почнали да отдават божески почести и всичко това било признато от цялото население на държавата му. Рационалистите и скептиците в Гърция могли да се усмихват и подигравателно да отговарят на Александровите искания да бъде признат за Бог; божествеността на властта му от това не ставала по-слаб и по-малко действителен фактор в живота на държавата му, дори и ако приемем, че сам Александър не е вярвал в нея.

След смъртта на Александър, който при това не оставил и пълнолетен законен наследник, въпросът за по-нататъшното съществуване на незавършената му световна монархия се изправил с най-голяма острота. Животът на световната държава досега бил тясно свързан с личността на самия Александър. Държавата му била изкуствено създадена и с чисто военен характер. Обединителните сили в нея били слаби, а разпокъсвачите — големи. Видяхме как тия сили на разпокъсване и разлагане действаха вътре в Персийското царство до завладяването му от Александър. Гърция гледала на подчинението си на Македония като на робство и подчертала това веднага след Александровата смърт, когато Македония се видяла принудена да я държи покорна и при това със сила. Обединителният елемент в държавата била само войската, особено македонската войска с наследената ѝ преданост към македонската династия. Обаче легитимизмът на войската и нейната привързаност към законния ѝ цар не могли безкрайно да поддържат обединението, особено когато

македонската династия изпаднала в положението да бъде представявана от слабоумен юноша и младенец.

Законен Александров наследник можел да бъде или Филип Аридей, доведеният брат на Александър, или синът му от брака с Роксана, роден след смъртта на Александър. А личното честолюбие и жаждата за власт у Александровите генерали били по-силни от предаността им към македонската династия. Много естествено при такива условия след смъртта на Александър започнал продължителен период на борби между генералите му, в които борби въпросът да се подкрепят правата на престола на единия или другия наследник постепенно оставал на заден план, а се изправял въпросът ще съществува ли и занапред цялата Александрова империя, или пък ще се раздели на отделни части, в които да се наместват като управители бившите му най-близки сътрудници и помощници. В тия сложни борби постепенно загинали всички наследници на Александър, членовете на македонския царстващ род, отстранени ту от едни, ту от други Александрови генерали, които искали сами да станат негови приемници и единствени носители на властта в световната му монархия.

Но пито един от тях нямал нито достатъчен талант, нито нужното влияние сред войската, та да накара цялата войска да му се подчини, а останалите Александрови генерали да признаят върховната му власт. Против всекиго от тях се образували силни коалиции от останалите командири на части от Александровата войска, намиращи се в различните области на империята му, и почти всички загивали от насилствена смърт. Тъй изчезнали един след друг Пердика, Антипатър, Полиперхон. Най-много се доближил до изпълнението на мечтата си за единна империя под негово лично управление един от най-талантливите Александрови генерали — Антигон Едноокият, който имал способен помощник в лицето на сина си Деметрий Полиоркет („завоевател на градове“). Но и неговата власт не била призната от другите пълководци на отделните сатрапии: Лизимах (управител на Тракия), Селевк (управител на Вавилония), Птолемей (управител на Египет) и Касандър (управител на Македония). Тяхната коалиция нанесла в боя при Ипсос (301 г.) в Мала Азия решителен удар на Антигон, който сам паднал убит в този бой.

Боят при Ипсос вече напълно решил въпроса за съществуването на единната Александрова монархия. Тя се разложила на съставните си части, между които с най-голямо значение били: Сирия, в състава на която влезли всичките източни части от Александровата монархия, включително и части от Мала Азия; Египет и Македония. В Сирия се закрепила династията на Селевк — Селевкидите; в Египет династията на Птолемей Лат — Птолемеите, или Лагидите; в Македония, под чиято зависимост останала и Гърция, след дълги и кръвопролитни борби се закрепила династията на Антигонидите — потомци на Антигон Едноокия. В Египет и в Сирия „царете“ на тия държави (тази титла те приели в 307 г.) оправдавали властта си с правото на завоевателя, като приемници на Александър, но оставали чужди на управляваните от тях страни. Крепели се на власт с помощта на наемните си войски. Населението им се покорявало също тъй, както се покорявало и на предшествениците им, т.е., като свиквало малко по малко с тях и като се примирявало с мисълта за неизбежността на властта им и на властта на съпровождащите ги гърци и македонци. В Македония новата династия на Антигонидите се смятала законна приемница на Филиповата династия и постепенно спечелила доверието и подкрепата на населението. За закрепването на тези три династии много съдействало и това, че те владеели страни, отдавна вече свикнали на абсолютен монархичен строй.

И трите първи държави, които обикновено се наричат елинистически (с това име се нарича в историята цялата епоха след Александър до завладяването на Изтока от Рим), особено в началото на съществуването си, мечтаели за политическа хегемония и за възстановяване на световната империя. От друга страна, покрай тия си стремежи всяка от тях имала и свои по-близки задачи, свързани с миналото на страните и с икономическите им нужди (вж. по-долу). Всичко това довеждало до постоянни войни помежду им и в резултат всяка една от тях поотделно отслабвала и от състава им се отделяли нови независими държави, и то пак такива като тях, военни монархии.

Първата и най-важна задача на Египет била да осигури безопасността на самия Египет — основата и изворът на политическата мощ на Птолемеите. Постоянна опасност за Египет било това, че плоското му крайбрежие, устието на Нил, било отворено откъм морето за всекиго, който би се доближил със силна флота; освен

това Египет можел лесно да бъде превзет и по суша от онзи, който би завладял палестинското и финикийското крайбрежие. Ето защо за Египет, както още в епохата на фараоните, било крайно необходимо да разполага със силна флота, с добра морска база в Египет и по възможност да доминира над палестинското и финикийското крайбрежие. По тези причини, т.е. поради изтъкнатите условия, ключ на Египет и на неговата столица станала основаната от Александър гръцка Александрия с превъзходното ѝ полуизкуствено пристанище и със здравите ѝ стени. При Александър и при Птолемеите Египет решително насочил погледа си към морето и става вече напълно средиземноморска държава. Богатството му се крепяло на износа и на ролята, която играел Нил, като удобен и евтин търговски път за Египет и за Централна Африка. Пак към Нил през пристанищата на Червено море се насочвали и продуктите на Арабия, в чиито пристанища била съсредоточена и част от търговията на Предна Азия с Индия. Поради това една от първите грижи на Птолемеите била да развият и да защитят Александрия и да осигурят на египетската търговия свободен и широк пазар.

Обаче тези задачи неизбежно водели към конфликт преди всичко със Сирия, бившето Персийско царство, с държавата на Селевкидите. Да има под своя власт цялото палестинско, финикийско и сирийско крайбрежие, а също тъй и крайбрежието на Мала Азия, за Сирия било също тъй важно, както и за персийските царе. Без това тя би станала чисто континентална азиатска държава без връзки с гръцкия свят, и сирийските царе не биха имали възможност да попълват македоно-гръцката си армия с гръцки и македонски наемници. Иранското население в държавата никога не е било опора на властта им. При това иранските части от бившето Персийско царство много скоро се отделили от Сирия. Оттук водят началото си постоянните войни между Селевкиди и Птолемеи за Палестина, Финикия и Южна Сирия и оттук е съперничеството им в Мала Азия, крайбрежието на която постоянно минавало под властта ту на Сирия, ту на Египет. С една дума, успехът в борбата минавал ту на една, ту на друга страна и никога не бил решителен. Силите на противниците били приблизително равни. При първите Птолемеи — Сотер, Филадельф, Евергет и Филопатор успехът бил на страната на Птолемеите. Те създали голяма империя с много външни владения в Палестина, Финикия, Южна Сирия, Южна и

Средна Мала Азия и покрай бреговете на проливите. Във втори век, при Птолемеите Епифан, Филометор и Евергет II, успехът преминал на страната на Селевкидите и Египет бил изправен пред възможността отново да стане провинция на предноазиатското царство. Изобщо, повторила се историята на борбата на Египет с Предна Азия през времето на XVIII династия, а след това на Асирийското и Персийското царство.

Борбата на Египет за морските пътища и за хегемония над морето го довела до конфликт с гръцките градове-държави, особено с Атина и с гръцките острови в Архипелага. В борбата си с Македония и със Сирия за Егейско море Птолемеите се придържали към старата политика на Персия, политика, възприета по-сетне и от Рим. Те се обявили за защитници на свободата на гръцките градове, макар че вътре в държавата си държали гръцките градове в Мала Азия и по островите в пълна зависимост от себе си. Тази именно политика на Птолемеите въоръжила против тях македонските царе. От 283 г. в Македония се закрепил за известно време синът на Деметрий Полиоркет Антигон Гонат, след когото се изредили още няколко енергични и талантиливи царе (Антигон Дозон, Деметрий, Филип V). За Македония било много важно да задържи Гърция под властта си, защото иначе тя би била съвсем отворена за нападения откъм морето. А за да може да владее Гърция, трябва да е господарка и на Егейско море. Оттук пък постоянните конфликти на Македония с Египет. Главен обект на борбата било кой да е начело на съюза на гръцките острови в Егейско море, първенство, което на няколко пъти преминавало от Македония към Египет и обратно.

Непрекъснатите войни поглъщали ресурсите на изброените три ръководни държави в елинистическия свят, изтощавали ги и ги обезсилвали за борбата с все повече засилващите се в тях центробежни сили. Най-пъстрата и най-разноплеменната от трите държави — Сирия, пострадала най-много. Най-напред се отделили от нея старите сатрапии на Персийското царство в Мала Азия: Армения, Кападокия, Понт и Витиния (280 г. пр.Хр.), които още през персийската епоха всъщност били само васални царства. Навсякъде възникнали династии на местни леко елинизирани царе, които се стремят да завладеят и гръцките градове, намиращи се в границите на царствата им. Властта им имала обикновения за Изтока характер — абсолютна монархия.

Най-елинизираното от тия царства била Витиния със своето тракийско население и с многото си стари гръцки градове по бреговете на Черно и Мраморно море.

Политическият живот на Мала Азия се усложнил още повече с появата на келтите (гърците ги наричали галати), които преминали тук от Балканския полуостров, където с тях упорито се борила Македонската монархия. Галатите (278–277 г.) успели да си пробият път дълбоко в Мала Азия и се закрепили там по равнините на Фригия, като образували силен съюз от няколко племена под първенството на племенните царе или князе. Оттам те постоянно нарушавали мира в Мала Азия, като вършели чести грабежи, убийства и опустошения и нарушавали иначе добре наредения търговски и промишлен живот на страната. Селевкидите нямали сили да се борят с тях. Ето защо малоазийското население само се заело да брани териториите си от страшните варвари. С това в доста голяма степен си обясняваме защо са се отделили от Селевкидската монархия гореизброените части на Мала Азия и защо са си образували те свои самостоятелни държави.

Една от тези самостоятелни малоазиатски държави било и Пергамското царство. През време на борбата на Александровите генерали против Антигон Едноокия един от генералите — Лизимах, избрал за своя опорна точка в Мала Азия малката гръцка крепост на бреговете на река Каик — Пергам с господстващо положение над цялата долина на Каик и отдавна управлявана от гръцки тирани, по-рано васали на персийския цар. Лизимах поверил защитата на крепостта на един от офицерите си — полугърка Филетер. В крепостта имало и голяма сума пари — военната хазна на Лизимах. Когато Лизимах влязъл в борба със Селевк, в която Лизимах загинал, Филетер се обявил за независим владетел (283 г.) и предложил на Селевк да му помага. Оттогава именно Пергам вече съществува като отделна държава, отначало васална на Сирия, а след това (от времето на Евмен I, 263 г.) като съвсем независима.

Закрепването си тя дължи на решителната и изкусна политика на Филетер и на наследниците му Евмен I и Атал I (241–197 пр.Хр.). Те и двамата успели да спечелят любовта на гърците в северозападната част на Мала Азия благодарение на смелата си и тактична борба с галатите, от които съумели да запазят както своята област, така и централната и южната част от Мала Азия. Наред с всичко това, благодарение на

разумното и добро стопанско управление, повдигнало се и благосъстоянието на царството им, а чрез това си осигурили средства постоянно да могат да имат и силна наемна войска и добра военна флота, нещо, което от своя страна им дало пък възможност изкусно да могат да лавират между Египет, Сирия и Македония и постепенно да разширяват територията на царството си. Те първи също тъй оценили силата на Рим и осланяйки се на него, през II в. пр.Хр. станали господари почти на цяла централна и южна Мала Азия, като присъединили към територията на царството си сирийските и египетските малоазийски владения.

Малко по-късно от Мала Азия и Средна Азия напълно скъсала връзките си със Сирия. В 250 г. от Сирия се отделя и полугръцката Бактрия, а в 248 г. и територията на старото Мидо-Персийско царство, завладяна от полуномадския народ с ирански произход — партите. Партите основали в Средна Азия силно царство, слабо елинизирани, което впоследствие станало страшилище за източните провинции на Сирия, а още по-късно — най-силният и най-опасният съсед на Римската империя.

Центробежните сили вършели безспир своето дело и в Гърция. Македония всячески се стараела да затвърди властта си в Гърция и да превърне гръцките градове — държави в административни единици на Македонската монархия; тези й усилия обаче не дали никакви трайни резултати. В Гърция против Македония работели и Египет и Сирия, повдигайки все нови и нови въстания тук. В борбата с Македония важна роля играла и Спарта, която никога не е влизала в състава на Македонското царство. Особено значителна била политическата й роля през късния период, когато двама нейни царе, отначало Агис II (около 245 г.), а след него с още по-голям успех Клеомен (235–219 г.), прокарали нова, коренна социална и икономическа реформа в Спарта с ново разпределение на всички земи между големия вече брой жители на Лакедемон, и с това възстановили за известно време спартанската военна мощ. Въпреки решителното поражение, нанесено от македонския цар Антигон Дозон на Клеомен (в боя при Селазия 221 г.), Спарта все пак запазила и при Клеоменовите наследници политическата си независимост.

Не тъй сполучлива била борбата за независимост на Атина. Атина и през елинистическата епоха запазила демократическата си

конституция и някои от външните си владения. През същото това време тя преживяла и периоди на значително икономическо засилване. И при все това опитите ѝ да възвърне пълната си политическа независимост обикновено завършвали без успех. Най-силно се проявил стремежът ѝ към свобода в така наречената Хремонидова война (267–266 г.), в която Атина в съюз със Спарта и Египет се опитала да скъса веригите на македонското иго. Резултатът от войната бил ново засилване на игото. По-късно (при Антигон Дозон и при Деметрий) македонците били доволни и от приятелския неутралитет на Атина, обаче и той малко се отличавал от същинската васална зависимост.

По-сериозни и по-силни противници на Македония в Гърция били новообразуваните съюзи от гръцки градове-държави: Ахейският — в северната част на Пелопонес и Етолийският — в Северозападна Гърция. И двата съюза имали федеративно устройство, т.е. решавали всички въпроси съвместно, по принципа на пропорционалното на силите и на значението на всеки един член представителство. Те се проявили като много жизнеспособни и много здрави съюзи. Обаче и те не успели да обединят около себе си по-значителна част от Гърция. Опитите им да разширят териториите си довеждали само до постоянни войни с отделните градове, пък дори и между двата съюза, а от това успешно се ползвала Македония, като се намесвала в борбата ту на страната на единия, ту на страната на другия.

В резултат от непрекъснатата борба на едни държавни формации против други в елинистическия свят и в гръцкия Архипелаг се оформил като съвсем независима държава остров Родос. Благоприятното положение на Родос, намиращ се в центъра на търговските морски пътища от Изтока за Гърция и от Италия за Гърция и за Изтока, спомогнало град Родос да стане един от най-големите пристанищни градове на Гърция, по-значителен дори и от Атина. Военната флота на Родос постепенно станала една от най-силните флоти на елинистическия свят и на нея, с мълчаливото съгласие на всички елинистически държави, през III и през II в. пр.Хр. се паднала задачата да поддържа безопасността на мореплаването в Егейско море и да се бори с пиратите. За всичко това Родос си изработил съответен закон, с който се уредила международната морска търговия. Законът бил възприет и признат от всички големи и

малки елинистически държави. Същата роля на пазители на безопасността на търговското мореплаване в проливите и в Мраморното море играели и двете големи пристанищни града Кизик и Византион. В Черно море редът и мирът по морето поддържало разрасналото се в голяма сухопътна и морска държава Боспорско царство с център Пантикапей (Керч).

И тъй, в елинистическия свят постепенно се създавало едно много сложно и много объркано политическо положение с цял ред независими и полунезависими държави, всяка една от които дебнела съседите си. Опитите обаче на някои от тия държави да разширят територията си и своята мощ за сметка на съседите си срещали дружната съпротива на постоянно образуващите се за борба с такива грабителни коалиции. Създадо се нещо като равновесие на силите, в което нито една от държавите не успявала да се наложи и да играе първостепенна роля. Членове на това елинистическо гръцко семейство били: трите големи държави — Египет, Македония и Сирия; не помалко от десет по-малки гръцки и полугръцки монархии — Епир на Балканския полуостров, Пергам, Витания, Понт, Армения, Кападокия и Галатия в Мала Азия, Боспорското царство на Черно море, Партия и Бактрия в средна Азия, Кирена и Нубийското царство в Африка; освен това, цял ред независими гръцки градове-държави и двата гръцки съюза. В политическия живот на това елинистическо равновесие на силите малко по малко започнали да взимат участие и новите държави, които възникнали по покрайнините на гърцизма. На северната част от Балканския полуостров се оформили няколко тракийски и келтски държави; в южноруските степи отначало Скитската, а след това и няколко сарматски държави. На запад най-големите държави били: Картаген; гръцката Сицилия, която в III в. отново успяла да се обедини под първенството на Сиракуза и на талантливия ѝ тиран Хиерон II; редица съюзи на италиейските племена, между които все повече и повече придобива значение съюзът на латинските градове под първенството на Рим; съюзът на галските (келтските) племена в днешна Франция и в Северна Италия.

Значи гърцизмът и при монархичната форма на своето развитие се връщал към онова състояние, в което бил в IV в. пр.Хр., т.е. към състоянието на пълна разпокъсаност на политическите си и военни сили. Както и тогава, така и сега не мир, а война царувала между

гърците. Нито една от елинистическите държави през II в. пр.Хр. нямала нито обширна територия, нито значителни военни сили. Египет при слабите си царе през II век загубил почти всичките си външни владения. Сирия все повече отслабвала поради постоянните си вътрешни неуредици и борби. Македония безспир се борела с гръцките си васали и съюзници, особено с Етолийския и Ахейския съюз. Нямало мир и във вътрешния живот на отдалечените държави. Политическите и социалните борби в метрополията бивали потушавани от абсолютизма и само от време на време се проявявали тук-там във вид на въстания на местното население против гръцкото владичество. С още по-голяма сила избухвали такива борби и с още по-голямо ожесточение се водели те в гръцките градове-държави. В повечето от тях през II век продължава все същата предишна класова борба, която бе тъй характерна за вътрешния им живот през IV в.

XXV. ДЪРЖАВНО, СОЦИАЛНО И ИКОНОМИЧЕСКО УСТРОЙСТВО НА ГЪРЦИТЕ СЛЕД АЛЕКСАНДЪР

Ръководни и главни политически сили в гръцкия свят след Александър, както видяхме, станали тъй наречените елинистически монархии, т.е., с изключение на Македония, все части от бившето Персийско царство. Всички те се намирили под властта на македонски елинизирани монарси, които управявали със силата на наемните си войски, съставени от македонци, гърци и елинизирани „варвари“. Войските се набивали от агенти на елинистическите монарси било по големи те борби за наемни войници в Гърция и Македония, било из между племената от тракийски и келтски произход, живеещи в Мала Азия и в северната част на Балканския полуостров. Освен на войските монархии в Азия и в Египет се опирали още и на привлечените от тях маси гръцки преселници; преселниците пък съставлявали в елинистическите източни монархии висшата класа от населението, класата на имотните граждани и на многобройните царски чиновници.

Залог за здравето положение на новите източни династии, съвсем чужди на местното население, бил преди всичко икономическият разцвет на подчинените им страни, т.е. по възможност по-широко и по-целесъобразно използване на естествените богатства на страните и на труда на населението им, както на местното, така и на преселеното тук. Само системната експлоатация на богатствата на страната, която да увеличава държавните приходи, позволявала на монарсите да издържат силна войска и силна флота, които от своя страна държели в покорност местното население и позволявали на монарсите с настойчивост да преследват целите си във външната политика. Ето защо в областта на държавното строителство вниманието на елинистическите монарси било насочено главно към това да могат рационално да използват платежните сили на населението и да развиват ресурсите на страната. За постигането на така поставената си цел те се осланяли на традицията, наследена от предшествениците им — от персийските и местните царе, и на създадената от тях самите теория за собствената им власт.

Те гледали на властта си като на власт на завоевател, който по правото на войната можел неограничено да се разпорежда и със страната и с населението ѝ. Като наследници па Александър, чийто култ станал държавен във всички елинистически монархии, те претендирали и за божествен произход и за божествен характер на властта си. Нека прибавим още, че в новите си страни те заварили в пълна сила тъкмо такъв възглед за държавата и за царската власт. Навсякъде на Изток, както видяхме, в основата на държавния принцип още преди македонското завоевание била абсолютната божествена монархична власт, носителят на която имал пълно право съвсем неограничено да разполага със страната и с населението ѝ. Елинистическите царе на отделните държави на Изтока, следвайки и тук примера на Александър, се обявили за законни приемници на местните царе и за наследници на техните права и привилегии. Поради това властта им има двойствен характер: за гърци и македонци те са приемници на Александър, а за местното население — те са наследници на изчезналите източни династии.

Елинистическите монарси като пълни господари и собственици на държавата се разпореждали с нея безконтролно, поставяйки интересите на държавата над интересите на населението, обаче на пръв план все пак поставяли своите лични интереси и интересите на династията си. Благосъстоянието на населението било за тях средство, а не цел. И това гледище изобщо не противоречи не само на източните, но и на гръцките възгледи за държавата, които възгледи налагали на гражданина напълно да се подчинява на държавата и безпрекословно да ѝ служи, като и принася в жертва дори и личните си интереси. Разликата е само в това, че държавата в монархиите се олицетворявала и представлявала от едно лице — монарха, чиято воля е закон; а в демокрациите — от мнозинството от населението на града-държава.

Въпреки пълновластието си, неоспорвано от никого в елинистическите монархии, царете все пак били принудени да се приспособяват към традициите както на преселените се в държавите им елинизирани население, така и на местните жители на страната. Съответно с това и отношенията им към тези две групи от населението били различни. Местното население не познавало и не се стремяло към никакво самоуправление. То си знаело, че трябва да се подчинява на изпратените му царски чиновници. Но гърците и другите преселени

елементи от населението (напр. евреите) си запазвали своите битови особености, своите навици, между които главният бил навикът към известно самоуправление. Елинистическите монархии не могли да не държат сметка за това. Ето защо там, където начело на държавите застанали елинистическите монарси, но където част от територията принадлежала на гръцки градове-държави, там те, както и персите, не посегнали върху самоуправлението на градовете-държави, а само им отнели политическата независимост и ги задължили да внасят определена част от приходите си в държавното съкровище. Понеже притокът от пови маси гръцки преселници оживявал икономическия живот на страната и следователно увеличавал държавните приходи, и понеже гръцките преселници били обикновено опора на царската власт, която пък от своя страна облагодетелствала в икономическо отношение гърците, то повечето от елинистическите царе, особено Селевкидите и царете в Мала Азия, поощрявали възникването на нови гръцки градове в монархиите си и им давали право на самоуправление.

Не така постъпвали Птолемеите. С изключение на основаната от Александър Александрия, на стария Навкратис и на основаната от Птолемей Сотер Птолемида в Южен Египет, в границите на Египет нямало градове гръцки тип, населени предимно с гърци. Обаче Птолемеите се видели принудени да признаят на изброените градове правото на самоуправление, наистина, под строгия контрол на монарха. Птолемеите не позволявали да се основават нови гръцки градове, а новите притоци гръцко население се разпределяло по поголемите или по по-малките вече съществуващи селища. Тук пък гърците и другите чуждоземни, особено евреите и персите, се отделяли в свои тясно затворени групи и си живеели свой особен живот. И в края на краищата на Птолемеите се наложило да осигурят известни права на тези групи, да ги признаят като колегии със свое изборно представителство и с известен дял вътрешно самоуправление.

Само Македония не тръгнала по пътя на източните монархии във всичките изтъкнати дотук отношения. Властта на македонския цар си останала същата, каквато си бе и при Филип, т.е. национална монархия, призната от населението. Войската все още се комплектувала от войници, взети измежду населението на монархията. Царете не претендирали за божественост и не въвели свой официален култ. Съмнително е дори дали култът на Александър в Македония е

бил въведен със закон в държавата. Гръцките градове вътре в Македония и Тесалия, иначе политически подчинени на царете, си запазили самоуправлението. Отношението към гръцките градове в Средна Гърция и в Пелопонес се определяло според действителното съотношение на силите. Но никога македонските монарси не посегнали на правото им да се самоуправляват. Отнели им само правото да имат своя собствена външна политика. Много от тях обаче постепенно си извоювали и това право от македонските монарси. Македонските царе били фактически владетели само на ония градове, в които имали свои гарнизони.

Монархиите от епохата след Александър наследили икономическите условия, които били още навремето си създадени от гръцките градове-държави. Още в IV в. гръцката търговия е вече първа в Средиземноморието. Само в една част от него — на запад от Сицилия, в търговско отношение имат първенство семитските картагенски търговци. Дори финикийските пристанища Тир и Сидон постепенно влизат в кръга на влиянието на гръцките търговци и търгуват в значителна степен със стоки гръцко производство. След Александър Гърция е господарка на средиземноморските пазари и доставя почти всички стоки, които служат за размяна с хранителни продукти и сурови материали, доставяни от западните и източните купувачи, а отчасти и с предмети за разкош, донасяни от южна Африка, Арабия, Индия и Китай, но също тъй повече във вид на сурови материали за обработка от гръцката промишленост (слонова кост, скъпоценни видове дърво, скъпоценни камъни, ароматични вещества).

Специално Атина обаче престава да играе на световния пазар ролята на главен център за размяна. Александрия, като пристанище, през което минават всички египетски продукти (зърнени храни, ленени материали, стъкло, папирус) и всички продукти, които идват от Централна Африка и от пристанищата на Червено море, става не само голям и важен търговски център, но и център на много големи работилници, в които със средствата на високо развитата египетска техника се преработват продуктите както на самата страна, така и внесените от другаде сурови материали. Александрия става вече не само един от главните пазари, които поддържат света със зърнени храни, но и голям промишлен център, от който средиземноморските

брегове получават редица предмети, изработвани само в Александрия (хартия, стъкло, ленени материи, отчасти златарски произведения и козметика).

Наред с Александрия продължават да играят важна роля и някои градове в Мала Азия. Милет, Ефес и Пергам стават главни центрове за производство и за износ на вълнени платове и материи. Други градове, като Кизик, Византион, Синопа, а особено Родос, стават значителни транзитни пристанища, грамадни борси, на които се разменят зърнени храни, кожи, смола, кълчища, строителен дървен материал, платна, вълнени материи и роби. Всичко това се доставя от северните черноморски брегове (център е Боспорското царство), от Кавказ и Задкавказието, от Мала Азия, Македония, Тракия, Сирия и Египет. Равен по значение на Родос като международна борса е и свещеният Аполонов остров Делос. Значението на Родос и Делос се обяснява с географското им положение на пътищата от североизток и югоизток към Гърция и Италия.

Сирийското крайбрежие и Финикия, и те продължават да са важни вносни и износни центрове, понеже са на излаза към морето за големи керванни пътища, които свързват Средиземноморието със Средна Азия, Индия и Арабия. Важен център на керванната търговия с Предна и Средна Азия става и Палмира, а с Арабия — Петра. Морският път от Индия води отчасти към пристанищата на Арабия и оттам по-нататък към Египет през червеноморските пристанища, а отчасти през Персийския залив към устието на Тигър, към големия търговски град Селевкия (Ктезифон) при устието на Тигър, наследник на търговското значение на Вавилон. Столица на държавата на Селевкидите става Антиохия на Оронт, която се развила и като голям промишлен град, който обработва в промишлени продукти суровите материали, донасяни тук от Азия и Индия.

С една дума, елинистическият свят става голям пазар, над който властва гръцкият или елинизираният търговец и гръцкият промишленик. Последният изучава и усъвършенства всички похвати на високо развитата промишлена техника на Изтока, приспособявайки продуктите към вкусовете на купувачите си. Елинистическият търговец опознава тънкостите на развития източен търговски живот, прониква в него и го прави още по-сложен и по-съвършен. Формите на търговския живот още повече се развиват; кредитът и банките си

извоюват все по-голямо значение. Целият търговски оборот е построен на кредита и на масата метални монети, пускани в обращение от отделните самостоятелни държави. Златото играе най-главната роля в паричната размяна. Най-популярни на пазара са монетите на големите търговски държави, особено на Египет. Но наред с тях в обращение са и много монети и на други държави, и то както златни, тъй и сребърни. Всичките тези разнообразни монетни системи се стремят да се приспособят една към друга, та с това да се облекчат търговските връзки. Огромно удобство за световната търговия е и това, че постепенно и на Изток господстващо положение в търговските отношения заема езикът на световната цивилизация през тази епоха — гръцкият. Във всички области, особено в деловия живот, местните особености се изглаждат, острите ъгли се притъпяват. Създава се общ начин на живеене, усвояват се общи форми за делови връзки, еднакви за всички, какъвто е бил и общогръцкият език от това време — „койне“. Но в този нов строй на първо място е гръцкият елемент; източният свят малко по малко се елинизира. На много места, разбира се, елинизацията е само повърхностна, елинската култура е само един тънък слой отгоре.

Растежът на старите гръцки градове в същинска Гърция, в Македония, Мала Азия и Сирия, възникването в Македония, Мала Азия и в Сирия, а отчасти и в Египет на нови гръцки градове, основани от елинистическите монарси, мощното развитие в тези градове на промишлеността и на търговията, в основата на които лежи преди всичко робският труд — всичко това увеличава броя на лицата, които не произвеждат хранителни продукти, а са само техни потребители. Към тях трябва да прибавим още войниците от наемните армии, матросите от военните и търговските флоти и постоянно увеличаващата се армия от държавни чиновници. Ето защо въпросът за снабдяване на градовете с храни, особено с жито, солена риба, сирене, вино и растителни масла става все по-мъчен. Атина през V и IV в. пр.Хр. можеше да посреще нуждите на населението на държавата си чрез внос на храни от Южна Русия и от Тракия, а голяма част от останала Гърция през същата тази епоха живееше за сметка на вноса на хранителни продукти от Италия и от Сицилия. Сега обаче положението е съвсем друго.

Южна Русия, главно една част от Крим, долината на Кубан, бреговете на Азовско море, низините на Дон и Днепър, и сега, както и по-рано, изнасят големи количества зърнени храни, риба, кожи и други сурови материали. Но в III в. пр.Хр., особено през втората му половина, разложението на Скитското царство в южноруските степи поради движението от изток на новите ирански племена — сарматите, а от запад — на келтите и траките, подкопава производителността на значителни части от Южна Русия. Засятата площ и количеството на добитъка в южноруските степи постепенно намаляват, ловът на риба става все по-нередовен. Почти същите условия настъпват и в северната част на Балканския полуостров, където сега келтски племена стават господари на положението и безмилостно плячкосват областите една след друга.

От друга страна, Италия и Сицилия преживяват трудни времена, пълни с войни и жестоки борби за държавно обединение под егидата на Рим. Настъпва и епохата на продължителните войни между Рим и Картаген. Всичко това временно подкопава устоите на икономическия живот на Запада и почти напълно пресича износа оттам на хранителни продукти и на сурови материали. С това пък се засилва значението и ролята на Египет и на Мала Азия във въпросите за прехраната на гръцкия свят. Видната политическа роля на Египет и влиянието му върху останалите части от елинистическия свят се обяснява тъкмо с това, че той разполагал с най-големите запаси зърнени храни. Към края на III век същата роля на богат доставчик на зърнени храни постепенно започва да играе и Пергамското царство. Пак тогава и през II в. пр.Хр. на пазара се явява и африканско жито, произвеждано на територията на Картаген и на Нумидийското царство. Тези нови условия за производство на хранителни продукти създават в икономическия живот на гръцките градове неустойчивост и колебливост в цените; те пък подготвят почвата за спекула и създават едри капиталисти спекуланти. В много случаи такива спекуланти са самите царе на елинистическите монархии, ползващи се от икономическите си привилегии за политически цели.

Но пак същото явление принуждава царете на Египет, Мала Азия, Сицилия (Хиерон II) да обърнат сериозно внимание върху засилването на производството в управляваните от тях страни. Системността на гръцкия гений им идва на помощ. Работите и

изследванията на гръцките учени в областта на зоологията и ботаниката сега вече практически се прилагат в областта на земеделието и скотовъдството. Гръцките учени събират наблюденията на практиците, земеделци и скотовъдци, систематизират ги и правят първите опити да изградят селско стопанство на научни основи и да го рационализират. Едно след друго излизат на бял свят редица ръководства по селско стопанство, приспособяват се към нуждите и особеностите на отделните страни и стават настолна книга на селските стопани, които водят стопанствата си на капиталистически начала. Характерно е, че автори на такива ръководства често са самите царе от двете споменати от нас догоре монархии — Пергам и Сицилия. Много популярно било и ръководството по селско стопанство на картагенския аристократ Магон.

Стремежът да се засили производителността на дадена страна се отразява и върху новите по-усъвършенствани средства за производство на житните растения (правилно наторяване, въвеждане на многополната система, подобрения в изкуственото напояване и т.н.), но особено върху по-научното отглеждане на лозата и на маслиновите дървета; в кръга на селскостопанската дейност се вкарват и нови растения: овощни дървета, зеленчуци и фуражни треви. Подобрява се и породата на добитъка, като докарват нови породи и ги кръстосват с местните. Целият този прогрес в областта на селскостопанската техника довежда до бърз преход на повечето стопанства от първобитния начин за обработване на земята до капиталистически, при който огромна роля започва да играе робският труд. Същото виждаме и в областта на промишлеността, в която пак царете дават първия пример и в която робският труд и голямата работилница все повече изместват дребното занаятчийство и домашното производство.

Във връзка с това е и широкото покровителство, което царете дават на предприемчивостта на гръцкото население в страните си. Търговията, както видяхме, се съсредоточава в ръцете на гърците; пак те започват да имат първенство и в промишлеността, и в селското стопанство. Царете раздават грамадни чифлици на свои приближени, и то не в собственост, а само във владение при условие да въведат в тия чифлици рационално стопанство. Голям дял от държавната земя минава в ръцете на войниците, които образували в Египет нова класа от неместни земевладелци, а в Мала Азия и Сирия — нови градски

селища. За по-интензивна експлоатация на страната привличат и маси емигранти — не войници. В Мала Азия и Сирия на преселниците от Гърция се дават значителни територии, върху които възникват нови гръцки градове. В Египет преселниците помагат на царя да се организират най-целесъобразно облагането с данъци на страната и вътрешната търговия. Преселниците влагат спечелените си пари преди всичко пак в земя.

И по такъв начин навсякъде се формира нова класа дребна и едра, градска и неградска буржоазия, и то повечето чужда на самата страна. Местното население по отношение на тази буржоазия в повечето случаи изпада в положение на подчиненост и пикономическа зависимост от нея. Понеже цялата територия на страната принадлежи на царя и принципът на частна собственост върху земя се прилага, и то с ограничения само спрямо отделни части от територията, то царят в резултат се разпорежда безконтролно с цялата територия на страната. Местното население, което от край време си е обработвало земята, продължава, както и по-рано, да я оре и сее, но не за себе си, а за нейния собственик — царя, и за онези, на които царят е предал за временно или за постоянно ползване части от тази земя заедно с населението ѝ. Населението продължава да си живее закрепостено върху земята и трудът му, както и по-рано, се използва от царя. В същото зависимо положение се намират масите местно население и спрямо преселниците, които рядко обработват сами дадените им земи, а по-често ги предоставят за използване на предишните им владетци, като получават срещу това от тях уговорена част от продуктите. Там, където царят, неговите приближени или преселниците уредят ново стопанство, обработвайки неорана по-рано земя, те правят това, като използват в твърде много случаи робския или наемния труд, а също тъй и принудителния труд на местното население (ангария).

Потиснатото в социално и икономическо отношение грамадно мнозинство от местното население в елинистическите монархии подготвя важни последици в икономическия и социалния живот. Богатствата се съсредоточават в градовете. Гражданите, агентите на държавната власт и войската са почти единствените купувачи на продуктите на промишлеността. Селското население и робите, които работят за други, нямат нужните средства да си купуват каквото и да

било извън рамките на най-необходимото за живота. Те се стараят сами да произвеждат всичко, което им е необходимо. Ето защо и промишлеността е принудена да работи за един ограничен брой потребители. Работилниците не се превръщат в същински фабрики; техниката няма условия да насочи усилията си да изнамери средства за масово производство; машината не заменя ръчния труд. Пак това потиснато положение на масите изостря и в градовете, и в селата отношенията между господарската и подчинената класа, а в резултат от враждата често избухват стачки и дори въстания на местното население, понякога ръководени от жреци. Въстанията, особено често явление в Египет, разбира се, се потушават със сила, и то с помощта на наемни войски.

Системата за експлоатация на масите туземно население с най-голяма последователност била прокарана в Египет, където целият икономически живот на страната бил построен върху „етатизма“, т.е. върху ръководната роля на държавата, в ръцете на която са съсредоточени нишките на селскостопанския, промишления и търговски живот на страната. Като посредници между трудещото се население и държавата били отчасти чиновниците, отчасти откупвачите, а в повечето случаи и едните, и другите, взети заедно. Откупвачите събирали данъците от населението; те ръководели работата в работилниците и дори в домашното производство, което произвеждало не за домашна употреба, а за продажба; пак те, най-после, получавали и изключителното (монополното) право да търгуват с някои продукти в определени части от територията. И всичко това, разбира се, под контрола и при съдействието на чиновници, включително и държавната полиция.

В други форми се излял икономическият живот в гръцките градове-държави в същинска Гърция и в Мала Азия, които градове запазили било пълната си, било частична свобода. Те преуспявали в голям размер по различни причини: участието им в световната търговия, огромното количество злато и сребро, хвърлено на пазара от Александър Велики след покоряването на Персия, подобренията в земеделието и развитието на индустрията. Във всички тия градове, а също така в градовете на елинистическите монархии възникнала заможна средна класа, която постоянно растяла както по число, така и по богатство, и прилагала своите сили в земеделие, индустрия и

търговия. От друга страна, увеличаващият се брой на робите, които работели на полето и в работилницата, спадането на цените на скъпоценните метали, съпроводено с поскъпване на предметите от първа необходимост, особено на храните, направили все по-тежка участта на низшите класи. Докато цената на предметите от първа необходимост растяла, търсенето на труда и надницата на работниците спадали, а капиталистите си служели по-скоро с роби, отколкото със свободни съграждани, защото робският труд е бил и по-евтин, и по-постоянен. И затова част от свободното население се записало във войските на елинистическите царе, а друга част се преселила на изток; но мнозина останали на местата си. В същото време пролетаризирането растяло неотвратимо отчасти поради естествен прираст на населението, отчасти поради разпространението на капитализма и преминаването на много земища в ръцете на едрите собственици.

В края на краищата почти във всички гръцки градове условията на живота станали обременителни и разклатени. Пропастта между богати и бедни, между буржоазия и пролетариат зейнала по-дълбоко.

Лозунгите на тоя пролетариат и сега са пак същите: ново разделяне на земята и премахване на дълговете. Средствата за борба и сега са политическите и социални революции, които довеждали до господство ту едната, ту другата класа, до изстребление на иначе мислещите и до конфискация и разделяне на имотите им. Точката, която Атина бе възприела в конституцията си след Пелопонеските войни и която задължаваше атинските граждани да не повдигат въпроса за ново разделяне на земите и за премахване на дълговете, сега става нещо обикновено в конституциите на цял ред гръцки градове-държави. Коринтският съюз от гръцки общини, основан от Филип и възобновен последователно от Александър, Деметрий Полиоркет и Антигон Гонат, бил по своите цели отчасти политически, отчасти социален; и една от главните му задачи била да потуши социалната революция. Но съюзът не пожънал успехи. Също така ахейският и етолийският съюз, които били двата най-големи съюза в Гърция, претърпели крах въпреки своите строги и систематични принципи по отношение на собствеността. Социалната революция избухвала на няколко пъти ту на едно, ту на друго място и непрекъснато подкопавала благоденствието на Гърция и по островите.

Елинистическите царе били безсилни да лекуват гангрената на гръцкия живот.

Един епизод от тая борба ни е особено добре познат. Това е продължителната класова война в Спарта. Ние видяхме как превъзходството на Спарта след Пелопонеската война докарало богатство на страната и на мнозина отделни спартанци. От друга страна, загубването на Месения, което било резултат на ударите, нанесени от Беотия, разорило известен брой спартанци, а в същото време несполуките на външната политика и тежките загуби на война намалили до минимум броя на пълноправните спартанци. По тоя начин се появило в средите на спартанците, да не говорим за периеките и илотите, остро разделение между аристокрацията и пролетариат, между богати и бедни. Засилването на комунистическите и социалистическите идеи, убеждението, че Спарта е била някога страна с напълно осъществен идеал на комунизъм, а също така и пламенният патриотизъм, който не искал да се примири с политическата незначителност на страната — ето мотивите, които накарали младия цар Агис IV да тръгне по пътя на социалните и икономическите реформи. В 244 г. пр.Хр. се стекли благоприятни обстоятелства и той се опитал да осъществи своя план: всички дългове трябвало да бъдат премахнати; земята трябвало да бъде конфискувана и поделена между 4500 спартанци и 15 000 периеки. Някои от едрите земевладелци, земята на които била ипотекирана, поддържали първата точка на неговата програма и тая точка била прокарана. Но опитът да се прокара и останалата част на програмата се оказал фатален за Агис. Неговите противници начело с другия цар — Леонид — го умъртвили.

Подир 13 години същият опит бил повторен от сина на Леонид, Клеомен III. За да осъществи своите намерения, Клеомен не се поколебал да прибегне до насилие. Като изпратил едни на заточение, а други избил, той укрепил по тоя начин своето лично положение и прокарал, изглежда, цялата програма на Агис. След това, застанал начело на една възродена Спарта, той св опитал да съсредоточи в свои ръце властта в Пелопонес и в цяла Гърция. Отначало той бил поддържан от пролетариата във всички градове. Но накрая македонският цар Антигон Гонат, за да запази съществуващия обществен ред и да предотврати обединението на Гърция около Спарта, обявил война на Клеомен и го разбил окончателно при Селазия

(в Пелопонес). По тоя начин реформите на Клеомен били осуетени. Същият опит бил повторен в 207 година пр.Хр. от Набис, който заграбил властта в Спарта. Но по това време Рим бе започнал да утвърждава своята власт в Гърция. След смъртта на Набие ахейският съюз турил край не само на проектите за социална реформа, но и на политическото значение на Спарта изобщо.

В резултат на социалните бъркотии в Гърция, от които само Атина е била свободна, и на процъфтяването на Изтока, който сега станал център на икономическия живот, значителното благоденствие, което бе достигнала Гърция в началото на III в. пр.Хр., започнало все повече да отслабва към края на III и през II век. Населението и богатствата започнали да напускат Гърция. И нейният разгром бил довършен от Рим.

XXVI. ГРЪЦКАТА ЦИВИЛИЗАЦИЯ ПРЕЗ III И II В. ПР.ХР.

Времето след Александър обикновено се счита епоха, през която гръцката цивилизация се сляла с източната, и новата гръцко-източна цивилизация става цивилизация на целия културен свят. Фактите не потвърждават правилността на това предположение. Преди всичко в гръцко-източните монархии на Александровите приемници нямаме сливане на националности. Големи маси гърци или елинизирани негърци се разпръснали по териториите на източния свят, като се съсредоточили главно в градовете. В редовете си те погълнали и известен брой местни жители, най-много измежду принадлежащите към по-висшите класи на местното население. Както вече изтъкнахме, гърците и елинизирани негърци образували висшата класа в новите елинистически държави, класа, която говори гръцки език, която живее еднакво, с еднакви интереси, с едно и също образование и възпитание.

Обаче тия гърци и елинизирани негърци си останали малцинство и отчуждени от грамадните маси на населението. Масите продължавали да си живеят своя живот, да си говорят на местните си езици и да вярват в своите богове. Гръцката култура почти никак не проникнала в техните среди. Тя си останала само градска култура, а градовете на Изтока били само надстройка над масите на местното население. Тук дори и не говорим за Индия, средна Азия, Сирия, Палестина и Арабия. Дори в Мала Азия и в Египет, страни с многовековно общуване с гръцкия свят, елинизацията на масите вървяла много бавно: дори още през епохата на римското владичество — в първите векове на Римската империя, местното население в Мала Азия все още си говорело по фригийски и по галатски, за което тъй определено свидетелства апостол Павел.

При такива условия е мъчно да се предположи източната цивилизация да е могла силно да влияе върху гръцкото творчество. И наистина, такова влияние почти не виждаме. Гръцката литература, гръцкото изкуство, гръцката наука си остават гръцки и след Александър. Влиянието на Изтока минава като слаба струя само в

някои литературни видове (приказката, романа, апокалипсисите), в някои местни особености ца гръцкото изкуство, в създаването на някои странични разклонения на гръцката наука (астрологията, а може би и алхимията). Източното влияние личи най-силно само в областта на религията, в която много източни идеи стават достояние и на гръцките слоеве от населението.

И тъй, цивилизацията на така наречения елинистически период в основата си е гръцка цивилизация. Къде е силата ѝ и какви са особеностите ѝ? Трябва преди всичко съвсем да отхвърлим модното по едно време учение, че цивилизацията на това време била цивилизация на задничава, цивилизация на упадък. Ще видим по-долу, че фактите сами опровергават такова едно твърдение. Гръцкият гений си останал все тъй творчески, какъвто бил и по-рано, и на много места създал ценности с не по-малка стойност от създадените пак от него през V и IV в. Гръцката цивилизация през това време, разбира се, изменила характера си, но го изменила по линиите, набелязани от самата нея още в IV в. пр.Хр. Атина още в IV в. проявяваше стремеж да създаде общогръцка цивилизация и успя да достигне много в тази насока. В III в. пр.Хр. това дело е вече завършено. Гръцката цивилизация наистина станала световна и обща за всички, които в границите на античния свят живеели културен, т.е. градски живот.

Жителите на градовете сега говорят само гръцки език, който мълчаливо се признава от всички за единствен език на културните люде. Животът им във външните си прояви навсякъде е еднакъв: в градовете — павирани улици и площади, отлично уредена водоснабдителна и канализационна система, хигиенични пазари, просторни училищни здания и библиотеки, каменни театри, стадиони, хиподроми, разкошни храмове и олтари, достойни за величието на града постройки за обществени и държавни учреждения, в които се събирали на заседания градският съвет и народното събрание, приветливи малки вили-къщи в провинциалните градове, а дворци и големи здания с квартири за под наем — в столиците. Само животът при такива именно външни условия за човека се считал живот на културен човек.

Всички граждани навсякъде по елинистическия свят четат едни и същи книги, възхищават се от едни и същи театрални пиеси, слушат едни и същи музиканти и актьори, които пътуват от град в град.

Всички получават еднакво образование и възпитание в палестри и гимназии, в които се дава и физическо възпитание и музикално и научно образование — съединение, тъй характерно за Гърция. И пак само онзи, който е получил такова гръцко образование, който е могъл да чете Омир, Платон и Софокъл, да се наслаждава от комедиите на Менандър и от съвременната изтънчена музика, само той се смятал културен човек. Всеки, който е изостанал от тази обща култура, бил варварин без оглед на това, дали живее извън пределите на елинистическите държави или вътре в тях. И още по-характерно е, че гърците сами никому не налагали своята цивилизация. Те не познавали и не разбирали какво е това насилствена елинизация. Гръцката култура извоювала световния си характер и била всеобщо призната преди всичко благодарение на нейното съвършенство, а след това вече благодарение на обстоятелството, че била култура на господстващата и управляващата класа от населението. Един от малкото опити насилствено да се насади гръцката култура, опитът на Антиох IV в Юдея, завършил с пълна несполука и довел работите до рязка национална реакция между юдеите и почти до пълното им религиозно и културно обособяване.

При такива условия гръцкото творчество, много естествено, изгубило вече напълно местния си характер, не е вече творчество само на отделни гръцки градове, а става Общогръцко творчество. Поетите в Александрия и в Атина не творят сега само за ограничения кръг — жителите на своя град, а творят за всички, които по целия свят живеят гръцки живот, говорят и мислят по гръцки. Гръцките философи още много отдавна бяха започнали да говорят за човека въобще и за този именно човек сега работят писателите, музикантите, учените и художниците. Достъпът към елини етическата цивилизация бил широко отворен за всички, които могли и имали желание да се приобщят към нея. За пръв път сега възниква понятието хуманност (латинското *humanitas*), понятието за всичко онова, което е свойствено на един културен човек, т.е. на един грък, за пръв път сега възниква и представата за цивилизован свят. Омировата фигура върху знаменития релеф на Архелай от град Приена в Мала Азия, фигура, увенчана с Вселената (*ойкумене, orbis terrarum*) и Времето, много недвусмислено подчертава основната идея на елинистическата *humanitas*: бащата на тази *humanitas*, т.е. на гръцката цивилизация, Омир, я е създал за

вселената и за вечни времена. Бъдещето доказва, че гордостта на елинизма с миналото си и с настоящето си не е била нещо преувеличено.

Силата на гръцкия гений е изиграла своята голяма роля не само за създаването на гръцката култура. Тя личи и в заразителността ѝ, личи в това, че влиянието ѝ не се ограничило само с пределите, до които въобще стигнала гръцката нация. Елинистическата култура почти никак не е засегната от влиянието на Изтока, но затова пък тя от своя страна оказала силно влияние върху по-нататъшното развитие на източната цивилизация — Наистина, влиянието ѝ проличало не изведнъж; елинският фермент действал бавно; обаче с неговото въздействие до голяма степен се обяснява възраждането на източната цивилизация през епохата на Римската империя и ранното Средновековие, въздействие, което личи и в новоперсийската култура от времето на Сасанидите, и в културата на северна Индия от времето на ранната Римска империя, и в арменския, и в грузинския, най-после и в арабския Ренесанс през ранните Средни векове.

Гръцката цивилизация не по-малко повлияла със своята заразителна сила върху изграждането и на западноевропейската цивилизация, предимно в Италия, а отчасти в Галия и в Испания. Латинската култура на Италия и на Запада е един от клоновете на гръцката култура от III и от следващите векове пр.Хр.; не робски копия, не подражание, а самостоятелно национално развитие на елинските идеи, на елинското изкуство, на елинската литература на латинския Запад, и приобщаване на тоя Запад към градския живот на елинския Изток с всичките му външни особености.

Но какво ново е внесъл елинизмът в съкровищницата на гръцката цивилизация? Кое е онова, което ни дава право да гледаме на елинистическата цивилизация като на творческа? Нека се спрем преди всичко на религията. Главната особеност на гръцката религия през това време е по-тясното сливане на понятията религия и нравственост. Не малко помагат за това и философията, особено стоицизмът, и литературата, която усърдно разглежда въпроси от обществения и личния морал, и срещата на гръцките религиозни възгледи с източните религии. Всичко това, взето заедно, подготвя почвата за високото нравствено-религиозно учение на християнството. Интересно е да отбележим, че пак по същото време в областта на религията се слага

на първо място и въпросът за смъртта и живота на онзи свят, въпрос, свързан от своя страна с въпроса за поведението на човека през време на живота му не само в областта на религията, но и в областта на нравствеността. Елевзинските мистерии на Деметра, съчетани с формите на орфизма, поставили тези въпроси в центъра на религиозното си откровение. През епохата след Александър Велики мистериите се разпространяват по целия гръцки свят, прониквайки в Египет, в Италия, в Сицилия и в далечните колонии по бреговете на Черно море. Орфически златни листове с текстове, чието съдържание е какво очаква човека след смъртта, са намерени в гробници от епохата на ранния елинизъм в южна Италия и в гробове на жители от остров Крит. Александрия имала свой Елевзин, свое светилище на Деметра, уредено по образца на атинското. Пак в Египет неотдавна бе намерен интересен документ-свитък, върху който са записани някои молитви, възприети в мистериите, като се посочва и това, какво очаква вярващия в задгробния му живот. Във връзка с тия течения е и разпространението по целия гръцки свят на създадения от Птолемеите в Египет култ към Серапис, който съединявал в себе си гръцки и египетски религиозни представи. Пак във връзка с тях са и гръцките представи за задгробния живот, и малоазийските и тракийските идеи за същия този основен въпрос. Живият интерес към въпроса за задгробния живот спомогнал постепенно да проникнат в гръцка среда източните култове, които образували самостоятелни, не свързани с определена държава и с определена националност религиозни общини. Тези култове привличали гърка с тайнствените си и великолепно обреди, с мистичната си подложка, с дълбочината на религиозното чувство у последователите им и с широките възможности за алегорично и философско тълкувание, които възможности давали трагическите им и пълни с религиозен подем митове. Но, от друга страна, грубостта и чувствеността на източните мистерии действат отрицателно върху душата на гърка. Ето защо, възприемайки източни култове, гърците се стараят да влеят в тях своите нравствени и религиозни идеи, стараят се да смекчат примитивната грубост на обряда, с една дума — да ги елинизират. Интересни са в това отношение уставите на някои религиозни малоазийски общини, чиито членове се обединяват около мистериите на Великата Богиня. Като първо условие да може да бъде приет някой за член в тях е не само

неговата телесна, но и душевна чистота. Нравствените идеи се персонифицират в цял ред нови божествени образи — богове и богини: на Справедливостта, на Чистотата, на Добрите дела и т.н.

И тъй, гръцката религия става все по-одухотворена, все по-отвлечена, като заедно с това изгубва връзката си с отделните градове-държави. В представата на всеки образован грък идеята за бога въобще, идеята за „божественото“ измества образите на отделните богове, които продължават своя живот само в изкуството, в поезията, в официалния култ и в религиозните вярвания на некултурните части от населението на Гърция. Тъкмо тия нови религиозни течения, които проникват все по-дълбоко в средата на гърците, ни обясняват защо и в Гърция, и в елинистическите монархии елинистическите царе се опитват да обединят политиката и религията в един култ на царете, за които опити говорихме в предидущата глава. Тоя култ, доколкото е бил възприет в живота на гърците и на елинизираната част от населението, с нищо не е свързан с източните култове на царете. Източният култ на царете продължава да живее сред гъстите маси от местното население, и то със старите си форми, и само механически се съчетава с онзи гръцки култ на монарсите, който постепенно се закрепва в гръцките градове. Последният е много тясно свързан с представата за божественото (therion), за която току-що говорихме малко по-горе. Гъркът не намирал нищо чудно в това, че божественото от време на време и постоянно се проявява (епифания) в лицето на ръководители, спасители и благодетели на човечеството. Оттук водят началото си култовите имена-епитети на елинистическите царе: Спасител (Сотер), Бог (Теос), Явен (Епифан), Благодетел (Евергет), нов Дионис, нов Херакъл и т.н.

Наред с религиозно-мистичните течения се зараждат и течения рационалистично и материалистични, обхващащи все по-широки кръгове от обществото. Агностицизмът (вярата в това, че смъртните не са в състояние да знаят каквото и да било за бога), атеизмът (неверието), скептицизмът и алегоризмът (рационалистичното обяснение на религиите, създадено от Евхемер), и те печелят привърженици и последователи, за които религията не е нищо друго, а изкуствено създаване на човека. Материалистичната насока в областта на религията довежда между другото и до обоготворяване на Щастието

и на Сполуката (Тюхе, латинската Фортуна). Култът на тези богове става много популярен по целия елинистически свят.

Силата на неизчерпаемото гръцко творчество и през епохата след Александър личи ясно и в областта на изкуството и науката. В литературата на преден план изпъкват новите видове, създадени от новите искания на живота и от променения му вече характер. Старите жанрове, като напр. трагедията, малко по малко измират, а други, като епическата поезия, изменят своя вид; новите пък, тясно свързани със старите, богато разцъфтяват. В областта на драматичната поезия важна роля играе новата комедия, комедията на характерите и на идеите, не толкова на интригата, рожба на Еврипидовата трагедия и на философските изследвания върху разните типове човешки характери (върху това е писал Аристотелевият ученик Теофраст). Най-виден автор на комедии е атинянинът Менандър, ръкописи от някои комедии на когото се намериха неотдавна в развалините на някои египетски градове и села.

Във връзка с комедията са и някои нови литературни видове с полуреалистичен, полуфилософски характер: сценки от ежедневиия живот — мимове, „кривото огледало“ на градския живот в гръцките градове, доведени до голямо майсторство от Софрон, в V в. и по-късно от Херондас от остров Кос. Редом с литературното мимическо творчество съществували и популярни негови форми, изпълнени с жив хумор, който често се превръщал в откровен цинизъм. Изпълнявани отчасти с песен, отчасти с говор, те били пародийна форма както на комедията, така и на трагедията. Техните сюжети са главно любовни афери и авантюристи в любовта. Твърде малко са образците, които са ни запазени от този род писания; те не са се считали за литературни работи и не са разчитали на трайност.

Тъй наречените кинически диатриби — смес от проза и стихове, рязко бичували условностите, лицемерието и безнравствеността на съвременния живот. Най-прочутият писател на диатриби в проза е Бион, родом от Олбия на Черно море. Но последните открития ни дават повече сведения за диатриби в стихове, каквито са писали Кратес от Тива, Менип от Гадара, Керкидас от Мегалопол, Феникс от Колофон и Тимон от Флиос. Особен интерес представлява произведението на Керкидас, защото ни рисува много ясно бурния политически и социален живот на епохата. В противовес на смешния и дребнав

градски живот, идилията, която достигнала най-голямо съвършенство под перото на сицилиеца Теокрит, ни разкрива поетичните картини на селския живот, живота в полетата и горите, живота на овчарите и земеделците, тъй далечен и толкова желан за жителите на големите градове с тяхната суета, шум и надпреварване за печалби. Същата идилична нотка звучи и в поетичната обработка на митовете в малки митологически поеми (Калимах), в които, както и в идилията, са смесени: романтична идеализация на миналото, красива еротика и понякога тънък психологичен анализ.

Разширението на географския кръгзор на елинистическите гърци, по-основното им запознаване с други нации, учението на философите за ценността на „общочовешкото“ в хората независимо от националността, поражда в обществото интерес към тъй наречените варварски народи: скити, траки, келти и т.н. Пристъпвайки към изучаването на тези народи от гледището на нравствеността, философите, а след тях и историците (например Ефор), негодувайки срещу развратените нрави на съвременното им общество, рисуват доста фантастични картини за живота им, понеже смесват действителността с утопията и понеже си представят живота на варварите като приложение на принципите за личен и обществен морал. От същите извори, според източните образци, се развива романът на авантюрите и пътешествията, чиито герои (обикновено юноша и девойка) авторът постоянно прехвърля от една екзотична страна в друга, докато не ги свърже най-после със съпружески връзки. От източен произход е и приказката, която сега на гръцки език (Езоп) става настолна книга за възрастни и деца.

С голяма популярност се ползва и епиграмата — къс поетичен отзвук на най-разнообразни впечатления от живота, остроумна и сполучлива характеристика на всичко, което е могло да заинтересува поета. Към същата област трябва да отнесем и надгробните надписи в стихове, къси характеристики на някой покойник и на чувствата на живите още негови роднини и приятели, и надписите върху предмети, посветени на боговете, и т.н. От всички душевни преживявания на човека елинистическата поезия на първо място поставя любовта. Появява се безкраен брой елегии, чиито герои са смъртни хора и безсмъртни богове; много от тях са написани за пеене (романси). Понеже повечето поети са под закрилата на някой силен на деня,

особено на елинистическите монарси, то и поезията често е в услуга на честолубието на такива липа и възпява разкоша и градините им, възпява блясъка на празненствата им, или славата на военните им подвизи. Но наред с това поетите не си затварят очите и пред отрицателни явления в живота. В пророчески поеми (например в митологичната поема на Ликофрон — „Александра“, в която героинята, пророчицата Касандра, под името Александра издекламира пълната трагедия във вид на монолог), с един тайнствен, пълен с мистични предчувствия език поетите-пророци предсказват близката гибел и разрушението на великите царства от елинистическия период, които на всички се струвало, че са здраво изградени. Най-сетне оня локален патриотизъм, който въпреки разселването на гърците никога не е преставал да пламти в сърцата им, и съзнанието, че градът-държава постепенно изгасва заедно със своята минала слава, създали романтичен интерес към полулегендарното минало не само между учените, но и между поетите, които също са били учени и антиквари. Така били създадени произведения като „Айтия“ на Калимах, което носи отчасти етически, отчасти научен характер и в което ученият-поет изрежда пред погледа на читателя цяла редица далечни митове и забравени легенди, като се пренася често пъти в незначителни и обезлюдени места. Подобно съчетание на поезия с наука намираме в опитите да се обяснят в стихове-трактати някои технически въпроси. Стихотворните произведения на Никандър (II в. пр.Хр.): *Alexipharmaca* (противоотрови срещу всякакви отравяния) и *Theriaca* (ухапвания от отровни животни), както и астрономическото произведение в стихове (*Phaenomena*) от Арат (270 година пр.Хр.) са познати примери в това отношение.

Във всички литературни произведения на елинистическата епоха виждаме една обща за тях черта. Вън от това, сюжетът да е интересен, читателите търсели преди всичко съвършенство на формата. И това съвършенство в по-добрите произведения е доведено до най-високите възможни предели. Езикът на елинистическата литература е богат, разнообразен и бляскав; стилът е изтънчен и необикновено гъвкав, менейки се според сюжета; метричните размери са разработени с необикновено разнообразие по чисто научни методи. За мнозина литературата става специалност-професия, а това им налага

продължителна и трудна подготовка. За пръв път сега в гръцкото общество се отделя особена класа писатели-професионалисти.

Писателите не се занимавали само с това да създават нова литература. Те грижливо пазели и усърдно изучавали всичко, което е било направено преди тях. Повечето поети и писатели били в същото време и учени, които отделяли голяма част от времето си за изучаване, за критични издания и тълкувания на по-добрите произведения от периода, който те сами считали за класически в историята на гръцката литература. Този им интерес към миналото имал много голямо значение. Учените-литератори от елинистическата епоха първи въвели литературата на миналото в училището като задължителен предмет за всеки образован човек. Пак те спасили и завещали на бъдните поколения оскъдните сведения, които ние сега имаме за писателите от VII–IV в. пр.Хр. Пак те създали и литературната биография, а въз основа на нея и историята на литературата. Под тяхно влияние били уредени и първите големи и богати публични библиотеки.

Пак благодарение на тях книгата прониква и в частния дом, в семейството, а това от своя страна спомогнало за широкото развитие на книжната търговия и поставило основите на книгоиздателската дейност. За това проникване на книгата в живота на елинистическия грък убедително свидетелстват намерените книги и отделни листове от книги в частни къщи и гробници на гърци, които са живели в градовете, пък дори и в села на Египет. Благодарение на него голяма част от гръцката и особено от класическата, т.е. доелинистическата, литература е запазена и до наши дни.

Засиленият интерес към миналото оживява литературно-научната дейност на писателите, чиято специалност е да изучават това минало. Историците от епохата на елинизма еднакво се интересуват както от съвременните им събития, така и от делата на по-далечното и по-близкото до тях минало, и то както на гръцката нация, така и на т.нар. варвари. Цял ред писатели, някои от които сами са участвали в събитията през царуването му, се нагърбват с историята на Александър Велики. И елинистическите монархии, и отделните градове си имат свои историци. Появили се и изследвачи, които се заинтересуваш и от историята на Изтока. Всичко онова, което ние знаехме за историята на Египет и на Вавилония до най-новите археологически открития, всичко това е черпено освен от произведенията на Херодот, главно от

трудовете на елинизираниите египетска и вавилонски жреца през елинистическото време: Манетон (египтянин) и Берое (вавилонянин). Нека отбележим още и това, че през елинистическата епоха за пръв път се появяват и преводи на религиозни книги на Изтока Първият превод на Библията на гръцки език е направен в Птолемеевата Александрия. Намерили се историци, напр. Тимей, които за пръв път сега се заловили с нова задача — със задачата да събират и подреждат сведенията за историческите съдбини и на Запада, особено на Италия.

Наред с историята, която в литературна форма излага един или друг период от минатото или пък световната история изцяло от най-старите времена, през елинистическата епоха се появяват и редица специатисти-изследвачи, които събират в особени монографии исторически материали и които по такъв начин хвърлят повече светлина върху отделните спорни въпроси в историческото изследване. Нека отбележим още, че наред с интереса към политическата история се събужда интерес и към историята на културното развитие на човечеството. Един от Аристотелевите ученици — Дикеарх, написал първия общ очерк върху културното развитие на Гърция под заглавие „Животът на Елада“. За жалост, от цялата тази огромна маса исторически произведения на елинистическата епоха до нас почти нищо не е дошло. Римляните, които тъй старателно пазели класическата литература на Гърция, много малко се интересуваха от историческата литература на елинистическата епоха. Ето защо повечето от историческите съчинения на този период постепенно изчезнали и не попаднали в библиотеките на Средновековието. Същата участ, впрочем, постигната и другите писатели и учени през времето на елинизма Всичко, каквото знаем за тях, знаем го по жалките откъслечи и по цитатите на по-късните писатели от епохата на Римската република и Римската империя.

Изкуството, както архитектурата, така и скулптурата и живописът, и през елинистическата епоха запазва чисто гръцкия си характер. В архитектурата по-голямо внимание сега се обръща не на постройките за религиозни цели, а за светски. Наистина, все още се строят храмове в голям брой, които все още учудват с грамадните си размери и с все по-голямата красота на детайлите си. Строят се и грамадни олтари, заобиколени с портики, например величественият олтар на Зевс в Пергам. Но нови архитектурни идеи и нови форми за

тия храмове и олтари — това елинизъмът не ни е дал. Затова толкова по-богато пък е творчеството на елинистическите архитекти в областта на гражданската архитектура. Царски дворци, паркове и градини около тях, павилиони и басейни в градините, царски летни вили във градовете, всичко това едно след друго възниква в Александрия, Антиохия, Пергам, Пела — За пръв път през епохата на елинизма гръцките архитекти се изправят пред задачата да разрешат постройката и планировката на такъв именно вид постройки. При разрешението на тази си задача много научили и взели и от източните си предшественици. Но няма съмнение, че те много неща са изработили съвсем самостоятелно, като използвали за новите си цели преди всичко портиките и колоните, създадени първоначално за гръцките храмове. За жалост нито един от елинистическите дворци, освен Пергамският, който впрочем е построен в римско време, не е запазен до наши дни. Но твърде голяма е вероятността Палатинският дворец на римските императори и вилите им в Италия да са подражания на дворците и вилите на елинистическите царе.

Много по-добре ни е позната елинистическата градска архитектура. В последно време бяха изследвани и изучени редица градове, някои от които са основани, а други напълно преустроени именно през елинистическата епоха, в Мала Азия (Пергам, Милет, Приена, Асос, Магнезия на Меандър), в Сирия, Египет, в Италия (Помпей) и в Сицилия. Навсякъде личи колко грижливо и научно са планирани тези градове, колко правилно са разпределени отделните градски квартали и с какво внимание са избрани местата за обществените площади и сгради. Голяма рядкост е да се намери някой град от доелинистическата епоха с правилна планировка, но през елинистическия период това става вече правило. За пръв път през елинистическото време се оформят и определени, навсякъде повтарящи се типове за градски обществени здания: зали за заседания на градските съвети, на гражданските съдилища и за събрания на цялото гражданство, театри, концертни зали, пазари, борси, фарове, гимназии и палестри, стадиони и хиподроми. Най-после, пак през елинистическата епоха архитектурното изкуство се залавя да строи удобни и красиви частни къщи с портики, дворове и вътрешни градини.

Нека изтъкнем още и това, че пак архитектите от елинистическия период първи се научили да строят за късо време леки, но грамадни и красиви, чисто декоративни постройки за тържества и празненства на елинистическите царе. Във Вавилон по заповед на Александър само за няколко дни била построена грамадна палатка-зала за тържествения обяд, даден от Александър на войниците му, които по негова заповед се оженили за персийски моми. В Александрия архитектите на Птолемей Филадельф построили грамаден, богато украсен павилион за големия банкет, даден от царя. Като чудеса на архитектурата се споменават у елинистическите писатели грамадните кораби-дворци, строени за египетските царе, и разкошният пътнически и товарен кораб, построен в Сицилия за Хиерон II.

В скулптурата и в живописа художниците на елинизма също тъй се стараят не само да повтарят старите мотиви на класическата скулптура или да подражават на простотата и строгостта на архаичното изкуство в т.нар. архаизиращи статуи и картини, но търсят и нови пътища. Пътищата са същите, каквито и в литературата: или стремеж към величественото, колосалното (Родоската статуя на Слънцето), стремеж да се изобрази свръхчовешкото страдание и най-крайната напрегнатост на физическите и духовни сили (олтарът в Пергам), или любов към романтичното, идиличното, реалистичното, та дори и до карикатура и гротеска. Наред с натрупаните борещи се тела в боя на боговете с гигантите върху Пергамския олтар, наред със страданието на загиващия в непоносими мъки Лаокоон, наред с картината на боя на Александър и неговите македонци с Дарий и персите върху мозайката, намерена в Помпей, в живописа и скулптурата виждаме и блестящи рицари, спасяващи нежна девойка от страшен дракон; виждаме Дионис, намерил заспалата Ариадна, предадена от коварния ѝ любовник Тезей; младия и стария Кентавър във властта на игривия Ерос; група овчари между кози и овце край селското светилище; селянин, караш на пазар кравата си; рибар, връщаш се от риболов; групи лъвици или овце с рожбите им, или гълъби, кацнали на ръба на един съд, пълен с вода; виждаме пияна жена с шише в ръка; заспало около един фенер момче-роб; виждаме сцени от живота ца варварските народи и т.н., и т.н. Живописецът и скулпторът не признават вече граници при избора на сюжет за художествено творчество. Освен това разнообразие на сюжети и

изпълнение елинистическите скулптори, начело с Лизимах, подели и окончателно разрешили една от най-трудните проблеми на скулптурата изобщо — проблемата за движението. В елинистическите статуи движението е изразено не само в положението на отделните членове, но и с всички мускули на тялото: всеки мускул е обхванат от буйното или бавното движение на цялата фигура.

В живописата техническият похват достигнал до съвършено майсторство. Основно се проучва перспективата, прилагат се правилно перспективните съкращения, художниците се мъчат да разрешат задачата, как трябва да се изобразяват телата в пространството, сериозно вече пристъпват и към пейзажа, при който срещат още по-сложните задачи, как да предадат светлината и сянката, как да групират фигурите в пейзажа и т.н.

Но сигурно никъде другаде епохата след Александър не е направила такива успехи и няма толкова придобивки, колкото в областта на науката Философията през тази епоха се отделя от науката и заема свое особено положение. Тя се посвещава изцяло да изучава човечеството и започва да предпочита психологическото гледище пред физиологическото. Основаната от Платон академия продължила разискванията по теория на познанието, на която нейният майстор бе турил начало. Но крайният резултат на изследването се изразил в превръщане на Платоновия идеализъм в ограничен и безплоден скептицизъм. По-голямо влияние упражнили други Сократови школи, основани през IV в. пр.Хр. Перипатетиците, или последователи те на Аристотел, сега окончателно се посветили на положителните науки и на социалните изследвания. Киници, стоици и епикурейци, от друга страна, заемат тъкмо противоположно становище: те утвърди ли напълно своята независимост от науката Тия три школи имали и друга една допирна точка Когато изработеният от града-държава граждански идеал пропаднал, по-съзнателното население на елинистическите царства ревностно търсело да открие смисъла на живота, идеал и правила на поведение. Малцина могли да почерпят утеше ние от религията; но чисто рационалистическото възпитание, което философията бе дала в миналото, произведе своите последствия, и мнозинството търсело вече отговор на своите съмнения не от Бога, а от разума И тоя отговор бил намерен у киници, стоици и епикурейци. Всички тия школи изхождат от една и съща идея: човек никъде другаде

не може да намери удовлетворение освен в себе си и в своя вътрешен мир. Спокойствието на душата (атараксия) е вътре в нас; за мъдреца външният свят е нещо безразлично. „Възможно е, казват стоиците, да се приспособите за тоя свят и да работите в него и за него честно и енергично, но вие не трябва да жертвате душевния си покой“, „Вие може да се борите с него и да го изобличите, казват ки ниците, можете да се настроите войнствено спрямо него“. „Вие можете да гледате на него със съжалителна насмешка, казват епикурейците, и да вземете от него най-доброто, което може да ви даде; но това е дребно в сравнение с душевния покой, който превръща роба в свободен човек и цар“. Човекът има задължения към своите ближни, но главното му задължение е към самия себе си; и то единствено може да го отърве от живот, изпълнен със суетни безпокойства и нравствено издребняване.

Тая теория на равнодушието е имала обаче слабо практическо влияние върху делата на хората. Те продължаваш да работят и да творят, особено в областта на науката. За хуманитарните науки вече говорихме по-горе. Още повече е направено в областта на т.нар. точни или експериментални науки. Още сме далеч от възможността правилно да преценим придобивките на гърците от III и II в. пр.Хр. в тази област. Изследванията им са изгубени; можем да си ги представим и да ги възстановим само по цитатите от тях и според по-сетнешните им преработки. А това е мъчна и сложна работа. Изследвачът трябва добре да познава съвременното състояние на знанието в областта на този или онзи клон на точните науки, а същевременно добре да познава и езиците и историята на стария свят. И все пак и отсега още вече става ясно, че най-великите открития на XIX в. в основата си са били направени още от учените на елинистическия период. Малцина знаят колко велики открития е направил Херофил в областта на анатомията и физиологията. След много опити той успял да обясни например функциите на мозъка, изучил нервната система, схванал основните принципи на кръвообращението. Аристарх Самоски, съвременник на втория Птолемей, научно, математически доказал съществуването на слънчева система, а ученикът му Селевк от Вавилон още повече задълбочил откритията му. Най-новите изследвания на Дилс (Diels) и на Хайберг (Haiberg) показват колко велики са били за времето си откритията на Архимед в математиката и механиката и колко непрекъснато е развитието на математиката от

старата до съвременната. Нека не забравяме, че и в съвременното училище до най-последно време като най-употребяван учебник по геометрия бе ръководството, съставено от учения от елинистическия период Евклид. Мястото на Евклид в областта на тригонометрията заемал Аполоний от Перга. Ератостен пръв изложил основите на математическата география в областта на географията. Броят на тия, само няколко дадени от нас, примери би могъл твърде много да бъде увеличен.

Характерно е още за елинистическата епоха, че образованието и значението на образованието за първи път било признато и оценено от държавата. Частните философски школи продължавали да съществуват, но редом с тях възникнали първите обществени институти за насърчение на литература и наука Музеят или „Домът на музите“ е бил първото научно дружество, което било поддържано от държавата То било сдружение на учени и писатели, които отдали целия си живот на науката и литературата Една голяма библиотека и други удобства за изследвания, като напр. зоологическа градина, били поставени на тяхно разположение. Пергам е могъл да се хвали с такъв институт и Александрия се е стремяла да съперничи с него в това отношение.

ХРОНОЛОГИЯ

НАЙ-ДРЕВНА МЕСОПОТАМИЯ

V хилядолетие пр.н.е. — Най-древни градове на територията на Южното Междуречие — Урук, Ур, Ларса, Лагаш, Ума, Акад, Нипур, Ериду.

Ср. на III хил. пр.н.е. — Царят на Лагаш Еанатум. Обединяване на Ю. Месопотамия.

XXV–XXIV в. пр.н.е. — Народно движение в Лагаш. Царуване на Урукагина. Антиаристократически реформи.

XXIV в. пр.н.е. — Лугал-Загиси — патеси (управник) на гр. Ума. Свалянето на Урукагина; обединяване на шумерските градове.

Ок. 2360 г. пр.н.е. — Образуване на акадската държава (Сев. Междуречие). Саргон I. Покоряване на Шумер; победи над Елам.

Ок. 2230 г. пр.н.е. — Нарамсин. Разцвет на акадското царство. Завоевания в Сирия и Елам.

Ок. 2200 г. пр.н.е. — Завоюване на акадското царство от племената на гутеите.

XXIII в. пр.н.е. — Ново издигане на гр. Лагаш. Патеси Гудеа. Развитие на търговията и строителството.

Края на XXII–XXI в. пр.н.е. — Издигане на г. Ур; обединяване на южните градове на Междуречието; III династия на Ур.

Края на XXII в. пр.н.е. — Законите на царя Ур-Наму.

2100–2042 г. пр.н.е. — Цар Шулги; завоюване на Южен Шумер.

Края на XXI в. пр.н.е. — Разгромяване на Ур от войските на Мари и Елам; образуване на държавите Ларса и Исин.

XX в. пр.н.е. — Законите на Билалама; затвърдяване на робовладелския строй.

ДРЕВЕН ВАВИЛОН

Края на XIX в. пр.н.е. — Образуване на аморейската държава с център във Вавилон.

1792–1750 г. пр.н.е. — Цар Хамурапи. Обединяване на Междуречието под властта на Вавилон.

Ок. 1750 г. пр.н.е. — Нахлуване на каситите във Вавилон.

1595 г. пр.н.е. — Окончателно завоюване на Вавилон от каситите.

1595–1204 г. пр.н.е. — Каситската династия във Вавилон.

Кр. XI — ср. VII в. пр.н.е. — Халдейското царство в Южна Месопотамия.

1146–1123 г. пр.н.е. — Навуходоносор I, Победи над Асирия и Елам.

VIII–VII в. пр.н.е. — Подчиняване на Вавилон на Асирия.

626–538 г. пр.н.е. — Нововавилонското царство.

626–604 г. пр.н.е. — Набопаласар.

605 г. пр.н.е. — Победата на Вавилон над асиро-египетските войски при Кархемъш.

604–562 г. пр.н.е. — Навуходоносор II. Войските срещу Египет, Сирия и Юдея.

550–538 г. пр.н.е. — Набонид. Опити за религиозни реформи.

538 г. пр.н.е. — Завоюването на Вавилон от персите; край на вавилонското царство.

ДРЕВЕН ЕГИПЕТ

Ок. 3000–2800 г. пр.н.е. — Ранното царство. Обединяването на Северен и Южен Египет.

Ок. 2800–2400 г. пр.н.е. — Старото царство. III–VI династия.

XXVIII в. пр.н.е. — III династия. Джосер. Първата пирамида.

Кр. XXVIII — нач. XXVII в. пр.н.е. — IV династия. Хуфу (Хеопс), Хафра (Хефрен), Менкаура (Микерин).

XXIV в. пр.н.е. — VI династия. Меренра I. Пиопи II. Завоюване на Северна и Централна Нубия.

Ок. 2250–2050 г. пр.н.е. — VII–IX династия. Разпадането на Египет.

Ср. на XXII в. пр.н.е. — X династия. Издигане на Хераклеопол.

Ок. 2050 г. — XI династия. Борбата на Хераклеопол и Тива. Обединяване на Египет под властта на тиванските царе.

2050–1700 г. пр.н.е. — Средното царство. XI–XIII династия.

Ок. 1970–1785 г. пр.н.е. — XII династия.

1884–1849 г. пр.н.е. — Сенусерт III. Походи към Нубия и Палестина.

Ок. 1785–1700 г. пр.н.е. — XIII династия.

Ок. 1750 г. пр.н.е. — Народни въстания и отслабване на централната власт.

Ок. 1700 г. пр.н.е. — Завоюването на Египет от хиксосите.

Ок. 1700–1590 г. пр. н.е. — Държавата на хиксосите. XV–XVI династия.

1680–1580 г. пр.н.е. — XVII династия (Тива). Борбата с хиксосите.

Ок. 1580 г. пр.н.е. — Прогонване на хиксосите от цар Яхмос.

1580–1070 г. пр.н.е. — Новото царство. XVIII–XX династия.

Ок. 1580–1350 г. пр.н.е. — XVIII династия.

1503–1491 г. пр.н.е. — Тутмос III. „Аналите“ на Тутмос III.

1502 г. пр.н.е. — Обсадата и превземането на Мегидо (Сирия).

1435–1419 г. пр.н.е. — Аменхотеп III.

1419 — Ок. 1400 г. пр.н.е. — Аменхотеп IV (Ехнатон). Религиозно социалната реформа.

Ок. 1400–1392 г. пр.н.е. — Тутанкамон. Отдръпване от реформата на Ехнатон.

Ср. на XIV в — пр.н.е. — Хоремхеб. Ликвидиране на реформата.

1342–1206 г. пр.н.е. — Периодът на нов разцвет на Египет. XIX династия.

1317–1251 г. пр.н.е. — Рамзес II.

1312 г. пр.н.е. — Битката при Кадеш.

1296 г. пр.н.е. — Мирният договор на Египет с хетите.

1225–1206 г. пр.н.е. — Настъплението срещу Египет на либийски племена и на „морски народи“.

1206–1180 г. пр.н.е. — Последният подем в могъществото на Египет. XX династия. Сетнахт. Рамзес III.

XI–IV в. пр.н.е. — Късен (либийско-саиски) период.

1085–950 г. пр.н.е. — Разпадане на египетската държава.

950 г. пр.н.е. — Завземане на властта в Египет от либийците.

950–757 г. пр.н.е. — XXII–XXIII (либийски) династия.

751–656 г. пр.н.е. — Завоюване на Египет от етиопците. XXV династия.

751–716 г. пр.н.е. — Цар Пианхи.

671 г. пр.н.е. — Завоюване на Египет от Асархадон, бягството на цар Тахарка.

663 г. пр.н.е. — Обединяване на Египет под властта на управниците на Сиас.

Ок. 680–525 г. пр.н.е. — XXVI (Сиаска) династия.

525 г. пр.н.е. — Завоюване на Египет от персите.

ХЕТСКА ДЪРЖАВА

XIX в. пр.н.е. — Първите известни в историята хетски държави Кушара, Неша, Хатуша.

XVII в. пр.н.е. — Засилване на Хетското царство със столица Неша.

Ок. 1680–1650 г. пр.н.е. — Обединяване на хетските земи от цар Табарна.

Кр. XVII — нач. XVI в. пр.н.е. — Цар Муршил I. Пренасяне на столицата в Хатуша.

Ок. 1595 г. пр.н.е. — Завземане и ограбване на Вавилон от хетите.

Ср. на XVI в. пр.н.е. — Нахлуване на хуритите; отслабване на централната власт.

Края на XV в. — Началото на XV в. пр.н.е. — Нов подем на хетската държава. Цар Шупилулиума; завоюване на Митани; начало на войната с Египет.

Ок. 1360–1330 г. пр.н.е. — Цар Муршил II.

1312 г. пр.н.е. — Сражение на хетите с армията на Рамзес II край гр. Кадеш.

1295 г. пр.н.е. — Мир между Хатушил III и Рамзес II.

Края на XIV–XIII в. пр.н.е. — Законодателство на хетските царе.

Края на XIII в. пр.н.е. — Обединяване на западномалоазийските племена и настъплението им срещу хетите.

Началото на XIII в. пр.н.е. — Народни въстания в Хетската държава. Гибелта на Хетската държава. Сирия и Финикия

Кр. III — нач. II хил. пр.н.е. — Първите държавни формации на територията на Сирия и Финикия.

XVI в. пр.н.е. — Финикийски колони и на Кипър и по крайбрежието на Егейско море.

Ср. на II хил. пр.н.е. — Завоюване на Сирия и Финикия от Египет.

XIII–XII в. пр.н.е. — Нахлуване във Финикия на „морските народи“.

Края на II хил. пр.н.е. — Отслабване на Египет и на хетската държава. Независимост на Сирия и Финикия.

X в. пр.н.е. — Разцвет на градовете Сидон, Бибъл, Тир и Угарит.

969–936 г. пр.н.е. — Хирам I, цар на тиро-сидонската държава. Обединяване на финикийските земи. IX–VIII в. пр.н.е. — Борбата на Финикия и Сирия срещу настъпването на Асирия.

Ок. 670 г. пр.н.е. — Завоюване на Сирия и Финикия от асирийците.

ПАЛЕСТИНА

III–II хил. пр.н.е. — Период на растеж на хананските градове-държави.

Средата на I хил. пр.н.е. — Поява в Палестина на номадските племена хабири.

XVI–XIII в. пр.н.е. — Палестина под властта на Египет.

XI в. пр.н.е. — Израелското царство в Северна Палестина. Цар Саул.

X в. пр.н.е. — Образуване на юдейското царство в южната част на Палестина. Цар Давид. Обединяването на Израел и Юдея.

Ср. на X в. — 935 г. пр.н.е. — Цар Соломон. Разцвет на израелско-юдейското царство. Разпадане на царството.

935–928 г. пр.н.е. — Ровоам — цар на израелско-юдейското царство. Разпадане на царството.

VIII–VI в. пр.н.е. — Укрепване на робовладелските отношения в Израел и Юдея.

722 г. пр.н.е. — Завоюване на израелското царство от Саргон II асирийски. Преселване на израилтяните в Междуречието.

587–586 г. пр.н.е. — Поход на Навуходоносор II срещу Юдея. Разрушаването на Ерусалим.

АСИРИЯ

XXI–XX в. пр.н.е. — Засилване влиянието на град Ашур.

Кр. XIX — нач. XVIII в. пр.н.е. — Шамшиадад I — цар па Ашур.
Ашур под властта на държавата Митани.

Ок. 1500 г. пр.н.е. — Образуването на асирийската държава.

Ок. 1400 г. пр.н.е. — Цар Ашурубалит.

XV–XIII в. пр.н.е. — Първото издигане на Асирия.

XIII в. пр.н.е. — Разцвет на могъществото на Асирия. Победите на Вавилон. Формиране на робовладелския строй.

XIV–XIII в. пр.н.е. — Сборници със съдебни постановления.

1116–1077 г. пр.н.е. — Тиглатпаласар I.

XI–X в. пр.н.е. — Нахлуване в Месопотамия на арамейски племена. Отслабване на Асирия.

Края на X–IX в. пр.н.е. — Ново издигане на Асирия.

883–859 г. пр.н.е. — Ашурназирпал II.

859–824 г. пр.н.е. — Салманасар III. Поход срещу Урарту.

823–745 г. пр.н.е. — Отслабване на Асирия. Граждански войни.

VIII–VII в. пр.н.е. — Последното издигане на Асирия.

745–727 г. пр.н.е. — Тиглатпаласар III. Военна и административна реформа.

743, 740, 735 г. пр.н.е. — Походи срещу Урарту.

729 г. пр. н.е. — Тиглатпаласар III — цар на Вавилон.

727–722 г. пр.н.е. — Салманасар V. Укрепване на военната система.

722–705 г. пр.н.е. — Саргон II. Разрушаване на израелското царство.

714–713 г. пр.н.е. — Победата на Саргон II срещу Урарту.

710 г. пр.н.е. — Завоюване на Вавилон.

705–680 г. пр.н.е. — Синахериб.

702–689 г. пр.н.е. — Въстание във Вавилон срещу асирийците.

680–669 г. пр.н.е. — Разрушаването на Вавилон.

671 г. пр.н.е. — Асархадон. Възстановяване на Вавилон. Война с Египет.

616–614 г. пр.н.е. — Ашурбанипал.

616–614 г. пр.н.е. — Съюз на Вавилон и Мидия против Асирия.

612 г. пр.н.е. — Разрушаване на Ашур и Ниневия.

605 г. пр.н.е. — Разгромът на асирийската армия при Кархемъш. Гибелта на асирийската държава.

II хил. пр.н.е. — Уруатри — племенен съюз на урартите.
XIII в. пр.н.е. — Първото сблъскване на урартите с Асирия.
XI–IX в. пр.н.е. — Формиране на робовладелски държави (Диаухи, Наири, Урарту).
859–856 г. пр.н.е. — Походите на Салманасар III срещу Урарту.
Ок. 856 г. пр.н.е. — Обединяване на малките държави от Арменското плато в държава Урарту със столица Тушпа.
832 г. н.е. — Борба с асирийците. Цар Сардури I.
810–781 г. пр.н.е. — Управляване на Менуа. Изграждане на канал в гр. Тушпа.
780–760 г. пр.н.е. — Управляване на Аргици I. Построяване на крепостта Еребуни. Разцвет на робовладелския строй.
774 г. пр.н.е. — Победата на Урарту над асирийците.
760–730 г. пр.н.е. — Сардури II. Разцвет на държавата.
730–714 г. пр.н.е. — Руса I. Народни въстания. Нашествието на кимерийците. Отслабване на Урарту.
Краят — средата на VII в. пр.н.е. — Руса II. Укрепване на държавата. Иригационно строителство.
Началото на VI в. пр.н.е. — Присъединяване на урартските земи към Мидийското царство.

СРЕДНА АЗИЯ И ИРАН

II хил. пр.н.е. — Каситите и еламитите в Зап. Иран.
I пол. на II хил. пр.н.е. — Племената саки и масагети в Ср. Азия.
XXVI–XX в. пр.н.е. — Войни на държавите от Южното Междуречие с Елам.
Началото на I хил. пр.н.е. — Племенен съюз на мидийците в Централен Иран.
70-те години на VII в. пр.н.е. — Образуване на мидийската държава.
645 г. пр.н.е. — Разгром и опустошаване на Елам от Ашурбанипал.
Ок. 625–584 г. пр.н.е. — Царят на Мидия Киаксар.
Ок. 612–605 г. пр.н.е. — Завоюване на Асирия от Мидия (в съюз с Вавилон).
VI в. пр.н.е. — Създаване на съюза на персийските племена.
558–530 г. пр.н.е. — Кир II Велики — цар на персите.

550–549 г. пр.н.е. — Сваляне от Кир на мидийския цар Астиаг. Включване на Мидия в персийската държава.

546 г. пр.н.е. — Завоюване от персите на Лидия.

538 г. пр.н.е. — Подчиняване на Вавилон на персите.

530–529 г. пр.н.е. — Походът на Кир срещу масагетите.

526–525 г. пр.н.е. — Завоюване на Египет от Камбиз.

523–522 г. пр.н.е. — Въстание на бедните и на потиснатите народи в персийската държава.

522–485 г. пр.н.е. — Дарий I. Разделяне на страната на сатрапии.

519–512 г. пр.н.е. — Завоюване на Тракия, Македония, Северозап. Индия. Завършване на образуването на ахеменидската държава.

500–493 г. пр.н.е. — Въстание на малоазийските гърци против господството на персите.

500–440 г. пр.н.е. — Гръцко-персийските войни.

485–465 г. пр.н.е. — Ксеркс I.

336–330 г. пр.н.е. — Походът на Александър Македонски в Персия.

330 г. пр.н.е. — Битката при Исос. Унищожаването на персийската държава.

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.